

MEHMED KARDAŠ

**Kopitarovo
čtetveroevandjelje**
MONOGRAFIJA

BIBLIOTEKA BOSNIKA | **MONOGRAFIJE**

B

KNJIGA 24

MEHMED KARDAŠ

KOPITAROVO ČETVEROEVANĐELJE – MONOGRAFIJA

© Slavistički komitet i Mehmed Kardaš; prvo izdanje, 2020.

Sva prava pridržana. Nijedan dio ove publikacije ne smije se umnožavati na bilo koji način ili javno reproducirati bez prethodnog dopuštenja izdavača i autora.

Izdavač

Slavistički komitet, Sarajevo

Filozofski fakultet u Sarajevu, F. Račkog 1, Sarajevo, BiH

tel. (+387) 33 253 170; e-mail info@slavistickikomitet.ba

www.slavistickikomitet.ba

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke

dr. Ante Starčevića bb, Mostar

tel. (+387) 36 355-700; fax: (+387) 36 355-742

e-mail: info@fmon.gov.ba, kabinet@fmon.gov.ba

www.fmon.gov.ba

Izdavački savjet Biblioteke *Bosnistika – Lingvistika*

Josip Baotić, Senahid Halilović, Jagoda Jurić-Kappel, Mehmed Kardaš, Marina Katnić-Bakaršić, Amela Ljevo-Ovčina, Emira Mešanović-Meša, Ivo Pranjković, Amela Šehović, Branko Tošović

Glavni urednik

Senahid Halilović

Urednici

Mateo Žagar

Lejla Nakaš

Recenzenti

Jagoda Jurić-Kappel

Liljana Makarijoska

ISBN 978-9958-648-27-4 (Slavistički komitet)

ISBN 978-9958-11-161-7 (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke)

Mehmed Kardaš

Kopitarovo četveroevandjelje

MONOGRAFIJA

Sarajevo – Mostar, 2020.

B

KNJIGA 24

Uspomeni na Hertu Kunu

Ova je knjiga doktorska disertacija rađena pod mentorstvom prof. dr. Matea Žagara (Filozofski fakultet, Zagreb) i prof. dr. Lejle Nakaš (Filozofski fakultet, Sarajevo), a odbranjena na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u novembru 2018. god. pred Komisijom u sastavu: akad. Anica Nazor (HAZU), akad. Stjepan Damjanović (HAZU) i dr. sc. Marinka Šimić (Staroslavenski institut). Zahvaljujem se mentorima na nesebičnoj podršci, kao i članovima Komisije na savjetima i sugestijama. Zahvalnost naročito dugujem recenzenticama prof. dr. Jagodi Jurić-Kappel (Beč) i prof. dr. Liljani Makarijoskoj (Institut za makedonski jezik “Krstе Misirkov”), svome prof. mr. Josipu Raosu i dr. sc. Ermi Ramić-Kunić (Institut za jezik, Sarajevo).

Sadržaj

I. UVOD	
I. 1. Bosanska crkvenoslavenska pismenost.	
I. 2. Dosadašnja proučavanja Kopitarova četveroevandjelja	
I. 3. Zadaci i ciljevi istraživanja	
II. OPIS I STANJE KODEKSA	
II. 1. Povijest kodeksa	
II. 2. Kodikološki opis.	
II. 3. Reparacije	
II. 4. Podjela teksta	
II. 5. Pisar i proces prepisivanja	
II. 6. Ukrašavanje	
III. PALEOGRAFIJA	
III. 1. Tekstno polje i linijski ustroj	
III. 2. Slovni inventar	
III. 3. Scriptura continua	
III. 4. Interpunkcija i majuskule	
III. 5. Ligature i skraćenice.	
IV. ORTOGRAFIJA	
V. FONOLOGIJA	
V. 1. Refleksi jata	
V. 2. Refleksi poluglasa i grupe <i>vb</i>	
V. 3. Refleksi nazala.	

V. 4. Refleksi jeryja	
V. 5. Refleksi <i>r</i> i <i>l</i>	
V. 6. Finalno <i>l</i>	
V. 7. Ostale vokalske alternacije	
V. 8. Refleksi praslavenskoga jotovanja	
V. 9. Suglasničke alternacije i grupe	
VI. MORFOLOGIJA	
VI. 1. Imenički oblici	
VI. 1. 1. Imenice muškoga roda	
VI. 1. 2. Ő-deklinacija i jŏ-deklinacija	
VI. 1. 3. Ű-deklinacija, i-deklinacija i n-deklinacija	
VI. 1. 2. Imenice srednjega roda	
VI. 1. 3. Imenice ženskoga roda	
VI. 2. Zamjениčki oblici	
VI. 3. Pridjevi	
VI. 4. Brojevi	
VI. 5. Glagolski oblici	
VI. 5. 1. Infinitiv	
VI. 5. 2. Present	
VI. 5. 3. Aorist	
VI. 5. 4. Imperfekt	
VI. 5. 5. Perfekt	
VI. 5. 6. Pluskvamperfekt	
VI. 5. 7. Futur	
VI. 5. 8. Imperativ	
VI. 5. 9. Kondicional	
VI. 5. 10. Participi	
VII. LEKSIKA	
VII. 1. Leksički slojevi	
VII. 1. 1. Starocrkvenoslavenska leksika	
VII. 1. 1. 1. Moravizmi	

VII. 1. 1. 2. Ohridizmi	
VII. 1. 1. 3. Preslavizmi	
VII. 1. 2. Neslavenska leksika	
VII. 1. 2. 1. Grecizmi	
VII. 1. 2. 2. Protobugarizmi	
VII. 1. 2. 3. Germanizmi	
VII. 2. Leksičke varijante i dubleti	
VIII. IZ SINTAKSE	
VIII. 1. Red riječi	
VIII. 2. Dvojina	
VIII. 3. Sintaksa padeža	
VIII. 3. 1. Slavenski genitiv	
VIII. 3. 2. Dativ apsolutni	
VIII. 3. 3. Besprijedložni lokativ	
VIII. 4. Supin i supinska rekcija	
IX. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	
X. SAŽETAK	
X. SUMMARY	
X. PE3IOME	
XI. BIBLIOGRAFIJA	
Izvori	
Literatura	
XII. IMENSKI INDEKS	
XIII. PREDMETNI INDEKS	
O AUTORU	

I. UVOD

Crkvenoslavenska verzija Svetoga pisma u srednjovjekovnoj bosanskoj pisanoj tradiciji sačuvana je u tridesetak uglavnom nepotpunih kodeksa i njihovih fragmenata. Korpus tih tekstova predmet je naučne rasprave koja traje više od stoljeće i po, a dosadašnji rezultati istraživanja nisu uspjeli zadržati snagu konačnih zaključaka. Uzroke tome treba tražiti u nedovoljnoj ispitivosti korpusa ovih tekstova, krivim polazišnim tačkama, nedostatku izvora, odsustvu interdisciplinarnih pristupa, kao i ideološkim interpretacijama bosanske crkvene institucije. Stoga se, u skladu s imperativima naučne istine, kao temeljni zadatak budućih istraživanja postavlja filološko ispitivanje neproučenih rukopisa, dekonstruiranje krivih interpretacija te valoriziranje sveukupnih saznanja o ovim tekstovima.

Period kojim su omeđeni ovi tekstovi može se podijeliti na dva podrazdoblja: najstarije započinje u 10. stoljeću prodorom ćirilometodske pismenosti na prostor Bosne i Huma, obuhvata osnivanje Bosanske biskupije, u latinskim izvorima poznate kao *Ecclesia bosnensis*, a završava njenim prerastanjem u Crkvu bosansku u 13. stoljeću. Drugom podrazdoblju, paralelnom pojavi i djelovanju šizmatičke Crkve bosanske, pripada glavnina bosanskih religijskih rukopisa budući da je ova vjerska institucija u najznačajnijoj mjeri odredila politički, kulturni i vjerski život srednjovjekovne Bosne. Završna tačka opstanka i produkcije religijskih sadržaja ove crkve podudarna je s propašću Bosanskoga kraljevstva, nakon čega i srednjovjekovni literarni izraz prestaje postojati u svojoj iskonskoj pojavnosti, ali se utkiva u različite konfesionalne tradicije.

Jedan od tridesetak sačuvanih tekstova bosanske crkvenoslavenske pismenosti predstavlja upravo *Kopitarovo četveroevanđelje* – rukopis nastao u drugoj polovini 14. st. u okrilju Crkve bosanske. Filološko ispitivanje ovoga danas relativno dobro očuvanoga rukopisa nameće se kao zadatak istraživanja čiji rezultati trebaju ponuditi najvažnija saznanja o kodeksu i procesu uređivanja njegovoga teksta na svim razinama realizacije, potom o mjestu ovoga rukopisa u odnosu na starocrkvenoslavenske kanonske, zatim istodobne rukopise Crkve bosanske, ali i rukopise drugih slavenskih redakcija.

Na temeljima dosadašnjih proučavanja ovoga danas srazmjerno skromnoga korpusa tekstova pred bosnistiku se zapravo kao najvažniji cilj po-

stavlja filološko proučavanje neispitanih rukopisa. Neophodnost takvoga cilja dodatno se potvrđuje u promišljanju da je položaj ovih tekstova u paleoslavističkim raspravama još uvijek sporan, pa je, u skladu s tim, u razmatranju ovoga problema potrebno najprije predstaviti glavne rezultate dosadašnjih proučavanja ovoga korpusa tekstova, koja ujedno predstavljaju teorijsku podlogu, te na temelju savremenih sociolingvističkih saznanja do kojih se došlo u proučavanju slavenskih redakcija preispitati mjesto ove skupine rukopisa u odnosu na susjedne crkvenoslavenske pismenosti, sa kojima se ona, u potpunom svom postojanju, u manjem ili većem intenzitetu prožima, budući da slavenski književni jezik koji su sačinila sv. braća u drugoj polovici 9. st., kao i djelatnost njihovih učenika, predstavlja stvaralaštvo na relativno ujednačenom materijalu, u koji se, u različitim periodima i na različit način, utkivaju posebnosti drugih slavenskih idioma, ali je ipak ishodište svih slavenskih redakcija zajedničko – ćirilometodsko.

Za srednjovjekovnu bosansku crkvenu književnost kao arhaičan ogranak slavenske pismenosti davno je uočeno da dobro čuva tradiciju najstarijega prijevoda evanđelja koju baštini Ohridska književna škola (Kuna 2008: 64–65; Jurić-Kappel 2012: 88), ali su tekstološka istraživanja pokazala da bosanska crkvenoslavenska književnost, uostalom kao i najstarija hrvatskoglagoljska, veoma dobro slijedi ćirilometodsku tradiciju iz velikomoravskoga razdoblja, kao i onu s jugoistoka, posebno iz makedonskih izvora, vrlo bliskih arhetipima iz velikomoravskoga razdoblja (Petrović 1988: 21). Zbog toga je pitanje porijekla predložaka kojima su raspolagali bosanski pisari – time imanentno i najstarijih izvora bosanske ćirilometodske tradicije – jedno od temeljnih pitanja na koje će morati odgovoriti buduća istraživanja ovoga korpusa.

U tom je kontekstu izuzetno važno pitanje dodirā bosanske srednjovjekovne pismenosti i susjednih crkvenoslavenskih tradicija, pri čemu je od naročitoga značaja tradiranje arhaičnoga glagoljskog pravopisa koji bosanske rukopise povezuje sa hrvatskoglagoljskim (Kuna 1977: 157). Osim toga, i bosanska i hrvatska pisana tradicija izrazito su konzervativne, a utjecaj bosansko-humskih kodeksa, odnosno makedonske tradicije tzv. Ohridske škole, koja je prodirala na zapad preko humskog i bosanskoga područja, uočen je u Brevijaru Vida Omišljanina. Pored prisustva ćirilice u glagoljskom rukopisu, tome svjedoči arhaičnost leksike, a općenito dobro slaganje s bosanskim tekstovima navodi na prepostavku “da je jedan od Vidovih predložaka bio neki stariji bosansko-humski kodeks prepisan iz makedonske matice” (Mihaljević 1997: 129).

Odnos prema susjednim tradicijama treba razmatrati i u kontekstu njihovih veza sa južnoslavenskim istokom, posebno sa Preslavskom književnom školom, koja je u potonjem ćirilometodskom razdoblju na različite načine utjecala na oblikovanje crkvenoslavenskih tekstova svih redakcija. Poznato je da je jači utjecaj preslavske redakcije prisutan u srpskoj tradiciji evanđelja (Pešikan i Jovanović 1974–1975; Jovanović 1978, 1980a, 1987), a dobro je zasvjedočen i u hrvatskoglagoljskim tekstovima (Hristova 2004; Mihaljević i Šimić 2013), dok je u pojedinim bosanskim rukopisima ovaj utjecaj evidentan,¹ ali je još uvijek nedovoljno proučen. U skladu s tim, u okviru istraživanja Kop. rukopisa, u kojem je također prisutna leksika druge redakcije slavenskoga prijevoda evanđelja (T2),² bit će neophodno razmotriti i pitanja poput sljedećeg: Da li su mlađi predlošci bosanskih evanđelja došli iz Bugarske tzv. *južnim putem* – preko Ohrida, Zete i Huma – ili su ih bosanskih pisari preuzimali od svojih susjeda? O izuzetno važnom pitanju bosansko-hrvatskih i bosansko-srpskih dodira u kontekstu crkvenoslavenskih tradicija u dosadašnjim proučavanjima raspravljalo se uglavnom sporadično, i to najčešće u vezi sa pripadnošću bosanskoga korpusa tekstova, dok grafijsko-jezička i tekstološka istraživanja zasnovana na poređenju ovih ćirilometodskih tradicija nisu tako česta, a to nije omogućavalo ni rasvjetljavanje njihovih dubljih veza.

Inače, složenost ovakvih proučavanja u bosanskim prilikama do danas je određena nedefiniranom pripadnošću ovih tekstova, kao i neproučenim udjelom ove skupine u općeslavenskim tekovinama ćirilometodskog naslijeđa. Stoga ćemo, na samom početku, prikazati njihov položaj u dosadašnjim filološkim razmatranjima.

I. 1. Bosanska crkvenoslavenska pismenost

Definiranje statusa bosanske crkvenoslavenske pismenosti u njenom južnoslavenskom kontekstu, kao i odnosa tekstova ove tradicije prema susjednim redakcijskim pismenostima složen je zadatak te stoga ne čudi činjenica da dosadašnja filološka razmatranja ove skupine tekstova nisu ponudila jedinstvene zaključke. U rasponu različitih pristupa, među kojima značajno

¹ Pojava podmlađene leksike u nekim bosanskim evanđeljima – Kop., Čajn., Pripk., Mlet. i Dov. – uvjerljivo govori o razmjenjivanju građe sa drugim redakcijama, ali se tom utjecaju, izuzev Čajn. evanđelja, do sada nije posvetila dostojna pažnja. Vidi o tome više u poglavlju o leksici.

² Redakcije teksta slavenskoga prijevoda evanđelja – T1, T2, T3 i T4 – oslanjaju se na radove G. A. Voskresenskog (1894. i 1896).

mjesto zauzimaju i gledišta koja izvire iz nacionalnih ideologema, skupini bosanskih tekstova pisanih verzijom crkvenoslavenskoga jezika uglavnom se ili dodjeljuje status posebne redakcije, ili se ovi tekstovi posmatraju u okvirima susjednih tradicija – srpske ili hrvatske. Između dva često suprotna gledišta – od potpunog negiranja posebnosti bosanske srednjovjekovne pismenosti do njenog izdvajanja u samosvojan identitet – smješten je veliki broj pristupa, čije je najvažnije obilježje nedovoljno poznavanje korpusa tekstova, ali i političkih, vjerskih i kulturnih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Upravo se zbog toga bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti često pristupalo tendenciozno, nerijetko s ideoloških pozicija, a glavni istraživači ovih tekstova poseban su akcent stavljali na pitanja povezana s problemom Crkve bosanske i njenim učenjem te se, u vezi s tim, često raspravljalo i o konfesionalnom određenju biblijskih tekstova ove crkve kao i njihovoj redakcijskoj pripadnosti.

Međutim, rasprave o redakcijskoj pripadnosti bosanskih crkvenoslavenskih tekstova, koje su nama ovdje naročito važne, nisu usamljene u paleoslavistici. Da paleoslavistička nauka ne raspolaže egzaktnim kriterijima koji bi omogućili jasno razgraničavanje redakcijskih pismenosti, govore i primjeri drugih slavenskih redakcija. Zbog toga je otvoreno pitanje da li je makedonsko-bugarska redakcija jedna redakcija s dvije podredakcije, ili su u pitanju dvije posebne redakcije – bugarska i makedonska. Problem se javlja i na istočnoslavenskom području, gdje je također upitno je li riječ o jednoj redakciji s dvije ili čak tri podredakcije, ili o dvije, odnosno tri posebne redakcije – ruskoj, ukrajinskoj i bjeloruskoj (Mihaljević 2014: 10–11). S obzirom na navedeno, nije nimalo neobično da je položaj bosanske crkvenoslavenske pismenosti do danas sporan i da ponekad ovisi o perspektivi i ideološkim pozicijama istraživača.

Pored toga, u slavistici nema saglasnosti ni u pogledu definiranja pojma redakcija; tradicionalno definiranje prema kojem je redakcija nenamjerno, spontano mijenjanje staroslavenskog teksta pod utjecajem organskog idioma pisara, dok je recenzija svjesno, namjerno mijenjanje jezika, teško je braniti ako se uzme u obzir to da dosljedno sprovođenje određenih jezičkih pojava u crkvenoslavenskoj strukturi – kao npr. denazalizacija nazala – nikako ne može biti spontan proces (Damjanović 2008: 15). Upravo zbog toga Damjanović tvrdi da se pojmu redakcija treba dati novo, precizno značenje, ili ga valja napustiti (1994: 377). Međutim, kako god da se posmatra i definira pismenost jedne kulturnohistorijske cjeline koja je oblikovala i mijenjala crkvenoslavenski jezik stvarajući vlastiti model toga jezika, pita-

nje razgraničavanja, a time i imenovanja različitih tradicija utemeljenih na ćirilometodskom naslijeđu i dalje ostaje otvoreno.

Poznato je da je proučavanje crkvenoslavenskih tekstova sa prostora Bosne i Huma vezano za same početke paleoslavističkih istraživanja, za radove P. J. Šafárika, Đ. Daničića, V. Jagića, M. Speranskog, P. A. Lavrova i drugih. Može se reći da je upravo Daničićovo izdanje Nikoljskog evanđelja (1864) započelo sistematičnije filološko proučavanje rukopisa bosanske skupine s obzirom na to da su se već tada otvorila glavna pitanja u vezi sa najznačajnijim grafijskim, jezičkim i tekstovnim karakteristikama ovoga korpusa crkvenih tekstova, kao i njihovom konfesionalnom pripadnošću.³ Daničić je pretpostavio da je Nik. evanđelje prepisano sa glagoljskoga predloška, što znači da je nastalo na prostoru na kojem se glagoljica i ćirilica prepliću, a to se vidi u pojedinim ortografskim crtama koje izviru iz glagoljske tradicije: umjesto slova ѣ dolazi Ѓ ili samo а, dok je pisanje н umjesto Ћ osobina “по западном говору” (1864: VII–VIII). Osim toga, Daničić uočava da rukopis Nik. evanđelja čuva fond neprevedenih grčkih leksema, čak ni stare prevodilačke greške nisu popravljene (родъ огна не гасоуцаго ~ РОЖДЪСТВО ОГНЬНОЕ), na osnovu čega zaključuje da je predložak iz najstarijih vremena slavenske književnosti (1864: XII).

Premda su grafijska i tekstološka istraživanja bosanskih kodeksa ukazala veoma rano na njihovu specifičnost, kao i na konzervativno jezičko stanje te njihov značaj za proučavanje najstarijeg slavenskoga prijevoda evanđelja, o čemu svjedoče i leksičke varijante iz bosanskih evanđelja koje su ušle u kritički aparat Jagićeva izdanja Marijanskog evanđelja (1883), u starijoj se literaturi ovoj skupini tekstova iznimno rijetko dodjeljuje status posebne redakcije. Jagić na osnovu tekstološke analize Nikoljskog i Bolonjskog evanđelja bosansku skupinu tekstova smatra posebnim razredom srpske redakcije – “оба сербској редакцији боснійскаго разряда” – te, kao i Daničić, ustanovljava da se u ovim evanđeljima čuva veza sa najstarijom glagoljičnom pismenošću i stari tip prijevoda “очевидно предназначались для богомиловъ, дававшихъ предпочтене старинъ” (1883: 476). Pored toga, Jagić na više mjesta, uglavnom fragmentarno, pri ispitivanju pojedinih rukopisa poput Grigorovičevih listova, izdvaja tipične crte ove škole, kao što je pisanje krupnim slovima koje izvire iz tradicije glagoljske škole, dok “je najznatnije, čime se starina ove škole najpoglavitije razlikuje, nad

³ O konfesionalnom određenju Nikoljskog evanđelja Daničić raspravlja u uvodnoj studiji, pa Šafárikovu pretpostavku da je kodeks pisan za kraljicu Jelenu, koja je pripadala zapadnoj crkvi, ne drži uvjerljivom te smatra da je pisar “лако могао бити и патарен” (1864: VIII–IX).

slovima i nema gotovo nikakovih akcenata niti kvačica, koje bi napominjale grčki spiritus asper i lenis” (1877: 135). Opisujući glagoljski Grškovićev odlomak apostola, koji smatra pretečom “onog ćirilskog pisma što se zove par excellence bosanskim” i kojim su pisani različiti tekstovi, počev od Kulinove povelje pa do crkvenih rukopisa, Jagić izolira prepoznatljive prapovisne odlike ove skupine: “U tim knjigama, kako je poznato, dolazi slovo ħ, najprije samo za ħ a poslije i za ħ, slovo ʒ vrijedi za љ, a nema u njima ni љ ni љ” (1893: 38).

Iznimno se rijetko, istina samo nominalno, u starijoj literaturi bosanska skupina crkvenoslavenskih tekstova izdvaja u posebnu redakciju. Tako naprimjer, odrednicu боснійскій изводъ sadrži *Slavjano-rysskaja paleografija* A. I. Sobolevskog (1902: 22–23), ali je i ovdje riječ o varijanti srpske redakcije – “видъ церковно-славянскаго языка сербскаго извода”. Zapravo, ovdje se govori o bosanskoj školi koja zajedno sa raškom čini srpsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika. Sobolevski u prikazu slavenskih redakcija izdvaja tipične crte bosanskih tekstova u odnosu na rukopise ruske redakcije: jusovi se ne upotrebljavaju, kao ni ligatura љ, slovo jat stoji na mjestu ruskih ʒ, я, н, ы (ponekad е); s druge strane, slova н и ы dolaze umjesto jata, ali se i zamjenjuju, а dolazi umjesto poluglasa, оу umjesto въ, slovo к na mjestu crkvenoslavenske grupe џ, dok ʒ, ю, љ, е dolaze na mjestu grupa жда, ждѣ, ждоу, ждѣ, жде (1902: 23). Posebno je značajno izdvajanje refleksa staroslavenske grupe жд kao važne jezičke crte zapadnih govora.⁴

Prvi relativno cjelovit opis bosanske skupine tekstova nalazimo u radu M. Speranskog “Mostarskoe (Manojlovo) evangelie” (1906), u kojem ovaj znameniti paleoslavist, analizirajući karakteristične crte Manojlova evanđelja u širem kontekstu bosansko-humske pismenosti, ovu skupinu tekstova izdvaja u posebnu školu u okviru srpske redakcije. Prema riječima Speranskog, bosanska evanđelja specifičnim čini upravo grafija koja slijedi tradiciju starih bugarskih crkvenoslavenskih rukopisa, i ćirilčnih i glagoljičnih, dok je njihova posebnost manje izražena na planu jezika i leksike:

Боснійскіе тексты, какъ извѣстно, не только по языку и лексикѣ (по скольку, по крайней мѣрѣ, касается дѣло евангельскихъ и богослужебныхъ вообще

⁴ O refleksu /j/ < *dj kao osobini zapadnih govora pisao je još M. Dolobko u uvodnoj raspravi o poveljama iz kancelarije Stjepana II Kotromanića (1914: 218). Ovaj podatak važan je zbog toga što je status ove izoglose različito tumačen. Npr., H. Kuna u jednom od prvih radova o bosanskim crkvenim tekstovima tvrdi da se refleks /j/ < *dj, za razliku od hrvatskih tekstova, ne bilježi u bosanskim evanđeljima (1965: 190). S druge strane, J. Lisac tvrdi da čakavci i zapadni štokavci nisu imali fonema *đ*, dakle, *j* je refleks psl. *d'* (2009b: 267).

текстовъ), но и съ точки зрѣнія графики, ея приемовъ составляютъ особую группу среди сербскихъ рукописей старшей эпохи. (Speranski 1906: 3)

Na temelju vanjskih osobina rukopisa i njihove grafije Speranski kompletnu bosansko-humsku pisanu tradiciju dijeli u dvije grupe – stariju i mlađu. Starijem razdoblju ove pismenosti, koje obuhvata 12. i 13. stoljeće, pripadaju Miroslavljevo i Grigorovičevo evanđelje, dok mlađem razdoblju pripadaju rukopisi 14. i 15. stoljeća koji se povezuju “съ дѣятельностью сектантовъ-богомилловъ въ Боснѣ” (1906: 5). Rukopisi prve skupine su evanđelja organizirana po liturgijskim čitanjima, zapravo aprakosi,⁵ čiji je format nešto veći i pisani su dvostupčano, dok su rukopisi druge skupine tetre, koje u pravopisnom pogledu karakterizira “отклоненія отъ нормы ц.-славянскаго языка (сербской рецензији)” (1906: 4), a u jezičkom pogledu izraženiji prodor inovacija iz organskog idioma u odnosu na tekstove 12. i 13. stoljeća. U skladu s tim, Speranski na nekoliko mjesta i govori o “bosanskoj školi”,⁶ posebno kada razmatra rukopise drugoga razdoblja, ali su mu specifičnosti ove škole očito još uvijek nedovoljne za njeno izdavanje u posebnu redakciju. Međutim, izoliranjem gotovo svih relevantnih odlika bosanskih religijskih rukopisa Speranski je, kako to tvrdi H. Kuna, udario temelj proučavanju bosanske redakcije (Kuna 2008: 96). Na nivou grafije, ovu skupinu tekstova karakterizira bilježenje slova *є* za vrijednost */jel/*, odnosno nebilježenje ligature *є*, upotreba slova *оу* i *ѣ* (a ne *ѣ*), zatim pisanje slova *ѣ* u vrijednosti */ja/* te mehaničko sječenje riječi na kraju reda (1906: 9–14). Među jezičkim odlikama Speranski izdvaja vokalizaciju poluglasa u */a/*, zamjenu *ѣ* i *н*, odnosno ikavizam, zamjenu *н* i *ы*, te vokalizaciju grupe *въ* > */u/* (1906: 39–40). Ove grafijsko-jezičke odlike uglavnom su zastupljene u rukopisima mlađeg razdoblja, dok u starijim neke od njih izostaju. Već se na osnovu ortografske crte *є* i *є* za */jel/*, kako to ustanovljava Speranski, uočava razlika između rukopisa starijeg i mlađeg razdoblja. Stariji rukopisi poput Mir. evanđelja, ali i Povelje Kulina bana, uopće ne poznaju ligaturu *є*, dok je u mlađim rukopisima ova ligatura prisutna, ali

⁵ Pitanje da li su Grigorovič-Giljferdingovi odlomci dio četveroevanđelja ili evanđelistara razmatrali su gotovo svi istraživači ovih listova. Za razliku od Speranskog koji je smatrao da su ovi listovi dio evanđelistara (1906: 29–30), N. Gošić (1985: 118–121) i J. Raos (1987: 218) smatraju da su dio četveroevanđelja.

⁶ Usp., npr.: “Но въ болѣе позднихъ текстахъ, повидимому, подъ влияніемъ общесербской (восточной) графики *є* начинаетъ появляться, хотя за все время ‘босанской школы’ остается лишь случайностью” (1906: 9). Međutim, o miješanju *ѣ* i *н*, odnosno ikavizmu, govori kao o crti “характерная для босанскихъ текстовъ, какъ западносербскихъ” (1906: 40).

iznimno rijetko. Razlike se vide i u (ne)mijenjanju jata, (ne)vokalizaciji poluglasa i nekim drugim jezičkim specifičnostima koje su u mlađim tekstovima rezultat izraženijeg utjecaja organskog idioma. Ipak, korpus kojim je raspolagao Speranski pri opisu Manojlova evanđelja, očito nešto skromniji, naveo je na neke zaključke koji se danas mogu korigirati. Pisanje *oy* i *Ѹ* (a ne *Ѹ*) kao načelna crta bosanskih rukopisa danas se ne može uvažiti s obzirom na to da se čak i u okviru jednog rukopisa, npr. Kop. četveroevanđelja, ustanovljava supostojanje sva tri slova za vrijednost /u/. Međutim, izoliranjem gotovo svih relevantnih grafijsko-jezičkih odlika bosanskih crkvenih kodeksa Speranski je, pored periodizacije bosansko-humske crkvenoslavenske tradicije, sačinio i prvu filološku sintezu ove pismenosti.

Otpribliže u isto vrijeme o bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti kao kulturnom fenomenu pisali su D. Prohaska u djelu *Das kroatisch-serbische Schrifttun in Bosnien und Herzegowina* (1911) i H. Kreševljaković u knjizi *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas* (1912).⁷ Međutim, ovi radovi, koji imaju karakter pregleda književnog stvaralaštva, u centar pažnje stavljaju vjersko učenje bosanskih krstjana, a s obzirom na to da autori nisu filolozi, problematika jezika i pisma crkvenih rukopisa uopće se ne razmatra. Dok se Prohaskin rad bavi pitanjem bosanske hereze, pa se neki crkveni rukopisi samo spominju, Kreševljakovićev rad cjelokupno stvaralaštvo srednjovjekovne Bosne interpretira kao bogumilsko, što je u skladu sa tada već etabliranim shvatanjem o bogumilskom učenju Crkve bosanske.

Pored Speranskog, i kod drugih se istraživača starijega perioda bosanska skupina crkvenih tekstova tretira kao posebna – боснійская школа, ali također u okviru srpske redakcije. P. A. Lavrov u svojoj znamenitoj studiji “Paleografičeskoe obozrěnie kirillovskago pišma” (1914), poredeći bosanske i srpske crkvene rukopise, ustanovljava da se rukopisi nastali u Bosni razlikuju od onih pisanih u Srbiji po osobenosti pisma i pravopisa; u bosanskim tekstovima dolazi do zamjene slova *ѣ*, *н*, *ы*, pri čemu je zamjena slova *ѣ* i *н* svojstvena ikavskom narječju. Kao drugu temeljnu crtu bosanskih rukopisa Lavrov izdvaja pisanje posebnog znaka *ѣ* na mjestu umekšanoga grčkog /g/ te pisanje umekšanoga *κ* na mjestu crkvenoslavenske grupe *ѣ* nastale od **tj*. Pored toga, Lavrov u temeljne odlike bosanskih rukopisa izdvaja i posebnu brojnu vrijednost slova: ćirilčno slovo *ѣ* ima vrijednost 1.000, što je glagoljični utjecaj, a grčko slovo *Ϝ* (koppa) ima vrijednost 90 (1915: 234).

⁷ O kritičkoj ocjeni ovih radova vidi kod H. Kune (1977a: 9–27; 2008: 17–18).

O bosanskoj grupi crkvenoslavenskih tekstova kao razredu srpske redakcije pisao je dvadesetih godina S. M. Kuljbakin u svom djelu *Slavjanskaja paleografija* [2008].⁸ U poglavlju o redakcijama, slijedeći svoje prethodnike, Kuljbakin, kao i Lavrov, izdvaja tri najvažnije osobine bosanskih tekstova: miješanje slova ђ, н и ы, pri čemu slovo ђ, u skladu sa starom tradicijom, pokriva vrijednost њ, zatim upotreba slova đerv za palatalno /k/ i grupu џ, te posebna brojna vrijednost slova ѣ (1.000) i њ (90) (2008: 46).

Vrijedna zapažanja o bosanskoj skupini evanđelja dali su M. Pavlović i R. M. Grujić u radovima o Beličevim listićima i Vrutočkom evanđelju (1937).⁹ Za bifolij bosanskog evanđelja koji je bio u vlasništvu A. Belića Pavlović je utvrdio da je sličan Vrut. evanđelju, ali su tek nedavno ovi listovi identificirani kao dio Vrut. evanđelja.¹⁰ Vrutočkom evanđelju značajnu pažnju posvetio je Grujić, gdje je posebno analizirao stare podjele teksta, s obzirom na to da se, prema njegovom tumačenju, u rukopisima *bosanskog tipa* ne nalazi liturgijska podjela kakvu poznaju rukopisi pravoslavne crkve. Tako Grujić konstatira da stara podjela na Amonijeve glave vuče korijen iz kanonskih evanđelja, dok se podjela na opširne glave ne podudara s evanđeoskom podjelom u pravoslavnim tekstovima (1937: 271). S druge strane, *začala* se ne javljaju u ovim kodeksima, a rijetki tragovi prisustva ovih liturgijskih oznaka govore o predlošcima u kojima su se ona još čuvala. To odgovara tumačenju da se primjeri začela u kodeksima u kojima nisu sistemski ispisani zapravo mehanički prenose iz predloška, a nepostojanje ove podjele ukazuje na to da je rukopis pisan, kako to Grujić tvrdi, za drugu hrišćansku crkvu (1937: 265).

Srednjovjekovna bosanska pismenost bila je predmetom istraživanja i V. Vrane u knjizi *Književna nastojanja u sredovjечноj Bosni* (1942), koja se može smatrati prvom sintezom književnog stvaralaštva u srednjovjekovnoj Bosni, ali se Vranin pristup temelji na filološkim postavkama koje su re-

⁸ Kuljbakinova *Slavjanskaja paleografija* nastala je 20-ih godina, a citiram je prema izdanju iz 2008. godine.

⁹ Analizirajući Vrutočko evanđelje, R. M. Grujić navodi primjere iz teksta koji danas nisu sastavni dio kodeksa. Tih šest listova Vrut. evanđelja danas se čuva u Biblioteci Srpske patrijaršije u Beogradu (sign. 313), a identificirao sam ih nakon što je u Beogradu, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti, 2016. god. postavljena izložba *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*. Izložbu je pratio katalog u kojem su objavljeni faksimili odabranih eksponata, među njima i spomenuti listovi. O njima kao dijelu Vrut. kodeksa pisao sam u radu “Novi listovi Vrutočkog bosanskog četveroevanđelja” (2018a), a kritičko izdanje listova ovoga fragmenta objavio je V. Savić (2018).

¹⁰ Da su Beličevi listići *de facto* dio Vrutočkog evanđelja, utvrdila je L. Nakaš u radu “Nova saznanja o Vrutočkom evanđelju” (2013).

zultat nacionalnih ideologema toga vremena. Naime, kompletnu bosansku srednjovjekovnu tradiciju Vrana posmatra kao dio hrvatske književnosti, pa su podaci koje navodi o najvažnijim bosanskim religijskim kodeksima uglavnom podređeni tezi o hrvatskoj redakciji i povezanosti ovih rukopisa sa hrvatskoglagoljskim kodeksima.

I glagoljski spomenici bosanskoga područja pobuđivali su interes različitih istraživača još od Jagićevih prikaza Grškovićeve i Mihanovićeve odlomka apostola. O pitanjima porijekla glagoljice sa bosanskoga područja veoma je detaljno raspravljao V. Štefanić u radovima o Splitskom odlomku misala (1957) i glagoljskim zapisima iz Čajničkog evanđelja i Radosavljevog zbornika (1959). Prema riječima Štefanića, redakcija Split. odlomka misala, pisanog arhaičnijom verzijom glagoljice, pokazuje podudaranje sa bosanskim ćiriličnim tekstovima (1957: 85), a jezičke karakteristike fragmenata idu u prilog toj pretpostavci budući da se snažan prodor ikavizma ne može objasniti u krugu hrvatskoglagoljske zapadne škole (1957: 89). I za glagoljski zapis u Čajn. evanđelju Štefanić tvrdi da pripada drugoj tradiciji nego što je ona u kojoj su pisani spomenici hrvatske škole (1959: 5),¹¹ a primjer degeneracije ovoga pisma u zapisu iz Čajn. evanđelja tumači pretpostavkom da se ovo pismo u Bosni nije prirodno razvijalo, što se vidi u pojavi nekih starih petrificiranih oblika te zamjeni glagoljičnih slova ćiriličnim (1959: 6). Zapis u Rad. zborniku također ima ćiriličnih elemenata, pa za oba ova zapisa Štefanić zaključuje da predstavljaju iskrivljenu sliku glagoljskoga pisma 12. i 13. st., čija je funkcija tajnopis (1956: 9).

Iznimno značajnu raspravu o bosanskoj skupini crkvenoslavenskih tekstova predstavlja studija I. Grickat o Divoševom evanđelju (1961–1962). Premda je zamišljena kao filološki opis Div. evanđelja, ova monografija komparativnim pristupom, u koji je uključeno nekoliko bosanskih evanđelja, donosi značajne zaključke o zajedničkim karakteristikama ove grupe evanđelja, posebno o filijaciji bosanskih rukopisa i divergenciji njihovih predložaka. U uvodnoj raspravi studije I. Grickat ustanovljava da “ова група несумњиво чини јединствену и заокружену целину” – bosansku školu. Ova grupa tekstova predstavlja kariku koja povezuje tradicije glagoljskog pisma, preko vijekova i knjiga u kojima je već preovladala ćirilica, sa daljim vijekovima, odnosno knjigama pisanim bosančicom (1961–1962: 228). Pored spoljašnjeg izgleda knjige, bosansku školu odlikuju izvjesne osobine u samoj organizaciji teksta. U njoj se čuva stari sistem podjele

¹¹ Još je ranije V. Jagić pretpostavio da je bosanska glagoljska grafija bliža makedonskoj nego hrvatskoj glagoljici (1893: 31).

teksta na Amonijeve glave i Euzebijeve kanone, a tekstološkom uporednom analizom bosanske grupe i kanonskih crkvenoslavenskih tekstova autorica je ustanovila da bosansku skupinu izuzetno dobro podržavaju kanonske tetre Mar. i Zogr. evanđelje, ali naročito arhaični Ass. evanđelistar, s tim da su kasnija ujednačavanja i revizije prema predlošcima kojima su raspolagali bosanski pisari u određenoj mjeri izmiješali građu različitih slojeva. Ipak, očuvani leksički fond uvjerljivo svjedoči o nekadašnjem jedinstvu grupe i pripadnosti bosanskih evanđelja jednoj “архаичној и врло давно дивергираној грани” (1961–1962: 290). Budući da u istraživanje I. Grickat nije bilo uključeno Kop. evanđelje, jedan od važnijih ciljeva ovoga rada odnosi se na ispitivanje leksike Kop. rukopisa u kontekstu rezultata do kojih je došla ova studija. To, naime, znači da je potrebno preispitati (ne)uklopljenost Kop. evanđelja u pretpostavljeno račvanje unutar bosanskog stabla do kojeg je došla I. Grickat.

Inače, tekstolozi slavenskoga prijevoda evanđelja, slijedeći V. Jagića i Đ. Daničića, često su naglašavali važnost bosanskih rukopisa za rekonstrukciju prvog prijevoda evanđelja (Hannick 1972: 412). Upravo je izoliranost Crkve bosanske smatrana razlogom očuvanja i arhaičnije strukture teksta, a nepostojanje perikopa u bosanskim tetrama navelo je na zaključak da je kulturni krug u kojem su se ti rukopisi upotrebljavali bio na rubu službene crkve, gdje se liturgija jedva i slavila.¹²

Raspravljajući o slavenskim redakcijama u *Staroslavenskoj gramatici*, J. Hamm je ćirilčne tekstove bosanskih krstjana izdvojio u posebnu skupinu, koju naziva bosanskom redakcijom, a mlađe tekstove ove grupe, pored štokavsko-ikavske dijalekatske osnove, u ortografskom smislu karakterizira oslanjanje na stariju zetsko-humsku redakciju (1974: 198). Neupotrebljavanje ligatura љ i љ u bosanskim evanđeljima – kao što se ove ligature ne javljaju ni kod starijeg pisara Mir. evanđelja, ali ni u najstarijim makedonskim tekstovima – dalo je osnova pretpostavci da je ćirilica u Bosnu, Hum, Zetu i Duklju došla iz Makedonije te da se upotrebljavala u jedinstvenom obliku, očito uz izraženiji utjecaj glagoljične grafije, dok je u potonjem periodu došlo do rascjepa koji se reflektirao u tome da su katolici i krstjani nastavili slijediti staru tradiciju, a pravoslavci reformiranu grafiju koju je uveo Rastko, odnosno sv. Sava (1960: 51). Analizirajući bosanske apokalipse, Hamm je došao do zaključka da je glagoljica ostavila značajnog traga na

¹² Usp. o tome kod Chr. Hannicka: “Die Erklärung liegt darin, daß jener Kreis, bei dem diese Hss in Verwendung waren, am Rande der offiziellen Kirche stand und die Liturgie kaum zelebrierte” (1972: 418).

grafijski sistem ćirilčne grafije, što se vidi u zamjenjivanju slova¹³ koje je dozvoljavala struktura teksta sa kojeg se prepisuje, pa glagoljične predloške starijeg tipa smatra uzrokom ovog iskrivljenja (1960: 52). Hamm je također ukazivao na specifičnost dijalekatskoga prostora na kojem su nastali bosanski tekstovi, pa poređenjem hrvatskog tipa crkvenoslavenskoga jezika sa tipom ovoga jezika kod Srba zaključuje da se razlika između srpske i hrvatske redakcije prepoznaje u supstratu, koji je na zapadu čakavski, na istoku štokavski, dok je na prijelaznom području, u pojasu između Bosne i Une, šćakavski (1963: 59). Navode se i sociolingvistički razlozi – na istoku je kompletna srednjovjekovna književnost usko vezana za Crkvu i njenu hijerarhiju, te su joj stil i ton davali vladari, episkopi i patrijarsi, dok na zapadu to nije bilo tako (1963: 60–61).

Paleografskim razmatranjima ustavnog tipa ćirilice u srednjovjekovnoj bosanskoj državi najviše se bavio P. Đorđić u svojoj *Istoriji srpske ćirilice* (1971), gdje se polazi od toga da su se posebne političke, kulturne i konfesionalne prilike u bosanskoj državi odrazile i na specifičan razvitak pismenosti, ali i na samo pismo (1971: 129). Ovu ćirilicu, koja je prema Đorđićevom tumačenju u tipološkom razvoju zaostala, karakterizira čuvanje arhaičnih slovnih oblika, a većini tih formi ishodište vidi u grafiji glavnog pisara Mir. evanđelja. Đorđić u okviru ustavnog tipa pisma u bosanskoj srednjovjekovnoj pismenosti razlikuje dvije varijante: knjišku i diplomatsku, s tim da ove verzije povezuje važna grafijska osobina za koju Đorđić tvrdi da se nalazi samo u tadašnjoj bosanskoj državi, a to je upotreba slova đerv. U odnosu na grafiju koja se koristi u nemanjičkoj kancelariji, bosansku verziju karakterizira pisanje e za /je/, odnosno odsustvo ligature ѣ, kao i odsustvo ligature ѧ, umjesto koje u bosanskim tekstovima dolazi slovo jat (1971: 133). Iako je kompletno Đorđićevo istraživanje podređeno koncepciji o srpskoj ćirilici, ipak ističe da se bosanski knjiški rukopisi razlikuju od većine rukopisa sa raškoga područja i općim izgledom slovnih formi. U njima je veći kontrast tankih i debelih linija i slova su više kvadratičnog nego pravougaonog tipa (1971: 133). Premda tvrdi da se ne može izdvojiti nijedna paleografska osobina koja bi obuhvatila sve sačuvane ruko-

¹³ J. Hamm navodi ove vrste zamjena – v:o, i:e, v:i, i:v, v:e, u:i, i:u, v:u, v:a, ě:a, ě:u (1960: 52). Međutim, rukopisi za koje se davno pretpostavljalo da su prepisani sa glagoljičnoga predloška, poput Hvalovog zbornika (Daničić 1871: 42–43), pokazuju da zamjene sličnih slova – a : ѧ, ic : κ ~ aenđorê : Lenđory, israilevo : kralevo – mogu upućivati upravo na ćirilčni predložak. Ovakve pojave kod Hvala C. M. MacRobert tumači kao posljedicu otežanog čitanja predloška (Nakaš i MacRobert 2012a: 270–271). Vidi o takvim greškama i u Kop. evanđelju u dijelu o procesu prepisivanja.

pise, Đorđić ipak izdvaja dragocjene specifičnosti slovnih oblika bosanskih crkvenih tekstova suprotstavljajući ovu verziju ćiriličnoga pisma istodobnim srpskim rukopisima. Pri tome Đorđić uočava da su morfološke karakteristike bosanskih rukopisa često podudarne sa makedonskim tekstovima, što spada u red pitanja o kojima se u različitim radovima govorilo u naznakama, ali detaljnija usporedba ovih ćiriličnih tradicija nije nikad učinjena. Od slovnih oblika koji su karakteristični za bosanske tekstove, među kojima se mnogi javljaju i u makedonskim rukopisima, navode se sljedeći: slovo **a** sa ravnim stablom; slova **e** i **c** koja su više zaobljena; slovo **з** je neproporcionalno, donji dio manji je od gornjeg; kod slova **o** vrh može biti ravan, a takav može biti i donji dio slova; slovo **p** se sastoji od tri ili četiri poteza; slovo **ж** je tropotezno: dva horizontalna luka, od kojih je donji veći od gornjeg, presijeca uspravna debela linija; slovo **m** obrazuju iskošene linije koje na dnu stvaraju luk ili ugao i ne spuštaju se od vrha stabla (1971: 135–138).

Iako su najvažnije grafijske i jezičke crte bosanskih crkvenoslavenskih rukopisa opisivane u različitim radovima starijih istraživača ovoga korpusa, svoje konačno uobličenje u smislu redakcije ova skupina tekstova dobila je u radovima H. Kune (1965; 1973; 1974; 1978). Na temelju arhaične grafije koja slijedi tradiciju kanonskih evanđelja, kao i jezika inoviranog zapadnoštokavskim dijalekatskim crtama, Kuna je izolirala distinktivne crte bosanskih crkvenih rukopisa u odnosu na susjedne redakcijske pismenosti te ovoj skupini tekstova dodijelila status posebne redakcije. Prema Kuninom shvaćanju, bosanska srednjovjekovna književnost samosvojan je književni identitet koji su definirale jedinstvene prostorne i vremenske koordinate, zatim specifični društveno-politički uvjeti te pripadnost jednom zatvorenom kulturnom krugu, kao i ideološka obojenost (1978: 73). Uvodeći sociolingvistički kriterij u razmatranje redakcijske pismenosti, prema kojem redakciju definira karakter društvenog uređenja (1965: 183; 1974: 14), Kuna polazi od toga da su posebne historijske okolnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koja poslije crkvenog raskola predstavlja graničnu zonu njihovog sukobljavanja, dale poseban pečat ovoj pisanoj tradiciji (1973: 90). Posebno je u tom smislu značajno postojanje Crkve bosanske, samostalne crkvene organizacije koja je odigrala presudnu ulogu u oblikovanju bosanske redakcije staroslavenskoga jezika.

Kompleksnu bosansko-humsku srednjovjekovnu pisanu tradiciju Kuna posmatra kao integralni dio cjeline, ali svjesna činjenice da je najstarije razdoblje ove pismenosti teško precizno definirati s obzirom na složena pitanja provenijencije i konfesionalne pripadnosti određenih tekstova. Zbog toga je definiranje bosanske crkvenoslavenske pismenosti nemoguće

izvan južnoslavenskoga konteksta u kojem je nastala, budući da se ove tradicije međusobno prožimaju. Ipak, prema Kuninom tumačenju, bosanski crkveni kodeksi mogu se smatrati posebnim tipom redakcije, koja se prema susjednim redakcijama odnosi dvojako: “osobine inherentne bosanskoj redakciji prema jednoj od srodnih redakcija pokazuju istovjetnost, prema drugoj različitost, drukčije rečeno, one su prema jednoj markirane, dok prema drugoj istovremenu nisu” (1973: 90). U sveukupnoj bosansko-humskoj crkvenoslavenskoj tradiciji Kuna prepoznaje tri glavne faze razvoja.

Prva faza, koja traje do kraja 12. st., obuhvata najstarije razdoblje glagoljske pismenosti, uz koju je u Humu najvjerovatnije postojala ćirilčna pismenost (1973: 95). Iz ovoga perioda su Grškovićev i Mihanovićev odlomak apostola (12. st.), ostaci glagoljičnih kodeksa koji svjedoče o tradiciji koja se ne mora isključivo vezati za hrvatsku glagoljsku pismenost, “чак је доста вјероватности да је у питању македонска традиција, која је продирала на запад управо преко хумског и босанског подручја” (Kuna 1978: 76). Iz ovoga perioda je i raskošni Miroslavljev evanđelistar, koji “pokazuje osobine koje ga povezuju ne samo za glagoljski predložak nego i za zapadniji teritorij” (1973: 95). Pored iluminacije u kojoj je dominantan utjecaj romaničke, na vezu sa primorjem upućuje i zapis nad minijaturom Ivana Krstiteља – жванъ батїста, a vjerovatno i riječ мѡша (*lat.* misa), termin koji je vezan za katoličku crkvu (2008: 94), a o čijoj se pojavi u Mir. dosta raspravljalo.¹⁴ Kuna Mir. evanđelistar smatra rodonačelnikom bosanske tradicije, a Hum kao prijelazno područje na kojem se ukrštavaju utjecaji istočnog i zapadnog terena ishodištem “posebne pisarske škole bosanskih krstjana” (1973: 95). Zbog toga je odnos prema susjednim redakcijama, posebno prema srpskoj, u ovom najstarijem razdoblju teško precizno odrediti.

Druga faza bosansko-humske pisane tradicije traje od početka 13. do polovine 14. st. i paralelna je pojavi svetosavske škole u Srbiji. U ovom razdoblju bosanski rukopisi već pokazuju specifične osobine koje ih odvajaju od istodobnih srpskih rukopisa: nemaju ligature љ i њ, kao ni grčka slova, u njima se ne obilježava palatalnost suglasnika /l/ i /n/. Osim toga, bosanski rukopisi imaju jedan poluglas, u njima se miješaju slova ы i н, a najizrazitija jezička odlika je ikavizam, s tim da se kod pisara koji potječu s ijekavskog terena slovo jat još uvijek čuva. Razlike prema srpskoj redakciji Kuna vidi i u nekim pojedinostima poput kvantitativne zastupljenosti prijelaza вь u

¹⁴ Da je riječ мѡша mogla doći iz predložka, vjerovatno glagoljskoga, govori i A. Belić: “Мислим да се може, готово са сигурношћу, рећи да је реч мѡша – поред речи литоургиа у мањем броју случајева – дијак Глигорије налазио у тексту са кога је натписе над читањима уносио у МЈ” (1936: 216).

/u/, sažimanju vokala itd., dok se razlika prema hrvatskim glagoljskim tekstovima uočava u refleksima jata, koji je na hrvatskom čakavskom terenu ikavsko-ekavski, zatim refleksu prednjeg nazala u /a/, te posebno u vrijednostima slova đerv, koje u hrvatskim tekstovima ima vrijednost /j/. Međutim, zajedničko je bosanskoj i hrvatskoj crkvenoslavenskoj tradiciji čuvanje arhaičnih crta u morfološkom sistemu, poput starijih aorista i participa, što ove tekstove udaljava od srpskih rukopisa (1973: 95–96).

Treće razdoblje bosanske pismenosti, koje traje od druge polovine 14. st. pa sve do 15. st., podudarno je sa pojavom resavske škole i drugom fazom hrvatske glagoljske pismenosti. Bosanski religijski kodeksi iz ovoga perioda uglavnom se vežu za Crkvu bosansku, a njima je, pored kodikoloških specifičnosti kao što je format, zatim grafetičkih poput straničnoga postava, zajednički niz paleografskih, ortografskih i jezičkih osobina. Upravo su rukopisi koji su pripadali ovom krugu crkvene književnosti bili glavna preokupacija Kuninih istraživanja i polazište za utvrđivanje posebnosti centralne,¹⁵ odnosno bosanske redakcije.

Bosanska evanđelja ovoga perioda specifična su po malom formatu, koji najčešće ne prelazi dimenzije 20 x 15 cm. Na osnovu toga Kuna pretpostavlja da ove knjige nisu bile smještene u bogomoljama, jer bi takva funkcija dozvoljavala i veći format, nego su bile “pokretno dobro svojih vlasnika, pa su zato imale džepni format” (2008: 70). Stranični postav bosanskih evanđelja je uglavnom jednostupčan, a za razliku od srpskih rukopisa, ovu skupinu tekstova karakterizira odsustvo nadrednih znakova, akcenata i spiritusa, kao i nešto manji broj skraćenica, dok se njihova konzervativnost ispoljava i u pisanju *in continuo*, kao i mehaničkom sječanju riječi na kraju reda, što se smatra tradicijom koja izvire iz arhaičnih, najvjerojatnije glagoljskih predložaka.

Paleografske odlike bosanske crkvene ćirilice – koja uz lapidarnu i kancelarijsku predstavlja varijantu zapadne ćirilice – vide se u zadržavanju konzervativnijih formi slova, u nizu morfoloških specifičnosti koje ovaj tip pisma suprotstavljaju istodobnim srpskim ćiriličnim rukopisima, a arhaični oblici pojedinih slova čuvaju se u bosanskim rukopisima sve do gašenja ove redakcije. Iako je, kako tvrdi Kuna, razvoj crkvene varijante ćiriličnoga pisma u Srbiji i Bosni u glavnim crtama istosmjernan, verzija ćirilice koja se

¹⁵ H. Kuna je ranije smatrala da je srednjojužnoslavenske redakcije pogrešno zvati *srpskom* i *hrvatskom*, jer to “suponira shvatanje da se radi o nacionalnim razlikama, što ne može biti tačno za srednji vijek”. U skladu s tim, predlagala je nominacije *istočna* i *zapadna* redakcija, kojima bi se mogla pridružiti i *centralna* – bosanska redakcija (1965: 189). Međutim, kasnije i sama koristi nazive *srpska*, *hrvatska* i *bosanska* redakcija.

njeguje na prostoru Bosne pokazuje izvjesno zaostajanje, što je samo slika općeg arhaičnog stanja u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti (1978: 76). U odnosu prema istovremenim srpskim ćiriličnim rukopisima, slijedeći Đorđićeve paleografske analize, Kuna je izdvojila ove tipične oblike pisara bosanskih crkvenih kodeksa:

(...) *a* s ravnim stablom o koje je obješena manje ili više izdužena petlja koja najčešće ne dodiruje linije; *č* sa simetričnom čašicom, ili, kasnije, simetričnom viljuškom na dršci; *t* koje je isključivo jednostubačno, nikad sa dva ili tri stupca; *jeri* koje uvijek ima spojnicu, te omega sa uzdignutim srednjim stubićem, dok su oba krajnja stubića najčešće ravna (...) *m* bez kosih bočnih strana, *e* sa čekićem na jeziku, te *v* sa obje jednake petlje. (Kuna 1973: 93–94)

Ortografske karakteristike bosanskih crkvenih tekstova pokazuju se u slijeđenju najstarijih staroslavenskih matrica, vrlo vjerovatno glagoljičnih, a ovaj arhaični pravopis temeljna je odlika bosanske redakcije sve do njene propasti. Zapravo, ortografija bosanskih tekstova produžava tradiciju zet-sko-humske škole u kojoj se ćirilično pismo naslanja na stariju glagoljičnu tradiciju (Kuna 1965: 190), a distinktivne crte prema istodobnim srpskim ćiriličnim rukopisima prepoznaju se u nizu ortografskih odlika koje je napustio reformirani srpski pravopis, dok su ove stare pravopisne posebnosti zajedničke bosanskim ćiriličnim i hrvatskoglagoljskim tekstovima.

Posebnosti bosanskoga pravopisa potvrđuju se u rješenjima dvovalentne vrijednosti pojedinih slova. Pored svoje iskonske vrijednosti, slovo *ћ* ima vrijednost */ja/*, *є* služi za vrijednost */je/* u inicijalnoj i postvokalnoj poziciji, a važna je odlika ovih tekstova čuvanje slova đerv. Sve ove ortografske osobenosti, koje ukazuju na primarnu glagoljsku podlogu, prisutne su još u Mir. evanđelistaru, premda se ovaj rukopis, prema Kuninom tumačenju, u nekim grafijskim odlikama već razilazi s uobičajenim grafijskim sistemom bosanskih tekstova. Naime, slova *л* i *н* u bosanskim tekstovima pokrivaju i vrijednosti */l/* i */n/*, što znači da u njima nema obilježja palatalnosti upotrebom jata ili nadrednih znakova. Dok je u bosanskim tekstovima potpuno potrvena razlika između */l/* i */n/* i */l'/* i */n'/*, Mir. ima dosljedno obilježavanje sekvenci */la/* i */na/* jatom (1977: 156). Na osnovu toga Kuna dolazi do zaključka da glagoljska tradicija koju kontinuiraju neki najstariji ćirilični spomenici u pogledu pisanja jata iza */l/*, */n/* i */l'/*, inače uopćena u Mir., nije ujedno i opća oznaka bosanske redakcije, nego je tu bosanska redakcija pošla svojim putem i više je vezana za hrvatskoglagoljske tekstove, koji, barem u ranijim tradicionalnijim kodeksima, odražavaju nebilježenje fonemske opozicije */l/* i */n/* i */l'/* i */n'/* (1977: 157).

Međutim, reliktni najstarijih pravopisnih rješenja vidi se u sporadičnim primjerima pisanja sekvenci Ѡ, ѡ za slogove /*la*/ i /*ra*/, a to Kuna povezuje sa makedonskom ćirilicom, odnosno takve pojave upućuju na veze bosanske ćirilice s Ohridskom školom, što je, prema njenom tumačenju, “protiv mogućnosti da je ćirilička pismenost uvezena iz Srbije”. Ovaj manir naročito karakterizira Pantelejmonov apostol, a to samo potvrđuje njegovu vezanost za makedonsko područje budući da je u makedonskoj ćirilici ova-kvo bilježenje sekvenci Ѡ i ѡ postalo norma (2008: 68).

Pored toga, bosanska evanđelja nemaju grčkih grafema – osim omega – izuzev u brojnoj vrijednosti, a i desetično *i* javlja se gotovo uvijek samo u brojnoj vrijednosti. Slovo *ϣ* javlja se za brojnu vrijednost 1.000, grčko slovo koppa (ϣ) ima vrijednost 90 (Kuna 1978: 76). Isti pravopis, uz manja ili veća odstupanja, slijede i pisari kancelarijskih dokumenata te dijaci natpisa stećaka, iako za različita razdoblja ponekad mogu vrijediti i drukčiji uzusi.¹⁶

Jezik bosanske redakcije na prvom mjestu obilježava prodor dijalekatskih inovacija iz štokavske podloge, s tim da bosanski govori pripadaju prijelaznom zapadnoštokavskom narječju, koje je u prošlosti bilo čvršće povezano sa čakavskim. U tom smislu se i po intenzitetu dijalekatskih inovacija koje se bilježe u bosanskim tekstovima ova pismenost približava hrvatskoj glagoljskoj redakciji (Kuna 1978: 79), a pored ikavizma kao najvažnije crte ove pismenosti, tu se ubrajaju refleksi /*lj*/ < **dj*/ umjesto staroslavenske grupe жд, te refleksi grupe /*va*/ < *vb*. Ove jezičke specifičnosti dijalektolozi su još ranije povezivali sa čakavskim govorima (Brozović 1970: 31),¹⁷ sa kojima je zapadna štokavština bila u tijesnoj vezi, iako status navedenih izoglosa Kuna nije uvijek isto tumačila.¹⁸ Osim toga, u bosanskim tekstovima bilježi se i niz drugih osobina koje svjedoče o stanju štokavskih govora druge polovine 14. i početka 15. st., poput vokalizacije poluglasa u /*a*/, refleksa /*u*/ < *vb*,

¹⁶ Npr., slovo đerv tek kasnije poprima dvostruku vrijednost /*č*/ i /*đ*/, dok se u najstarijim poveljama bilježenje vrijednosti /*č*/ rješava pisanjem slova κ (Kuna 2008: 69).

¹⁷ Iako je D. Brozović najpreciznije definirao zapadnoštokavsko narječje (1963: 52; 1970: 154; 1973: 81–88), veza prijelaznih bosanskih govora sa čakavskim narječjem istaknuta je mnogo ranije. Najprije se smatralo (Vuk S. Karadžić i F. Miklošić) da su ikavski štokavci zapravo poštokavljani čakavci, a o čakavsko-zapadnoštokavskim vezama u srednjem vijeku pisao je još M. Dolobko (1914) u radu “O jazykě někotoryhъ bosnijskihъ gramotъ XIV v.”. Kasnije je na temelju Brozovićevih proučavanja zapadnoštokavskih govora prihvaćeno tumačenje koje kaže da između štokavskog i čakavskog narječja do 12. st. nije bilo oštrog granica, a kasnija udaljavanja rezultat su migracija. Vidi o tome također kod J. Lisca (2009: 16) i I. Lukežić (1996: 235).

¹⁸ H. Kuna je ranije tvrdila da prijelaz *vb* > *va* svjedoči o otvaranju vrata prema srpskoj redakciji i utjecajima koji su dolazili s te strane (1978: 79).

nešto rjeđih primjera prelaska *-l* u *o* itd. (Kuna 1978: 79–80; 2008: 71). Ove jezičke karakteristike bilježe se i u srpskim crkvenoslavenskim rukopisima, ali u manjem intenzitetu, pa je razlika prema srpskim evanđeljima u pogledu prodora ovih inovacija zapravo kvantitativne prirode (Kuna 1973: 95).

O ikavizmu bosanskih srednjovjekovnih tekstova Kuna je raspravljala na više mjesta, a to je u konačnici trebalo dati odgovor na pitanje o mjestima nastanka ovih kodeksa. Iako sama tvrdi da se ikavizam može smatrati književnojezičkim manirom bosanske srednjovjekovne pismenosti jer se javlja i u spomenicima sa neikavskoga područja (1978: 79), ipak je, slijedeći dijalektološku metodologiju, formirala teoriju lociranja kodeksa koja bi se danas morala preispitati. Najznačajnije jezičke karakteristike reprezentativnih bosanskih rukopisa – Hval. i Mlet. zbornika, Nik., Kop. i Vrut. evanđelja – Kuna je najčešće povezivala sa zapadnijim tlom,¹⁹ premda u pojavi ikavizma vidi slijeđenje manira, a u refleksu */j/ < *dj* čakavsku crtu koja je poznata i bosanskim govorima (2008: 71). Međutim, upravo teorija uređivanja rukopisa, ali i shvatanje snage utjecaja predložka na pisara relativizira lociranje tih tekstova na osnovu nekih dijalekatskih jezičkih odlika, jer ako su određene jezičke karakteristike, u ovom slučaju zapadnoštokavske, usvojene kao prestižne u staroslavenskoj strukturi, one postaju nadregionalne, odnosno naddijalekatske. U skladu s tim, činjenica da Hval čuva najviše odlika bivšeg zapadnoštokavskoga narječja ne mora značiti da njegov zbornik treba locirati na krajnji zapad, a procentualna zastupljenost takvih prestižnih crta možda više govori o odnosu pisara prema uređivanju teksta nego o njegovom dijalekatskom porijeklu. Ovakvo razmatranje prisustva ‘zapadnih’ crta dodatno relativiziraju sljedeća pitanja: Zašto se većini bosanskih kodeksa pretpostavlja zapadni teren kad je centar Crkve bosanske u Milima kod Visokog i da li to znači da nijedan sačuvani bosanski kodeks nije nastao na prostoru središta Crkve bosanske? Uzme li se, npr., u obzir činjenica da povelje nastale u kancelariji Stjepana II Kotromanića u Visokom čuvaju i tipične zapadne crte – sumnja u dijalekatsku ubicaciju²⁰ zasnovanu na zapadnim crtama postaje sasvim osnovana.

S druge strane, stariji rukopisi, kao i oni pisani na ijekavskom terenu, čuvaju slovo *jat* na mjestu stare vrijednosti, iako i u njih sporadično prodiere ikavizam. Međutim, u mnogim bosanskim evanđeljima bilježi se prijelaz sekvence *ir > ěr*, posebno u oblicima riječi *mirv*, a ove pojave u rukopisima

¹⁹ Vidi o tome detaljnije u poglavlju o refleksima *jata*.

²⁰ Ovdje bi se moglo postaviti i pitanje šta tačno znači ‘zapadni prostor’, ‘zapadni teren’, ali je sasvim sigurno da se ‘zapadne’ crte javljaju i u istočnijim i u središnjim bosanskim govorima.

koji čuvaju slovo jat, poput Čajn. evanđelja, Kuna povezuje s ijekavskim istočnobosanskim terenom, čija je to karakteristična osobina (2008: 71), dok se u Hval. zborniku ovakve pojave tumače miješanjem slova Ћ, Н, Ы, koje je rezultat izrazite ikavizacije teksta (1986: 16).

Sporadični primjeri bilježenja nekih fonoloških pojava poput prelaska *ǰ > lu* u nekim spomenicima Kuni su također sumnjivi. Poznato je da je refleks *lu* u obliku *slunce* zabilježen u Mir. i Vuk. evanđelju, predstavnicima zetsko-humske redakcije, a ovakav refleks, prema ranijim tumačenjima, upućuje na prizrensko-južnomoravski areal, pa Kuna tvrdi da se takva interpretacija mora primiti s rezervom (2008: 93). S obzirom na to da je refleks */lu/ < ǰ* prisutan i u mnogim mlađim bosanskim rukopisima, poput Sof. evanđelja i Ev. № 697, a javlja se i u hrvatskim tekstovima, logično je pretpostaviti da je bio rašireniji u prošlosti, a u zapadnoštokavskim govorima mogao je nastati kao rezultat diftongizacije *ǰ* koja zahvaća, osim zapadnoštokavskih, i neke čakavske govore.²¹

Na morfološkom planu Kuna ističe stanovitu konzervativnost bosanske skupine tekstova, koja se pokazuje u očuvanju nekih arhaičnih kategorija: u imeničkoj paradigmi dobro se čuvaju oblici konsonantskih deklinacija, dok se u pridjevskoj promjeni bilježe vrlo stari oblici složene pridjevske deklinacije. U glagolskom sistemu njihova je izrazita odlika čuvanje asigmatkog aorista te participa preterita aktivnog starijeg tipa (Kuna 1986: 18; 2008: 73). Međutim, pored starijih gramatičkih nastavaka, u bosanskim evanđeljima sporadično se bilježi i prodor inovacija iz gramatičke strukture štokavskih govora, kao što su novi nastavci pridjevsko-zamjeničke deklinacije *-ago* i *-omu* u G i D jd. m. i sr. r., te povremeno gubljenje nastavka *-tb* u 3. l. jd. i mn. prezenta (Kuna 2008: 73). U glagolskom sistemu upečatljiva je upotreba imperfekta sažetog tipa, koji, prema Kuninom tumačenju, upućuje na jugozapadnije područje (Kuna 1986: 18), premda se ovakvi oblici imperfekta javljaju u mnogim bosanskim tekstovima, i crkvenim i svjetovnim, pa se danas može reći da su opća zapadnoštokavska osobina.

Tekstološka istraživanja ustanovila su vjerno slijeđenje najstarijih staroslavenskih predložaka, pa se u okviru leksičkih izbora koje prate bosanski pisari evanđelja ističe naročita arhaičnost ove grupe tekstova, u čemu se upravo pokazuje jedna od specifičnosti bosanske redakcije. Razlog takvoj konzervativnosti Kuna vidi u sprezi ove “књижевности са идеолошким засадима цркве босанских крстјана, пошто су њихове црквене књиге

²¹ D. Brozović tvrdi da je na prostoru cijele, ili gotovo cijele zapadne štokavštine, zatim od istočnoštokavskog jugozapada i od čakavskog Lastova dobijen vokalski sistem u kojem diftonzi *uo* (< *ǰ*) i *ie* stoje u ravnoteži (1970: 393).

остајале, мање-више, изван текстолошких иновационих захвата католичке и православне цркве” (1978: 77). То показују неки архаични лексички избори које чувају bosanska evanđelja као што су: сѣть, нзокъ, санѣта, ланѣта, опона, сапогъ, шѣн, дрѣколне (Kuna 1986: 19; 2008: 74), те велики број непреведених грчких ријечи које су припадале архаичном фонду prvobitnoga prijevoda: акрндѣ, алавастрѣ, вѣсонѣ, гнафѣн, кѣносѣ, мамона, спекоуляторѣ, текѣтонѣ, тетрарѣхѣ, оупокрѣнтѣ itd. (Kuna 1978: 77).

Od sintaksičkih specifičnosti bosanske redakcije staroslavenskog jezika Kuna navodi čuvanje dativa apsolutnog kao arhaične crte, te čuvanje participa prezenta aktivnog uz oblike glagola *biti* u vrijednosti grčkog imperfekta (1978: 79). Iako ove odlike izviru iz kanonskih tekstova, konzervativno stanje bosanskih evanđelja u pogledu upotrebe ovih konstrukcija može biti distinktivno prema drugim slavenskim redakcijama.²²

Paralelno sa Kuninim istraživanjima tekstova bosanske redakcije nastala je i studija V. Jerković o Čajničkom evanđelju (1975). Jerković crkvenoslavenske tekstove sa bosanskoga područja ne tretira u okviru posebne redakcije, premda koristi naziv *bosanska skupina* i, rjeđe, *bosanska škola*. Izbjegavanje preciznijeg određenja ove skupine tekstova Jerković čini nominacijom *naša nacionalna redakcija*.²³ Iako to nigdje ne eksplicira, ipak se uočava to da se bosanska crkvenoslavenska pismenost shvata kao dio srpske u kojoj su “у то време свакако живеле две наше писарске традиције: босанска и рашка” (1975: 5).²⁴ Detaljnom paleografskom analizom Jerković je ustanovila da je Čajn. evanđelje pisalo pet glavnih pisara, a neki od predložaka koje su koristili zasigurno ne pripadaju bosanskoj školi, što se uočava i u grafijskom udaljavanju od ove tradicije i približa-

²² Tu je zapravo riječ o metodološkom problemu: redakcijske posebnosti se obično definiraju u odnosu na jezik crkvenoslavenskih kanonskih tekstova, a ovdje se govori o podudaranju. Isto važi i za neke druge crte, kao, npr., čuvanje asigmatkog aorista. O tome piše S. Damjanović u kontekstu hrvatske redakcije, ali isto važi i za bosanske tekstove: “Naravno, hrvatsku redakciju čini i ono isto i ono različito u odnosu prema najstarijem slavenskom književnom jeziku, ali konstatacije o podudarnostima tu imaju smisla samo ako to hrvatsku inačicu staroslavenskoga čini drukčijom od neke druge inačice u kojoj se razlika među aoristima ne čuva dobro. To dalje znači da potpunoga opisa nema bez poznavanja stanja u svim redakcijama.” Vidi o tome detaljnije: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski>.

²³ Upravo ovakvom (ne)određenju bosanske skupine tekstova prigovara J. Tandarić (1977), koji smatra da ovi rukopisi čine skupinu sa redakcijskim obilježjima te “stoga treba govoriti o bosanskoj redakciji” (1977: 208).

²⁴ V. Jerković u radu “Srednjovekovne ortografske škole kod Srba” (1980) rašku, resavsku i bosansko-humsku školu tretira u okvirima srpske redakcije.

vanju srpskoj redakciji. Miješanje pravopisnih navika Jerković objašnjava graničnom oblašću u kojoj je nastao rukopis, a to je kancelarija Radinovića u istočnoj Bosni (1975: 202). Međutim, u ovoj studiji izostala je tekstološka analiza Čajn. rukopisa, čime je pitanje odnosa bosanske i srpske crkvenoslavenske tradicije u nekim važnim pojedinostima i dalje ostalo otvoreno. Ova praznina donekle je nadomještena u članku A. Pešikana (1989), koji je, ispitujući tekst Čajn. evanđelja u odnosu na srpska evanđelja, došao do zaključka da se leksičke inovacije u ovom rukopisu podudaraju s onim u srpskim evanđeljima 13. st., odnosno da je srednja sekcija Čajn. rukopisa imala za predložak tekstovnu verziju evanđelja koja je služila kao glavna u nemanjičkoj Srbiji u drugoj polovici 13. st., a to svjedoči o vezama bosanskih i srpskih pisarnica (Pešikan 1989: 206–207).

Kao integralni dio stare srpske književnosti cjelokupnu srednjovjekovnu pisanu tradiciju Duklje, Zete, Huma i Bosne vidi i D. Bogdanović u svojoj *Istoriji stare srpske književnosti* (1980). Zapravo se, prema riječima Bogdanovića, u pisanu zaostavštinu *zapadnih srpskih zemalja* ubraja i “сва средњовековна ћирилска рукописна традиција Босне (до XV века)” (1980: 32), izuzev bosanske franjevačke književnosti, a kriteriji na kojima se zasniva određenje pojma stare srpske književnosti nisu samo jezička obilježja rukopisa nastalih na navedenim područjima nego ovu pisanu tradiciju okuplja jedinstvo poetike, stila i kulturnohistorijskog identiteta. Pored toga, Bogdanović tvrdi da se proučavanje kulturne historije ne može temeljiti na apsolutnim, nepromjenljivim i statističkim kategorijama budući da se granice jedne književnosti mijenjaju iz epohe u epohu. Međutim, upravo bi primjenjivanje ovih kategorija relativiziralo njegov zaključak prema kojem se kompletna stara srpska književnost, u već navedenom određenju, uklapa u bizantsko-slavensku pravoslavnu književnost s obzirom na to da bosansko kršćanstvo nije pravoslavno.

O bosanskim crkvenim kodeksima pisao je dosta iscrpno D. Dragojlović u “Istoriji srednjovekovne bosanske književnosti” (1983; 1984).²⁵ Međutim, kao i kod Bogdanovića, i ova se studija zasniva na tome da je bosanska srednjovjekovna književnost sastavni dio srpske književnosti. Takvo tumačenje Dragojlović također temelji na postavci da je Bosna u srednjem vijeku dio bizantske pravoslavne civilizacije, bez obzira na posebne vjerske i crkvene prilike u srednjovjekovnoj bosanskoj državi (1997: 13). Posebna je pažnja u ovoj studiji posvećena redakcijskoj pripadnosti bosanskih crkve-

²⁵ Ovi su radovi objavljeni 1997. god. u knjizi pod naslovom *Istorija srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, pa se prema ovoj knjizi i ovdje navode.

nih rukopisa, odnosno problemu jezika i pisma ovih kodeksa. Raspravljajući sa Kuninim argumentima²⁶ o razlozima izdvajanja bosanske redakcije kao posebne, Dragojlović tvrdi da se redakcijska posebnost bosanskih rukopisa ne može određivati geografskim položajem Bosne niti pretpostavkom da Bosna predstavlja sferu sukobljavanja istočne i zapadne crkve, ali ni ‘domišljanjima’ o posebnim društveno-književnim razlozima, kao ni jezikom i pismom (1997: 35–36). O srpskom ishodištu bosanske pismenosti, prema njegovom shvatanju, govore tekstovi srpske pravoslavne crkve pisani na tlu srednjovjekovne bosanske države. Dragojlović kao potvrdu tome navodi Vatikanski evanđelistar te nešto mlađi Grigorovič-Giljferdingov aprakos (1997: 58). Međutim, Vatikanski evanđelistar, sudeći po svim karakteristikama, nije nastao na tlu srednjovjekovne bosanske države,²⁷ dok Grigorovič-Giljferdingovi odlomci evanđelja po svim karakteristikama pripadaju upravo bosanskoj grupi. Dragojlović relativizira i druge posebnosti bosanskih kodeksa tvrđnjom da su paleografska istraživanja pokazala da su razlike između srpskih i bosanskih rukopisa minimalne, dok ortografske posebnosti bosanskih rukopisa samo navodi, ali ih ne komentira. Od jezičkih osobenosti navodi ikavizam, ali napominje da ima rukopisa koji nemaju ikavskih oblika, a sve to ga dovodi do zaključka da su rukopisi bosanske provenijencije jezički i ortografski identično strukturirani kao rukopisi istočne crkve te se ne mogu izdvojiti u posebnu redakciju.

U posljednje vrijeme bosanskim srednjovjekovnim tekstovima bavila se i A. Nazor u radu “Rukopisi Crkve bosanske” (2005), u kojem se sistematiziraju najvažnija saznanja o ovoj skupini rukopisa, zatim se iznose njihove zajedničke karakteristike na grafijskom i jezičkom planu te je na kraju

²⁶ Može se samo uvjetno reći da Dragojlović raspravlja o argumentima koje navodi Kuna, jer se tendencioznost ideološkog pristupa vidi i u načinu prezentiranja Kuninih radova. Navodim ovaj dio kao ilustraciju: “Неки значајнији допринос науци не представљају ни два краћа и текстуално скоро идентична приказа средњовековне босанске књижевности, које је објавила Х. Куна (...) У оба се приказа налазе иста колебања, некритичко прихватање туђих резултата и одсуство јасно дефинисаних критеријума и мерила карактеристичних и за њене раније радове” (1997: 12).

²⁷ Dragojlović preuzima zaključak Lj. Stefoske-Vasiljev (1977: 141–143), koja je na osnovu zapisa na stranici 57v – а се пнше десоје добро перо бана – pretpostavila da je kodeks bio na dvoru bosanskog bana Mateja Ninoslava, čiji je dijak Desoje autor ovoga zapisa. Takvo tumačenje ponavlja i J. Grković-Mejdžor (2012: 21). Međutim, zaključak zasnovan samo na osnovu ove marginalije nema naročitu težinu, ali da je kodeks bio u Bosni, i to u vlasništvu Petra krstjanina, potvrđuje drugi zapis na strani 193a, zasigurno dosta mlađi, vjerovatno iz 15. st.: а се говорн петрь крьштнѣнннъ ово мн е заложнѡ| богѡнь --- крьштнѣнннъ за трѣ н њ перьпѣ| н поварѣ вна кннга.

ponuđen kodikološki opis većine bosanskih crkvenoslavenskih tekstova. Posebnu pažnju A. Nazor posvetila je leksičkim varijantama u bosanskim evanđeljima na kojima su se temeljile rasprave o vjerskom učenju Crkve bosanske. Pretpostavku o dualističkom učenju bosanskih krstjana, koju je plasirao F. Rački²⁸ a razradio A. Solovjev (1948) bazirajući se na neke leksičke izbore u bosanskim evanđeljima – $\text{HHCOCY\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$, $\text{HHCOCY\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$ i $\text{H3H\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$ – Nazor relativizira građom iz drugih izvora. Riječ $\text{HHCOCY\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$ nalazi se u *Očenašu* nekoliko bosanskih evanđelja, a njeno značenje u potpunosti odgovara kanonskoj varijanti $\text{HHCOCY\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$. Za leksičku varijantu $\text{H3H\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$, koja se javlja u Nik. evanđelju u značenju *rodi se*, Nazor nalazi paralelu u hrvatskim glagoljskim tekstovima u kojima leksema *izide* dolazi upravo u značenju *rodi se*.²⁹ I za varijantu $\text{HHCOCY\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon\Upsilon}$, kojoj Solovjev pridružuje značenje *drugorođeni*, Nazor nalazi potvrde i u kanonskim i u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, pa na osnovu svega toga dolazi do zaključka “da navedeni izrazi nisu uvjerljiv materijal za dokazivanje heretičnosti Crkve bosanske” (2005: 544).

U okvirima dosadašnjih proučavanja bosanske crkvenoslavenske pismenosti raspravljano je i o dijalekatskom supstratu ovih tekstova. Prodor dijalekatskih inovacija iz zapadnoštokavske podloge J. Jurić-Kappel vidi u ikavizmu kao najupečatljivijoj crti ove pismenosti, zapravo njenom maniru, zatim refleksu $j < *dj$, refleksu nazala $\xi > a$ u korijenu *jēti* te refleksu grupe $va < vb$, što ove govore povezuje sa čakavskim narječjem (2008: 210–211). Zapadnoštokavskoj podlozi najvjerovatnije treba pripisati i prijelaz $ir > ěr$, koji se evidentira u mnogim bosanskim evanđeljima. S druge strane, rukopisi pisani na ijekavskom terenu čuvaju slovo *jat* na mjestu stare vrijednosti, iako se i u njima bilježe ikavizmi. Na temelju prisustva ovih crta u bosanskim kodeksima Jurić-Kappel ove rukopise raspoređuje, odnosno locira ovako – Hval., Mlet., Kop., Nik., Dan., Rad., Div. i Čajn. – pritom je Hval. najzapadniji, budući da ima najviše odlika nekadašnjeg zapadnošto-

²⁸ Još od radova F. Račkog “Prilozi za povjest bosanskih patarena” (1869) i “Dva nova priloga za povijest bosanskih patarena” (1882) neprestano se gradi mit o bogumilstvu Crkve bosanske i njenih pripadnika. Međutim, većina savremenih istraživača Crkve bosanske odbacila je bogumilsku tezu o bosansko-humskim krstjanima (usp. o tome više u zborniku *Fenomen krstjani u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, ur. F. Šanjek 2005). U bosanskohercegovačkoj historiografiji najznačajniji doprinos rušenju ovoga mita dao je D. Lovrenović (2002; 2006).

²⁹ U tom značenju leksema *izide* javlja se nekoliko puta u najstarijem hrvatskoglagoljskome misalu (početak 14. st.) i Brevijaru Vida Omišljanina (1396): “*prežde neže te svzdah v čreve znah’ te i prežde neže izide iz ložesne* Jr 1, 4-6, Misal Borg. illir. 4 191d; *zatvorenom’ črevomъ d(e)vi izide* Br VO 257d iz Homilije sv. Grgura pape” (Nazor 2005: 543).

kavskoga narječja, dok je najistočnije Čajn. evanđelje (2008: 214). Inače, specifičnosti koje okupljaju ovu skupinu tekstova, kao što su vanjski izgled knjiga, izbor tekstova i njihov raspored, karakteristike pisma, pravopisa i jezika, dopuštaju da se bosanska srednjovjekovna književnost smatra posebnom cjelinom – redakcijom, ravnopravnom svim ostalima unutar slavenskoga svijeta (Jurić-Kappel 2012: 87).

Na tragu Kuninih proučavanja u posljednje je vrijeme naročito značajan doprinos osvjetljavanju pisma i jezika bosanskih crkvenih rukopisa dala L. Nakaš. Faksimilno izdanje *Vrutočkog bosanskog četveroevanđelja* (2015) te izdanje *Divoševog evanđelja: Studija i kritičko izdanje teksta* (2018) popraćeni su temeljitim raspravama u kojima se ovi rukopisi raščlanjuju na svim nivoima i bolje pozicioniraju unutar bosanske grupe, ali i prema drugim crkvenoslavenskim tradicijama. Ovim izdanjima treba pridružiti i nedavno objavljenu studiju *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti* (2018), u kojoj se autorica pozabavila jednim specijalnim žanrom srednjovjekovne književnosti – paratekstom i njegovim odnosom prema glavnom tekstu.

Pored toga, danas je moguće drukčije raspravljati i o sadržaju pojedinih glosa izgubljenog Srećkovićevog evanđelja koje je izdao Speranski (1902: 177). Naime, nedavno otkrivanje istovjetnih glosa u Vrut. rukopisu (Nakaš 2012) pokazalo je kako određene deformacije teksta Srećkovićevog evanđelja najvjerojatnije nisu rezultat pisarevog previda nego krivog čitanja izdavača.³⁰ Zapravo, sporna glosa u izdanju Speranskog, najvjerojatnije pogrešno pročitana kao *вѣра н днна* (*vjera Judina*), ima paralelu u glosi Vrut. rukopisa – *вѣра н днла* (*vira i dila*). Pronalazak identičnih glosa potvrdio je da su na netačnom čitanju mogući samo netačni zaključci i uzaludne rasprave te upravo zbog toga svakoj interpretaciji starog teksta nužno mora prethoditi tačno čitanje zasnovano na detaljnoj filološkoj analizi.

Na istom su tragu i istraživanja leksike bosanskih crkvenoslavenskih rukopisa E. Ramić-Kunić, među kojima je najznačajnije kritičko izdanje *Čajničkog četveroevanđelja: bosanskog rukopisa s početka 15. stoljeća* (2017). U uvodnoj studiji izdanja Ramić-Kunić na temelju detaljne analize leksike dolazi do zaključka da prvi i treći dio rukopisa Čajn. evanđelja dobro čuvaju arhaični leksički sloj, što svjedoči starini predloška s kojeg je kodeks prepisan. S druge strane, tekst kodeksa, posebno u drugom predlošku, pruža podatke o mogućem utjecaju različitih tradicija na bosanske

³⁰ Usporedi o tome kod Kocha, čiji je rad o glosama iz Srećkovićeve zaostavštine nastao prije otkrivanja glosa Vrutočkog rukopisa. Stoga ne čudi Kochov pokušaj da prodre u značenje konstrukcije *vjera Judina* (2004: 60–64).

rukopise te, kada je riječ o filijaciji predložaka, postavlja niz pitanja koja stoje pred bosanskom filologijom.

Kad je riječ o statusu bosanske crkvenoslavenske pismenosti u savremenim raspravama susjednih nacionalnih filologija, pozicija bosanskih tekstova nije jedinstvena te se različita tumačenja ove skupine tekstova mogu pronaći čak i kod istog autora. Jasno je da odnos hrvatske i srpske filologije prema bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti nije isti; dok većina hrvatskih filologa ne negira posebnost bosanskoga pisanog identiteta, srpska nacionalna filologija poprilično je jedinstvena u određenju statusa i karaktera bosanske ćirilometodske pisane tradicije kao dijela srpske.

Problemu određenja bosanske skupine crkvenoslavenskih tekstova, odnosno tekstova s bosansko-humskoga tla, u okviru hrvatske filologije posvećena je posebna pažnja u Damjanovićevu *Slovu iskona* (2002), gdje se tvrdi kako “bosansko-hercegovačka tradicija, utemeljena na ćirilometodskom djelu, pokazuje ono što znamo i o kasnijim kulturnim fenomenima: neki se mogu jasno označiti kao hrvatski, neki kao srpski, a za treće takvo određenje ili uopće nije prihvatljivo ili bi ga bilo jako teško braniti” (2012: 193).³¹ Dakle, prema ovakvom tumačenju, određeni tekstovi sa bosanskoga tla mogu se tretirati i kao dio hrvatske baštine (npr. Splitski odlomak misala), neki i kao dio srpske baštine, dok se za treću skupinu to ne može reći, a sve njih okuplja zajednički kulturni prostor na kojem su nastali.

Određenje bosanske crkvenoslavenske pismenosti u smislu posebne – bosanske redakcije, jasno je iskazano u *Povijesti hrvatskoga jezika I* (2009). Na tragu Kuninih proučavanja M. Mihaljević ovoj skupini crkvenih tekstova priznaje status posebne redakcije:

Prijeporan je za neke i položaj bosanskih rukopisa. Riječ je zasigurno o tekstovima koji pokazuju više posebnosti: obično se u njima čuvaju stari prijevodi ohridske prevoditeljske škole, a pisani su posebnim oblikom ćirilice koja se zove zapadna ćirilica ili bosančica i koja je pod velikim utjecajem glagoljice. Kada se tomu dodaju i preovlađujuće osobine zapadnoštokavskih govora, mislim da je u pravu Herta Kuna kada tvrdi da je riječ o posebnoj redakciji. Ipak, ima onih koji bosansku redakciju smatraju samo podredakcijom. Tada se međutim otvara pitanje koje je redakcije to podredakcija, hrvatske ili srpske. Jasno je da u velikoj mjeri njihov odgovor ovisi o njihovoj političkoj i nacionalnoj pripadnosti. (Mihaljević 2009: 286)

Međutim, nekoliko godina poslije, položaj bosanskih tekstova više nije sporan samo nekima, nego je istom autoru bosanska redakcija sada spor-

³¹ Citiram prema trećem izdanju iz 2012. godine.

na. U gramatici *Hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika* (2014), u kojoj se u poglavlju o redakcijama govori vrlo slično kao u *Povijesti hrvatskoga jezika* (2009), to ipak iskazano bitno drukčije jer se ranije spomenuta Kunina istraživanja i argumentacija više ne navode:

Prijeporan je i položaj bosanskih rukopisa. Riječ je o tekstovima koji pokazuju više posebnosti: dobro čuvaju stare prijevode ohridske prevoditeljske škole, pisani su posebnim oblikom ćirilice koja se zove zapadna ćirilica, hrvatska ćirilica ili bosančica i pod jakim je utjecajem glagoljice, a u njima prevladavaju jezične osobine zapadnoštokavskih govora. Neki istraživači govore o posebnoj, bosanskoj redakciji, a drugi samo o podredakciji. Tada je međutim problem koje je redakcije to podredakcija, hrvatske ili srpske. Odgovor na to pitanje ovisi o političkoj i nacionalnoj pripadnosti onih koji zastupaju takve stavove. (Mihaljević 2014: 11)

Stoga se doista čini najprihvatljivijim tumačenje istog autora koji kaže da status ove redakcije ponajviše ovisi o političkoj i nacionalnoj pripadnosti onih koji zastupaju takve stavove, iako bi objektivni naučni kriteriji morali biti izvan takvih mjerila. Da procjena do koje je mjere opravdano zadirati u bosanski korpus u smislu integriranja u susjedne nacionalne korpusse ovisi često o ličnoj procjeni autora određenog pregleda ili monografije, govori M. Žagar, pri čemu naglašava neupitnu specifičnost bosanske pismenosti.

S obzirom na integrativan, višenacionalni karakter bosanske pismenosti (iz kulturološke perspektive XX. i XI. st.), u povijestima opće hrvatske pismenosti ima mjesta i za opis bosanskih, time i ćiriličnih (bosaničnih) spomenika. I ne samo s obzirom na suvremenu perspektivu, nego i iz povijesnoga aspekta: nije jednostavno povući granicu gdje na hrvatskome jugu bosanski kulturni krug graniči s »hrvatskim« – (južno)dalmatinskim. Procjena do koje je mjere opravdano »zadirati« u bosanski korpus pri opisu hrvatske pismenosti (odnosno do koje ga mjere kao svojevrsan »podskup« integrirati u općenacionalne filološke okvire) stvar je još osobne procjene autora pregleda ili monografije. Njezina delikatnost ovisi o osjetljivosti vremena kada se sastavlja. Sama po sebi nije i ne smije biti ni na koji način upitna: pouzdajemo li se u opće kulturne vrijednosti, i ne pristanemo li na isključivost kao nužan model opisa (kao izraza svojevrsnoga »teritorijalnoga« ovladavanja). (*Povijest hrvatskoga jezika I*, 2009: 188)

U okvirima srpske nacionalne filologije stanje je potpuno jasno – bosanska srednjovjekovna crkvena baština dio je srpske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, a argumentacija na kojoj se zasniva takav zaključak polazi od zajedničkog štokavskog dijalekatskog kontinuuma i ćiriličnog pisma.

U tom smislu reprezentativno je gledanje J. Grković-Mejdžor na bosansko srednjovjekovno pisano naslijeđe. Iako je nesumnjivo to “да већина рукописа који се везују за тло Босне чине целину и да се издвајају из корпуса оних насталих у исто време у Србији” (2012: 23), posebnost bosanske skupine tekstova u smislu redakcije nije moguća budući da se u njima ne javlja skup sistemskih jezičkih inovacija:

Сумирајући излагање о црквенословенским босанским споменицима, можемо рећи следеће: они чине архаични огранак писмености која је у Рашкој и Хуму засведочена у најстаријем периоду, крајем XII и почетком XIII века. (...) Но, ако националне редакције старословенског одређујемо, као што је уобичајено, према скупу системских језичких иновација у односу на старословенски, које су настале уношењем вернакуларних црта у наслеђени систем (те отуда бугарска, српска, хрватска, руска редакција и др.) и то, пре свега, на фонолошком плану (...), босанска црквенословенска писменост, лингвистички гледано, не чини посебну језичку редакцију. (Grković-Mejdžor 2012: 26)

Grković-Mejdžor samo ikavizam smatra sistemskom crtom ovih tekstova, premda i tu posebnost pokušava osporiti navođenjem da postoje rukopisi koji potječu s ijekavskog terena, u kojima se slovo jat još uvijek čuva (2012: 24). Na osnovu toga smatra da sam ikavizam ne može biti pokazatelj posebne redakcije. Međutim, ovdje je važno istaći da je tradicionalno bilježenje slova jat u tekstovima s ijekavskoga područja znak čuvanja diftonške vrijednosti ovoga vokala, a takva njegova vrijednost upravo je zapadnoštokavska inovacija, kao što je i ikavizam ovih govora sekundaran (Brozović 1985: 66).

I za ostale jezičke odlike tvrdi se da nemaju sistemski status.³² Tako naprimjer, kada se pogleda sveukupan kontekst srednjovjekovne bosanske pismenosti, u refleksu ва(-), ваз-, вас- (< вьс-) autorica vidi crkvenoslavske forme, a ne čakavske crte (2012: 25: f 18). Međutim, prije će biti suprotno s obzirom na to da se refleks ва често bilježi kod pisara u čijem se idiomu prepoznaju i druge ‘zapadne’ crte. Tako, npr., dijak Kupusac, pisar u kancelariji Stjepana II Kotromanića, u povelji iz 1331. godine, uz očite zapadne crte poput ikavizma: УЛОВНКОУ, ВРНЬНОУ, НСНКОШЕ, ВНКЪ, СВНДОКЪ, ПОСЛН, refleksa /j/ < *dj: ѿ мее до мее, zatim šćakavizma: пнѣенцоу, шѣнговланнѣ,

³² Zanimljivo je, npr., to da J. Grković-Mejdžor insistira na tumačenju da jezičke odlike koje bi mogle izdvajati bosansku redakciju kao posebnu nemaju sistemski status, dok, s druge strane, kanonsko Marijansko evanđelje na osnovu poznatih inovacija koje ukazuju na štokavski teren smatra najstarijim predstavnikom srpske redakcije (2011: 50).

ima i refleks *va* u prijedlogu i prefiksu: ва, вазеҕ. Zbog toga je refleks *va* kod nekih pisara jednostavnije tumačiti vezom zapadnih narječja nego crkvenoslavenskom formom,³³ premda ne treba isključiti ni drugu mogućnost, posebno kod pisara koji su pod jačim utjecajem srpske norme.

Sličnu interpretaciju bosanske grupe evanđelja, u očitoj ideološkoj zamagljenosti,³⁴ pokazuje i tekstolog slavenske ćirilometodske tradicije A. A. Alekseev, koji bosanske crkvenoslavenske tekstove smatra arhaičnom granom unutar srpske tradicije evanđelja, tzv. *mješovitom redakcijom*, odnosno kontaminiranim tekstom. Iako nigdje ne pojašnjava na osnovu čega izvodi zaključak o mješovitoj redakciji, pa i o mogućoj *naknadnoj preradi*, moglo bi se pretpostaviti da ovakvo tumačenje bosanske grupe zasniva na osnovu leksičkih izbora Čajn. evanđelja u kojem je evidentan utjecaj srpske tradicije evanđelja. Međutim, Alekseev zanemaruje rezultate svih prethodnih istraživača ovih tekstova tvrdnjom da ovi rukopisi ne posjeduju jedinstvo tradicije:³⁵

Без обзира, међутим, на неке заједничке црте и на разне лексичке и граматичке архаизме, “богумилски” рукописи не поседују текст који би говорио о јединству традиције. Присуство архаизама и непреведених грецизама може, заправо, да сведочи не о древности текстова, већ о старини извора коришћених при њиховом састављању као и о накнадној редакцији, при чему треба имати у виду могућност да је у питању прерада, мешовита редакција, контаминирани текст, mixed text. (Alekseev 2001: 43)

³³ J. Grković-Mejdžor svoje tumačenje zasniva na tome da u pregledanim poveljama iz Bosne ne nalazi takve primjere (2012: 25: f. 18).

³⁴ To zaključujem na osnovu ovakvog viđenja: “Очуваност архаичних типова текста у земљама западно од Бугарске, које су, без обзира на данашње именовање, по својој историјској перспективи српске, заслужује посебну пажњу” (Alekseev 2001: 43).

³⁵ Tekstološka istraživanja bosanskih evanđelja (Grickat 1961–1962) davno su potvrdila jedinstvo ove grupe evanđelja u onom smislu u kojem *характер текстових група* definira i sam Alekseev: “В принципе извод (текстовой тип) при обследовании его методом калькуляции не должен распадаться на замкнутые группы рукописей, все источники должны обладать более или менее однородным и тождественным текстом. В этом случае задача исследования состоит в том, чтобы найти средний, медиальный, типичный текст извода в одном из его источников. Но и при господстве извода некоторые рукописи в силу случайных причин могут остаться в стороне от основного пути развития текста, они могут сохранить в более чистом виде какие-то древние этапы развития текста или даже его первоначальный облик. Обнаружение таких источников возможно, конечно, только при сплошном их обследовании, надежда на их открытие служит утешением исследователю, который, имея дело с изводом, все-таки хотел бы добраться до архетипа” (1999: 41–42).

Tome je bliska i vizura V. Savića, koji bosansku pisanu tradiciju također posmatra kao integralni dio srpske redakcije tvrdeći da je “на јужнословенском простору између Хрвата и Бугара (пре диференцирања савремених групација) од давнина распоређен најбројнији јужнословенски, српски народ” (2016: 273).³⁶ Analizirajući Mir. aprakos u kontekstu srpske redakcije, koji je, prema autorovim riječima, nastao na prostoru Raške (2016: 262–264), Savić je posebnu pažnju posvetio refleksu slogotvornog *l* u ovom spomeniku, pa smatra da “дијалекатски рефлекс вокалног *l*, који обједињује кључне српске споменике, показује да је околина Призрена била расадником српске писмености” (2016: 305). Међутим, у складу с оним што је већ речено о рефлексу вокалног *l* у босанским и хрватским текстовима, овакав закључак данас се може одбацити најприје због тога што се заснива на савременој дијалекатској слици призренско-јужноморавских говора, а не на грађи коју нуде средњовјековни текстови.

На концу, када се узме у обзир све оно што је досад изречено о босанској црквенославенској писмености, питање је шта се уопће може закључити. Будући да су славенске редакције црквенославенскога језика социolingвистички увјетоване, њихово обликовање дефинирано је друштвено-политичким и језичким приликима у којима се формирају и опстају, па је у покушају синтезе онога што је у досадашњим проучавањима истичано могуће издвојити слjedeће: босанска црквенославенска писменост, уз све оно што је повезује са сусједним редакцијским писменостима као културно-језичким феноменима који баštине ćirilometодску традицију, може се сматрати самосвојним ентитетом – посебном редакцијом, којој статус осигуравају сви социolingвистички релевантни критерији: друштвено-политички, црквеноорганизацијски те, посебно, језички.

Друштвено-политички контекст у којем настаје босанска средњовјековна књижевност од најстаријег периода одређен је специфичним политичким и конфесионалним приликима у босанској држави. Још од црквеног раскола 1054. године Босна се налази на шаву дважу црквених блокова, што не дозвољава, ни од најранијег периода, постављање апсолутне једнакости између босанске и сусједних ćirilometодских традиција. За разлику од црквених рукописа српске редакције, који припадају истоћноправославном бизантском културном кругу познатом као *Slavia Orthodoxa*, и хрватске редакције која се остварује у оквиру римокатоличкога културног круга *Slavia Catholica*, већина сачуваних босанских религијских кодекса настала је у кругу

³⁶ Оваква интерпретација се uklapa у схватање о “западним српским земљама” које суверено живи у савременим расправима српске националне филологије.

posebne crkvene organizacije – šizmatičke Crkve bosanske. Smjenjujući raniju Bosansku biskupiju koja je bila dio rimske crkvene organizacije, a najvjerojatnije se oslanjala na crkvenu pokrajinu koja je bila pod jurisdikcijom sv. Metoda, nadbiskupa u Sirmiju, bosansko katoličko i ćirilometodsko kršćanstvo transformiralo se u šizmatičko, a Bosanska biskupija u autokefalnu Crkvu bosansku (Lovrenović 2015: 66–67). Ova činjenica odigrat će presudnu ulogu u oblikovanju bosanske kasnosrednjovjekovne ćirilometodske tradicije.

Upravo se priroda crkvene organizacije u Bosni odrazila i u nizu drugih specifičnosti, kao što je sistem žanrova, te se bosanska i srpska srednjovjekovna književnost razlikuju i po tome što je u srpskoj redakciji sistem žanrova složeniji i vodi porijeklo od bizantskog, dok se Crkva bosanska – u sklopu opće tendencije očuvanja arhaičnosti – zadovoljava prvobitnim fondom staroslavenskih knjiga (Jurić-Kappel 2012: 88). Zbog toga u bosanskoj tradiciji 14. i 15. st. ne nalazimo ni u tragovima brojne žanrove koji su baš tipični za srpsku redakciju, kao što su historiografska djela (hronike, rodoslovi i ljetopisi), kao ni prevodnu literaturu koja je na istoku bizantske provenijencije (Špadijer 2016: 132). Bosanska se crkvenoslavenska pismenost iz kruga Crkve bosanske u tom kontekstu razlikuje i od hrvatske s obzirom na to da u njen korpus ne ulaze brojni liturgijski tekstovi – misali, brevijari, rituali – koji su upravo karakteristični za hrvatsku srednjovjekovnu književnost.

U jezičkom smislu, starocrkvenoslavenski jezik koji su utemeljila solunska braća u drugoj polovini 9. st. već se od 11. st. zasniva na knjiškoj tradiciji, pa i njegova norma slabi na svim razinama (Mihaljević 2014: 10). Zbog toga je utkivanje lokalnih idioma u crkvenoslavensku strukturu najvažnija osobina posebnosti redakcija, a u bosanskim prilikama zapadnoštokavsko narječje čini osnovicu ove grupe tekstova. Specifičan geografski položaj zapadnoštokavskih govora, odnosno njihova bliskost sa čakavskim narječjem, polučio je snop izoglosa koje u vidu dijalekatskih inovacija markiraju ove tekstove prema susjednim redakcijama: čakavsko-zapadnoštokavske crte približavaju ih hrvatskoj redakciji, štokavske inovacije približavaju ih srpskim.

Predmigraciona slika bosanskog dijalekatskoga kompleksa, koji je najvećim dijelom pripadao zapadnoštokavskom narječju, pretpostavlja niz prijelaznih govora koji su u prošlosti, prije velikih migracija, bili čvršće povezani sa čakavskim govorima, a genetske veze čakavskih i zapadnoštokavskih govora, prema Brozovićevom tumačenju, kasnije su potisnute u izvansistemske arhaizme. Vrlo je vjerovatno da su čakavski govorni tipovi

egzistirali na prostoru između Kupe, Save i Une te da su graničili sa šćakavskim ikavskim govorima u četverokutu Sava – Una – Kozara – Vrbas (Brozović 1963: 52), a popustljivoj granici između čakavskih i zapadnoštokavskih govora³⁷ u drugom razdoblju razvoja srednjojužnoslavenskog dijasistema, od kraja 12. do kraja 15. st., svjedočanstva bi trebali biti pisani spomenici srednjovjekovne Bosne. Upravo je drugo razdoblje razvoja ovoga dijasistema, označeno kao doba izrazite dijalekatske diferencijacije (Brozović 1970: 14–15; Lisac 2009a: 266), vrijeme oformljenja crkvenoslavenskih redakcija kao posebnih identiteta, pa je kompleks bosanskih dijalekata u tom smislu posebno značajan kao zona ukrštavanja čakavskih i štokavskih izoglosa.

Međutim, drugo je pitanje, i to od presudne važnosti, u kojoj mjeri pisana riječ čuva tragove ovih veza i da li jezičko stanje koje pokazuju srednjovjekovni tekstovi omogućava stvaranje pouzdane slike govornih idioma područja i razdoblja u kojima su ti tekstovi nastali. Nema sumnje u to da prodor dijalekatskih inovacija u pisanu riječ ne prati govorno stanje, posebno kada se ima u vidu shvatanje da literarni izraz ima svoje zakonomjernosti, odnosno da je ekstralingvistički određen. Stoga je često isticano to da učešće pisara u oblikovanju teksta ima ključnu ulogu; nepostojanje čvrste norme, naobrazba pisara, njegov odnos prema tekstu, pravila rada kancelarije i niz drugih faktora zasigurno su davali pečat pisanoj riječi. U sferi crkvenoslavenske pismenosti tome treba dodati i utjecaj predložka, a sve spomenuto navodi na promišljanje da pojednostavljena izoliranja dijalekatskih crta ne omogućavaju sigurne zaključke. Doda li se tome nedovoljna istraženost korpusa bosanskih crkvenih tekstova,³⁸ stanje postaje još zamagljenije.

Ipak, u historiji jezika davno je istaknuto da određene dijalekatske crte bosanskih govora markiraju srednjovjekovne tekstove ovoga područja. Najvažnija od tih crta svakako je ikavizam, a težom o *ikavskom pisanom maniru*³⁹ (Kuna 1978: 79; Jurić-Kappel 2008: 2010) u dosadašnjim prouča-

³⁷ P. Ivić pretpostavlja da je u srednjem vijeku prijelaz od štokavštine ka čakavštini bio postupan duž cijele linije njihovog dodira da je čak neumjesno pitanje gdje je bila granica ova dva narječja (1985: 37).

³⁸ Upravo neispitanost korpusa tekstova može proizvesti zaključak prisutan u srpskoj filologiji da refleks slogotvornog *l* u vidu *lu* povezuje srpske spomenike.

³⁹ Teza o ikavskom maniru rukopisa srednjovjekovne Bosne istaknuta je prije H. Kune. O ikavizmu kao pisarskoj tradiciji, odnosno maniru, govorio je dijalektolog P. Ivić (1956: 145), ali i A. Belić: “Иако је у Босни (нарочито западној) икавизам у народној употреби, ипак оваква искључива употреба показује манир, стил канцеларије” (1956: 83).

vanjima pokušalo se odgovoriti na ikavizme koji su prisutni u tekstovima koji zasigurno nisu nastali na ikavskom dijalekatskom terenu,⁴⁰ “iako nije objašnjeno kada, gdje, zašto i kako je taj manir nastao” (Nakaš 2010: 32). O razlozima izbora ikavizma, pa i njegovoj dominaciji u tekstovima srednjovjekovne Bosne, trebalo bi razmišljati i u kontekstu opće slike zapadnih govora (Ivić 1956: 145); ikavski su govori i u međuriječju Bosne i Vrbasa, a takav je i livanjsko-vrbaski dijalekt (Brozović 1963: 52; 1970: 387), čiji se ikavizam odražava u tekstovima pisanim u Visokom, Kreševu, Kraljevoj Sutjesci, Bobovcu, Trstivnici (Nakaš 2010: 38). Osim toga, za staru ikavsko-ijekavsku granicu ili, preciznije rečeno, granicu ikavskih govora i onih koji čuvaju diftonšku vrijednost jata trebalo bi, barem kada je riječ o središnjem bosanskom prostoru, pretpostaviti da nije mogla biti oštra s obzirom na to da između ovih govora nije bilo prirodnih barijera. U sklopu ovakvoga viđenja bili su mogući i prijelazni govori tipovi⁴¹ u kojima su supostojali ikavski i diftonški refleksi jata.

Međutim, o razlozima pobjede ikavizma u pisanom izrazu još uvijek se može samo nagađati, ali obojenost većine crkvenoslavenskih tekstova⁴² ovim refleksom te granice njegove rasprostranjenosti u epigrafskim tekstovima⁴³ najvjerojatnije ukazuju na prestižnost ikavskih likova u odnosu na one u kojima se tradicionalno bilježi slovo jat, a kada određena jezička crta postane prestižna, kao što je to slučaj s ikavizmom, ona postaje i nadregionalna.⁴⁴

⁴⁰ Takve su, npr., povelje nastale u kancelariji Stjepana II Kotromanića. Vidi o tome više u poglavlju o refleksima jata.

⁴¹ Osim poneretvanskog ikavsko-ijekavskog dijalekta (Brozović 1970: 387), moguće je da su i na središnjem bosanskom prostoru postojali govorni tipovi sa sličnom zamjenom jata.

⁴² Doista je teško pretpostaviti da je većina sačuvanih bosanskih crkvenih kodeksa s ikavskog terena, ali treba imati u vidu i to da se i u rukopisima koji su pisani na prostoru istočnobosanskog dijalekta, kao npr. Čajni. evanđelje, nalaze ikavizmi. U tom kontekstu posebno je značajno Ev. iz Dovolje, u kojem se javljaju primjeri koji sugeriraju ijekavski (diftonški) refleksi. Vidi o tome u poglavlju o refleksima jata.

⁴³ Npr., natpisi sa prostora istočnobosanskog i istočnohercegovačkog dijalekta također imaju ikavizme; ikavski refleksi najprisutniji je u leksemama koje su ujedno i najfrekventnije u epigrafskom žanru, a to su oblici glagola *sěci*, vlastito ime *Stěpan* i naziv za stećak – *bělēg*. Stoga ovi likovi mogu ilustrirati dokaz funkcioniranja ikavizma u okviru manira: *usiče* (Opličići, 33), *siče* (Boljuni, 66), *usiče* (Vlađevina, 223), *isikoše* (Ričica, 242), *usiče* (Vlađevina, 223); *Stipko* (Premilovo, 89), *Stipka* (Veličani, 102); *biligb* (Humsko, 190); *biligb* (Sniježnica, 305). Usp. u zbornicima M. Vege (1962–1970).

⁴⁴ U tom smislu L. Nakaš kaže sljedeće: “Da bi se uopće moglo govoriti o ikavskom maniru u *ukupnoj* pismenosti srednjovjekovne Bosne potrebno je upravo pretpostaviti da je negdje na njenom teritoriju jedno vrijeme u govoru prirodno funkcionirao ikavizam.

Pored ikavizma, na bliskost zapadnih bosanskih govora sa čakavskim ukazuje i niz drugih jezičkih osobina koje nalazimo u bosanskim crkvenoslavenskim, ali i svjetovnim tekstovima. U njima se sporadično evidencira prijelaz *vb > va*, zatim primjeri */*dj/ > /j/* te rijetki primjeri prelaska prednjeg nazala iza palatalnih konsonanata u */a/*, posebno u korijenu *jęti > jati*, a ove jezičke izoglose potvrđuju zapadnoštokavski karakter spomenika (Jurić-Kappel 2008: 210). Tome treba pridružiti i refleks diftongiziranog slogotvornog *l* kao crtu koja ima zapadno ishodište (Brozović 1970: 392) te hiperdiftongizaciju u sekvenci *ęr < ir*, ali i izvan nje (Nakaš 2010: 34–35). Istina, u konzervativnom tekstu kakav je crkvenoslavenski ovakve pojave nisu sistemske, ali se ipak bilježe u većini bosanskih rukopisa i povezuju ih u cjelinu.

U sociolingvističkom smislu, odnos bosanske redakcije staroslavenskoga jezika, kojoj pripadaju liturgijski tekstovi, i bosanskog štokavskog idioma kojim su pisani diplomatski dokumenti, ali i natpisi na stećcima, ima sva obilježja svojstvena diglosiji. Diglosija podrazumijeva shvatanje o dva nivoa pismenosti – ezoteričkom i egzoteričkom – a u srednjovjekovnom periodu obilježavala je pismenost većeg dijela Evrope, gdje se dualizam reflektirao kroz upotrebu latinskog i narodnog jezika, dok je u slavenskom svijetu ulogu jezika kulta imao crkvenoslavenski (Bubalo 2016: 22). Poznato je da je osnovna karakteristika diglosije upravo funkcionalna podjela na višu i nižu inačicu, koje ujedno zadovoljavaju i različite potrebe jedne zajednice (Mihaljević 2015: 19). Viša inačica je rezervirana za književna djela, a budući da je u našem slučaju riječ o srednjovjekovnom razdoblju, prestižnost redakcijskih tekstova zasniva se na povezanosti ovoga jezičkog izraza sa crkvom. Suprotno tome, niža inačica, koja se ostvaruje u administrativno-pravnim dokumentima, ima pragmatičku funkciju, a korespondencija ovoga tipa pisana je jezikom bliskim narodnom idiomu, ali uz poštivanje pravila *ars dictaminis*. Međutim, to svakako ne znači da se ove inačice ne prepliću, a stepen prodora crkvenoslavenskih jezičkih odlika u nižu inačicu ovisi o sadržajno-stilskim zahtjevima (Gabrić-Bagarić 2005: 125), zatim obrazovanosti pisara, ali i drugim ekstralingvističkim faktorima.

Trebalo je, također, da ikavizam ima i neku simboličku vrijednost – u smislu prestižnoga govora. (...) Treba li spominjati da to mjesto i vrijeme mora biti uistinu posebno da bi se govorne odlike počele javljati u pismu? Prije svega, to je mjesto u kojem postoji pisana i duhovna kultura, čemu temelj mora biti i u određenom materijalnom blagostanju. Takav argument po sebi je dovoljan za status prestižnosti jednog idioma” (2010: 33).

Prema Uspenskom, koncept jezičke norme, odnosno pravilnosti jezika, u uvjetima diglosije povezan je isključivo s knjiškim jezikom, a prvenstveno se manifestira kroz njegovo kodificiranje, dok se neknjiževni jezik načelno ne može ni kodificirati. U skladu s tim, jezik knjige u jezičkoj svijesti živi kao kodificirana, odnosno normirana verzija jezika i samo se taj jezik u takvoj zajednici percipira kao ispravan, dok se neknjiževni jezik razumije kao odstupanje od norme (Uspenski 1995: 6). Ovakvo gledište dobro objašnjava stanje koje pokazuju i bosanski srednjovjekovni tekstovi.

Naime, prožimanje jezičkih odlika iz ovih dviju struktura najčešće ima upravo stilističku funkciju. To se dobro uočava u jakim pozicijama teksta administrativno-pravnih dokumenata, u njihovim uvodnim dijelovima, u kojima su crkvenoslavenske konstrukcije signali svečanosti. Osim toga, i u natpisima na kamenu stilogenost se nerijetko postiže infiltriranjem jezičkih specifičnosti iz više inačice – crkvenoslavenskoga jezika. S druge strane, centralni dijelovi ovih tekstova su, kao što je već rečeno, pisani jezikom bliskim narodnom. Međutim, pravila pisanja srednjovjekovnoga pravnog dokumenta, poznata kao *ars dictaminis*, ne dozvoljavaju, barem na sintaksičkoj razini, da tvrdimo kako su ti dokumenti pisani čistim narodnim jezikom. Stoga upravo hibridnost jezika i pravnih i epigrafskih tekstova pokazuje njihovu vezu sa prestižnim književnim jezikom.

Osim toga, još jedna važna odlika diglosije prepoznaje se u tome da je viša inačica eksplicitno normirana, formalno se uči, dok se, suprotno tome, niža inačica uči kao maternji jezik (Uspenski 1994: 5; Mihaljević 2014: 20). To je za opis jezika srednjovjekovne pismenosti izuzetno važno jer, npr., prodor inovacija u crkvenoslavenske tekstove često ovisi o obrazovanosti pisara i njegovom poznavanju norme knjiškog jezika.

Kad je riječ o klasifikaciji crkvenih rukopisa bosanske ćirilometodske pismenosti, mora se naglasiti da je to složen zadatak budući da se govori o tekstovima koji su u odnosu na više kriterija raznovrsni. Pored kriterija pisma – koji ih dijeli na glagoljične i ćirilične – konfesionalna pripadnost rukopisa dodatno usložnjava sliku. Iako je najveći broj crkvenih tekstova nastao u krugu Crkve bosanske, nekoliko je rukopisa izvan toga kruga, uglavnom iz starijega razdoblja, ali je njihova povezanost sa bosanskom pisanom tradicijom u dosadašnjim proučavanjima često isticana.

Na prvom mjestu valja naglasiti da se s bosanskim prostorom povezuju i neki najstariji glagoljični spomenici poput kanonskog Marijanskog evanđelja te prve stranice Kijevskih listića. Još je V. Jagić na osnovu primjera denazalizacije $\text{ж} > /u/$, prijelaza grupe $\text{вѣ} > /u/$, zamjene $\text{ы} > /i/$ te nekih drugih jezičkih osobina prepostavio štokavsko područje kao mjesto porijekla

pisara Mar. evanđelja (1883: 424–425). Konzervativna glagoljična grafija u spletu sa štokavskim inovacijama upućuje na sredinu u kojoj se prepliću glagoljica i ćirilica, a upravo bi to mogao biti bosanski prostor. Ipak, važno je istaći da je zbog arhaičnosti teksta, odnosno niskog procenta prodora inovacija, konačne odgovore na pitanje provenijencije ovoga spomenika teško očekivati, a rasprave u smislu pripadnosti nekoj od južnoslavenskih redakcija pokazuju se često isforsiranim budući da se redakcijom ne može smatrati ništa što je starije od 12. stoljeća (Grickat 2004: 31).

Slično je i sa prvom stranicom Kijevskih listića,⁴⁵ koja sadrži odlomak iz Pavlove poslanice Rimljanima. Nastanak ovoga fragmenta povezivao se s dubrovačkim područjem (Pantelić 1985), a najnovija istraživanja pravopisa ove stranice govore da je riječ o pisaru koji je potekao s prostora na kojem se ukrštavaju glagoljica i ćirilica, dok jezik fragmenta ide u prilog tumačenju koje kaže da je pisar ove stranice iz dubine štokavske teritorije (Savić 2014a: 285 i 299).⁴⁶

Od najstarijih ćirilčnih spomenika koji se povezuju sa bosansko-humskom tradicijom treba najprije spomenuti Miroslavljevo evanđelje, pisano za humskog kneza Miroslava, čije paleografsko-ortografske karakteristike čine osnovu bosanske pisarske tradicije, iako je to evanđelistar organiziran prema liturgijskom čitanju u istočnom obredu (Kuna 2008: 91). Upravo je zbog toga dilema kome pripada Mir. evanđelje, kako tvrdi H. Kuna, nerješiva ako se postavlja kategorički.

Najstarijem razdoblju bosanske crkvenoslavenske pismenosti pripadaju i glagoljični Grškovićev i Mihanovićev odlomak apostola, za koje se pretpostavlja da su nastali u 12. stoljeću. Istraživači ovih glagoljskih fragmenata apostola utvrdili su da se njihovi tekstovi dobro slažu sa najstarijim staroslavenskim apostolima, pa njihova pojava svjedoči o tome da je u Bosni glagoljica prethodila ćirilici. Najvjerovatnije je već krajem 12. ili početkom 13. st. na prostoru istočno od rijeka Krke i Vrbasa glagoljicu zamijenila ćirilica (Žagar 2007a) te upravo zbog toga grafijski sistem ćirilice bosanskoga područja pokazuje snažno oslanjanje na glagoljičnu tradiciju.

⁴⁵ Glagoljični Kijevski listići su najstariji crkvenoslavenski fragmenti misne knjige – sakramentara; prvih 13 stranica ovoga spomenika pisano je na češkom području, dok je prva stranica prvog lista nastala nešto kasnije.

⁴⁶ M. Pantelić je, slijedeći raniju pretpostavku J. Hamma (1979: 93–94), ustanovila da je ovu stranicu pisao isti pisar koji je autor i 19 naknadno unesenih pashalija u Sinajskom služabniku (1984: 29–32), dok je H. Miklas, analizirajući neke druge najstarije tekstove pisane na Sinaju 11–12. st., utvrdio da je riječ o pisaru Dimitriju (2012: 31).

Starijoj skupini tekstova pridružuje se i glagoljčni Splitski odlomak misala, sačinjen na elementima rimske liturgije, najvjerojatnije u vrijeme pokušaja uspostave autoriteta Rimske crkve u 13. st. (Štefanić 1957: 132). Tekst je pisan glagoljicom koju nisu zahvatili procesi koji su doveli do uglate, a sadrži fragment misala čija su sastavnica obrasci iz tzv. *propriuma sanctoruma* za mjesec decembar. Detaljnom analizom fragmenata V. Štefanić je zaključio da se redakcija Split. odlomka bolje slaže sa starijim glagoljskim i ćirilskim tekstovima negoli sa poznatim hrvatskim tekstovima 14. i 15. st., pri čemu je posebno evidentno podudaranje sa bosanskim ćiriličnim tekstovima (1957: 85). I jezičke karakteristike fragmenata idu u prilog toj pretpostavci budući da se snažan prodor ikavizma ne može objasniti u krugu hrvatskoglagoljske zapadne škole (1957: 89).

Među mlađim tekstovima koji su pisani u stilu bosanske redakcije, ali ne i u krugu Crkve bosanske, su Kijevski odlomci parimejnika. Tekst ovih listova, koji sadrže priče iz Staroga zavjeta, liturgijskog je karaktera, a sačinjen je po obredu istočne crkve (Kuna 1970: 98). Listići su posebno zanimljivi zbog toga što u gotovo svim specifičnim pojedinostima pokazuju tipične osobine bosanske crkvenoslavenske pismenosti. Pored slovnih oblika koji su podudarni sa drugim bosanskim tekstovima, u pravopisu je zanimljivo potpuno odsustvo ligature ѱ, iznimno rijetka pojava ligature ѱ, kao i posebnog oblikovanja palatala /ǃ/ i /ǃ/. U tekstu nema primjera zamjene jata, što može ukazivati na prostore u kojima se još uvijek čuva diftonška vrijednost ovoga glasa (Kuna 1970: 98–99). Ovi su listovi nedavno identificirani kao dio Parimejnika Q.п.I.51, koji se čuva u Sankt-Peterburgu, a čije su leksičke varijante uvrštene u kritičko izdanje *Beogradskog parimejnika* (Jovanović-Stipčević 2005).⁴⁷

Najveći broj sačuvanih religijskih kodeksa i fragmenata srednjovjekovne Bosne ipak pripada korpusu tekstova Crkve bosanske. U žanrovskom pogledu to su uglavnom novozavjetni tekstovi – petnaestak četveroevanđelja, četiri apostola, tri apokalipse te od starozavjetnih psaltir u sklopu Hval. zbornika. Na osnovu sačuvanih rukopisa osnovano se može pretpostaviti da je u bosanskom srednjem vijeku najcjenjenija i najtraženija knjiga bilo četveroevanđelje, upravo zbog toga što je i najviše sačuvanih evanđelja (Jurić-Kappel 2012: 88). Nedavno je ovoj grupi tekstova pridružen još jedan relativno očuvan kodeks – Evanđelje N° 697 Arhiva Filijale Instituta za historiju Ruske akademije nauka (Zapadnoevropska sekcija)

⁴⁷ Digitalno izdanje Parimejnika OP Q.п.I.51 dostupno je na stranici Ruske nacionalne biblioteke (RNB): <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=5226A70A-7600-4965-A545-FB97212E397D>.

u Sankt-Peterburgu.⁴⁸ S druge strane, dvolist bosanskog evanđelja poznat kao Beličevi listići nedavno je identificiran kao dio Vrutočkog evanđelja (Nakaš 2013: 8–10), dok se još šest listova ovog evanđelja čuva u Biblioteci Srpske patrijaršije u Beogradu (Kardaš 2018a). To znači da se kompletan popis bosanskih biblijskih tekstova još uvijek ne može sačiniti, a mogućnost pronalaska novih rukopisa i dalje ostaje otvorena.

U kontekstu definiranja biblijskih žanrova zastupljenih u Crkvi bosanskoj posebno su zanimljiva posljednja istraživanja psaltira iz Hval. zbornika, koja daju novi uvid u odnos bosanskih krstjana prema Starom zavjetu. Općeprihvaćenu tezu da su krstjani od starozavjetnih knjiga cijenili samo psaltir poprilično dovode u sumnju zaključci Mary MacRobert, čiji nalazi pokazuju kako je Hval koristio predložak srpske redakcije (2012a: 263–264), što ukazuje na mogućnost da ova knjiga u Crkvi bosanskoj nije imala dugu tradiciju. Iako je tekst ovoga psaltira u ortografskom i jezičkom pogledu satkan u stilu bosanske pisarske tradicije, zaključci zasnovani na grafijsko-jezičkim odlikama novozavjetnog dijela knjige preslikani su i na psaltir, dok leksičke varijante vrlo uvjerljivo potvrđuju stanje koje pokazuju slični psaltiri srpske redakcije. Da Hval nije dobro poznao psaltir, dokažu i primjeri grešaka različite prirode (2012a: 272–275),⁴⁹ a razloge uvrštavanja ove starozavjetne knjige u Zbornik možda treba tražiti u drugim okolnostima izvan jezičkih.

Međutim, žanrovska određenja sačuvanoga korpusa tekstova Crkve bosanske zahtijevaju i stanovite revizije. To što su danas preživjeli uglavnom novozavjetni tekstovi ne može biti pouzdan argument za zaključak o skromnosti toga korpusa, a takvu kvalifikaciju ne podržavaju ni razlozi njihove opstojnosti nakon propasti Bosanskoga kraljevstva. Naime, u pravoslavnim manastirima preživjeli su oni tekstovi čijom su se adaptacijom mogle zadovoljiti liturgijske potrebe srpske pravoslavne crkve. Budući da su to u prvom redu novozavjetne knjige – četveroevanđelja, razlozi njihova opstanka postaju sasvim jasni. Tekstovima neupotrebljivim susjednim

⁴⁸ Ovaj petrogradski rukopis, o kojem je prva pisala i identificirala ga kao bosanski M. Harisijadis (1977), sudeći po jezičkim odlikama, na prvom mjestu leksičkim, predstavlja neopisivo važnu kariku u lancu bosanskog stabla. Paleografskom analizom Ev. N° 697 i Giljf. apostola N° 14 ustanovio sam da je ova dva rukopisa pisao isti pisar, što je za srednjovjekovne prilike veoma važno budući da su kodeksi koje je pisao isti pisar iznimno rijetki, a tek će buduća proučavanja moći pokazati mijene slovnih formi i jezičko nijanširanje unutar tekstova istoga pisara. Usp. o tome M. Kardaš (2016).

⁴⁹ Vrsta grešaka, odnosno zamjene sličnih slova ukazuju na predložak, koji je zasigurno ćirilčni.

crkvama prijetila je ista sudbina kao i Crkvi bosanskoj – nestanak. Osim toga, protiv spomenute tvrdnje o skromnosti korpusa uvjerljivo govori Plovdivski zbornik⁵⁰ koji sadrži i čuvenu legendu Početije svijeta, zatim Listići iz Montepredona te novopronađeni kalendar svetaca u sastavu ćirilskog zbornika *Libro di mantica* iz Parme.⁵¹ Stoga savremena žanrovska skromnost sačuvanoga korpusa nije nužno slika srednjovjekovnog stanja i iznošenje takvih tvrdnji treba pratiti veća opreznost.

Za nebiblijske žanrove Crkve bosanske, sudeći po Listićima iz Montepredona te mladim poput novopronađenog kalendara *Libro de Mantica*, moralo bi se pretpostaviti da ih je bilo više. Mogućnost postojanja katehetskog žanra davno je nagoviještena na osnovu Listića iz Montepredona, koje su objavili i analizirali Thallóczy i Jagić (1905). Raspravljalo se i o njihovoj heretičnosti (Ćirković 1982; Graciotti 1995), ali novi pogled na tekst, zasnovan na preciznijem čitanju, potvrđuje reminiscenciju na Sveto pismo, bez ikakvih aluzija na herezu (Nakaš 2015a: 391).⁵² U svakom slučaju, danas se samo možemo nadati da je još neki od tih rukopisa sačuvan, što bi, u svakom slučaju, olakšalo rekonstrukciju žanrova srednjovjekovne Bosne.

Na samom kraju uvodne rasprave preostaje da se precizira i terminologija kojom ću se služiti u ovom radu. S obzirom na to da je predmet ovog istraživanja rukopis koji je nastao u krilu Crkve bosanske, slijedim one istraživače koji ovu grupu crkvenoslavenskih tekstova, na temelju njima inherentnih grafijskih i jezičkih karakteristika, izdvajaju u jedinstvenu i zaokruženu cjelinu (Nazor 2005: 541), bosansku školu (Grickat 1961–1962: 27) ili bosansku redakciju (Kuna 1965, 1973, 1977, 2008; Jurić-Kappel 2012: 87). Odrednica bosansko-humska redakcija, koja se uvriježila u hrvatskoj filologiji, adekvatna je onda kada se tekstovi nastali na prostoru Bosne i Huma okupljaju u jednu skupinu na osnovu grafijskih odlika, ali to ne rješava složeno pitanje dijalekatskog supstrata, odnosno jezika. Ako se uvaži shvatanje prema kojem se status određene redakcije definira prije svega na temelju jezičkih crta, onda se između rukopisa nastalih u Bosni i onih nastalih u Humu – barem najstarijih poput *Mir. evanđelja* – ne može postavi-

⁵⁰ Ovaj zbornik, uz iscrpan pogovor, nedavno je izdala L. Nakaš (2016) *Plovdivska bosanska knjiga*, Forum Bosnae, 71, Sarajevo.

⁵¹ Kalendar u sklopu rukopisa *Libro di mantica* Kolekcije De Rossi Biblioteke Palatina nedavno je otkrila E. Mazrak, a filološki opis sačinila L. Nakaš. Više o tome v. L. Nakaš (2018a: 61–85).

⁵² Usporedi o tome čitanje riječi *vasapnu/vaspnu*, na kojoj S. Graciotti temelji heretičku interpretaciju, i revidirano čitanje L. Nakaš – *va sarcih* – koje otvara mogućnost drukčije interpretacije (Nakaš 2015a: 386–387).

Zapažanja Voskresenskog o jeziku i pravopisu Kop. četveroevanđelja neznatno će korigirati V. Jagić (1899: 10–11), uz napomenu o izrazitoj ikavizaciji teksta koji po svim osobinama pripada bosanskoj školi. Jagić izdvaja upotrebu jata za ю и н, slova ѣ umjesto оу, slova н umjesto ы, te ispravlja Voskresenskog u pogledu pisanja slova đerv a ne slova Δ na mjestu umekšanoga grčkog /g/. Jagić je rukopis smjestio u 15. st., što preuzima i G. A. Iljinski, koji također govori o ikavskom porijeklu pisara. Iljinski, međutim, spominje i *Sbornik 12 mėsjacam*⁵³ koji dolazi na kraju rukopisa.

Od toga perioda Kop. evanđelje sporadično se spominje u različitim radovima,⁵⁴ ali će se tek J. Šidak u tekstu “Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja ‘Crkve bosanske’” (1955) posvetiti ovom važnom bosanskom evanđelju. Uz detaljan prikaz proučavanja rukopisa, zatim opis sadržaja rukopisa i njegovu povijest, Šidak je ponudio dragocjena paleografska i grafijska zapažanja zasnovana na komparativnoj analizi nekoliko bosanskih rukopisa, iako je njegov osnovni cilj ispitati rukopis u kontekstu vjerskog učenja Crkve bosanske. Šidak zaključuje da se pismo Kop. četveroevanđelja razlikuje od Hval. i Rad. te se mogućnost porijekla iz iste pisarske škole ne može pretpostaviti, što znači da se Kop. evanđelje ne može nešto sigurnije datirati (1955: 49). Međutim, Šidak ipak prihvata Jagićevu dataciju koja rukopis smješta u početak 15. st. budući da gotovo svi bosanski crkveni rukopisi pripadaju kraju 14. ili početku 15. st. Pored toga, usporedbom pisma s drugim bosanskim rukopisima Šidak zaključuje da se Kop. evanđelje razlikuje od Nik. i Dan., ali i od Vrut. rukopisa, iako se u svim važnim grafičkim osobinama podudara s njima, a to se uočava u nepostojanju interpunkcije i akcenata, mehaničkom rastavljanju riječi na kraju retka, skraćenicama koje nisu baš česte i ograničene su uglavnom na određene riječi (1955: 51). Ipak, analiza kompletnog četveroevanđelja mijenja pojedine Šidakove zaključke poput onog da ovaj pisar ne poznaje slovo jery i digram оу (1955: 49).

Posebno su vrijedna Šidakova zapažanja o bilješcima izvan teksta – oznakama *konac* i *začelo* i napomenama u koje se dane čita koji odlomak –

⁵³ G. A. Voskresenski u svom radu “Slavjanskija rukopisi, hranjaščijasja vъ zagraničnyhъ bibliotekahъ: berlinskoj, pražskoj, vėnskoj, ljubljanskoj, zagrebskoj i dvuhъ bėlgradskihъ” (1882: 31, 42–43) kaže sljedeće: “Мѣсяцесловъ и указаніе чтеній писаны на бумагѣ позднѣйшею рукою.” Dakle, Šidakova konstatacija da mjesecoslov prvi spominje Iljinski nije tačna (Šidak 1955: 48).

⁵⁴ Poslije Voskresenskog, četiri lista Kop. evanđelja objavio je V. Stasov u svom djelu *Slavjanskij i vostočnyj ornamentъ po rykopisjamъ drevnjago i novago vremeni* (1887), ali o rukopisu nije pisao. Usp. o tome kod J. Šidaka (1955: 48: f. 1).

koje su za liturgijsku potrebu naknadno unesene u već gotov rukopis (1955: 51–52), što znači da u prvobitnom rukopisu nije uopće bilo začela koja bi tako, barem indirektno, upućivala na postojanje liturgije u Crkvi bosanskoj (1955: 57). Na osnovu svega toga Šidak ustanovljava da Kop. evanđelje ne nudi nikakve odgovore na pitanja učenja i obreda Crkve bosanske.

Detaljan opis kodeksa sačinio je i V. Mošin u *Ćirilskim rukopisima Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke* (1971: I: 126–128), gdje je objavljeno i nekoliko stranica rukopisa (1971a: II: 20–23), a paleografskom analizom pisma Mošin ustanovljava sličnost u izvedbi slova s tekstom Tvrtkove povelje iz 1366. god., odnosno s tekstom Prozorske listine čiji je autor Dražeslav Bojić. U skladu s tim, Mošin kodeks i smješta u drugu polovinu 14. st., iako na istom mjestu tvrdi da je paleografski kriterij za bosanske liturgijske tekstove nesiguran jer među sačuvanim tekstovima skoro uopće nema datiranih (1971: I: 127). Navedenu pretpostavku o pisarskom autorstvu Kop. rukopisa potrebno je detaljnije preispitati, posebno zbog toga što se pretpostavljeno vrijeme pisanja Kop. evanđelja podudara s vremenom nastanka Prozorske listine.

O Kop. četveroevanđelju najvažnije podatke donosi i D. Dragojlović u svojoj *Istoriji srpske književnosti u srednjovekovnoj bosanskoj državi* (1997). Pored osnovnih kodikoloških podataka, Dragojlović navodi da je rukopisu naknadno dodan mjesecoslov, a zatim se iznosi niz nepreciznih konstatacija: da rukopisu nedostaje početak Matejeva evanđelja te posljednjih 16 glava Markova evanđelja, zatim da su sinoptičke bilješke djelimično sastrugane, kao i da je rukopis djelimično ikaviziran. Međutim, Dragojlović ipak, uz očitu tendenciju da bosanske rukopise prikaže kao dio srpske redakcije, spominje da je naknadnom reparacijom tekst kodeksa ispravljen tako što su ikavski oblici zamijenjeni jatom ili slovom e, a slovo jat je u nekim riječima zamijenjeno ligaturom ѣ (1997: 63–64).

Uglavnom na temelju Šidakovih zaključaka o ovom četveroevanđelju pisala je i H. Kuna (2008: 103–106), ali njena zapažanja nisu u značajnoj mjeri mijenjala ono što je već izrekao Šidak. Oslanjajući se na Šidakova tumačenja reparacija, Kuna govori o dvije revizije rukopisa: u prvoj reviziji rukopis je prilagođen pravoslavnoj liturgiji i tad su sastrugane oznake na marginama, da bi se na tim mjestima označile lekcije (oznakama *konac* i *začelo*), a ruka istog reparatora ispisala je mjesecoslov i marginalije; druga revizija sprovedena je kasnije i uglavnom je ograničena na jezičke intervencije koje su uskladile “jezik kodeksa sa srpskoslavenskom normom” (2008: 105). Na koncu zaključuje da je rukopis po svim karakterističnim osobinama tipično bosanski, a potom iznosi pretpostavku da je nastao u zapadni-

jem dijelu Bosne, odnosno da je pisar sa toga područja (2008: 105–106), ali je i ovo tumačenje neophodno detaljnije proučiti.

O Kop. evanđelju govori i A. Nazor u radu “Rukopisi Crkve bosanske” (2005), gdje se, pored osnovnih kodikoloških podataka o rukopisu (2005: 552), navodi da je kodeks, uostalom kao i mnoga druga bosanska evanđelja, preživio zahvaljujući tome što je prilagođen liturgiji srpske pravoslavne crkve (2005: 539). Posebno je u ovom radu istaknuta iluminacija kodeksa, koja ide među najbogatije u okviru rukopisa Crkve bosanske (2005: 545).

Vrijedna zapažanja o jeziku Kop. evanđelja donosi rad J. Jurić-Kappel “O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti” (2008). Izoliranjem jezičkih crta iz korpusa bosanskih rukopisa za potrebe istraživanja dijalekatskih crta u tom korpusu Jurić-Kappel ustanovljava da Kop. evanđelje “pokazuje najveći broj inovacija na različitim jezičkim razinama” (2008: 213), što se vidi u masovnom ikavizmu, izrazito čestoj promjeni *vb* > *u*, sporadičnoj zamjeni palatalnoga */*dj/* > */j/*. U tumačenju refleksa slogotvornog *l* u primjeru Mt. 13:6 $\alpha\lambda\eta\upsilon\tau\epsilon$, koji na istome mjestu čuva i Mir. evanđelje, Jurić-Kappel slijedi ranije tumačenje prema kojem se refleks */lu/* povezuje sa južnim srpskim, prizrensko-južnomoravskim govorima. Međutim, već je rečeno da je ovo tumačenje potrebno dodatno ispitati s obzirom na to da se refleks */lu/* javlja i u drugim bosanskim, ali i hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima.

Posebnu pažnju ovom kodeksu posvetila je J. Jurić-Kappel u radu “Kopitarovo četveroevanđelje” (2005), koji je objavljen i u knjizi *Bosna u ogledalu starije pismenosti* (2013). Autorica u ovom radu ranija saznanja o Kop. rukopisu proširuje i tekstološkim istraživanjem ovoga rukopisa. Iako se zaključci zasnivaju uglavnom na korpusu Matejeva evanđelja, Jurić-Kappel uočava značajne grafijske i jezičke pojave te pri tome ponekad i korigira prethodne istraživače. Tako, npr., uočava da se u rukopisu ipak pojavljuje slovo *jery*, a u svim najvažnijim pravopisnim karakteristikama pisar kodeksa slijedi bosansku tradiciju: nema prejotiranog slova *я*; ligatura *ю* javlja se u uobičajenoj distribuciji; prejotirano *ѣ* nešto je češće u Kop. evanđelju u odnosu na Hval., Mlet. i Nik. rukopis; slovo *đerv* javlja se za vrijednosti */ć/* i */đ/*, te u rukopisu nema obilježavanja palatalnosti suglasnika */ĺ/* i */ń/* (Jurić-Kappel 2013: 106–107).

Najupečatljivija jezička odlika kodeksa je izrazit ikavizam, a znak jer ovaj pisar čuva ustrajnije. Prema tumačenju Jurić-Kappel, rijetka zamjena jera s */a/* može ukazivati na porijeklo pisara. “Ako se krstjanin Hval na osnovu češće zamjene jera s */a/*, ikavizama i nekih ‘čakavskih’ osobina (npr. **d’* > *j*, što dolazi i u *Kop*) smješta na zapad bosanskohumskoga/herce-

govačkoga srednjovjekovnog područja, onda bi pisar *Kop*, kao žestok ika-
vac, mogao potjecati sa središta ovoga terena” (2013: 107). Od fonoloških
inovacija notira još vokalizaciju jera u /e/ u korijenu шѣд-, čestu zamjenu
prijedloga i prefiksa въ- sa /u/ te rijetke ali značajne primjere zamjene pa-
latalnoga /*dʹ/ sa /j/: Mt. 6:31 ОДНЕМЪ, Mt. 7:1 НЕ ОСЋАНТЕ, Mt. 17:25, 26 ѿ
тѣхъ i Mt. 9:35 прохоще.

U okviru specifičnosti na planu morfologije bilježi prodor dijalekatskih
inovacija – nastavka pridjevske promjene -oga: Mt. 5:35 велкога, Mt. 26:6
прокаженога; novoga gen. jd. imenica a-osnove na -e: Mt. 13:30 до жетве,
въ врѣме жетве; zatim supostojanje novijeg dativnog nastavka ѓ-osnova -u
i starijeg -ovi: Mt. 22:21 боговн, Mt. 17:19 къ нсоусовн, Mt. 9:14 новановн,
Mt. 26:40 петровн.

Tekstološka analiza *Kop*. evanđelja, zasnovana na usporedbi sa neko-
liko bosanskih (Nik., Hval., Dan., Div., Čajn.) i nebosanskih (Mir., Vuk.,
Hil.), autorici omogućava donošenje jasnije predstave o ovom rukopisu.
Ispitujući Ev. po Mateju, Jurić-Kappel pronalazi niz leksičkih izbora koji
upravo potvrđuju posebnost ovoga rukopisa u okviru bosanske grupe. To
se ponekad vidi u upotrebi sigmatskih aorista u *Kop*. nasuprot asigmat-
skim u Nik. i Hval. rukopisu:

Mt. 12:15 ндоше *Kop*. – ндоу Nik., Hval.

Mt. 2:12, 22:5 отндоше *Kop*. – отндоу Nik., Hval.

Mt. 10:34 прндохъ *Kop*. – прндъ Nik., Hval. (Jurić-Kappel 2013: 109)

Daljim poređenjem sa drugim bosanskim evanđeljima Jurić-Kappel bi-
lježi niz važnih leksičkih izbora u kojima se *Kop*. ponaša drukčije; ponekad
ima paralelu u nekim nebosanskim rukopisima, poput srpskih evanđelja
Vuk. i Hil.: бољзнь *Kop*., Hil., Vuk. – езоу Nik., Hval., Mlet., Mar. (Mt.
10:1), ali je ponekad *Kop*. usamljeno: трнце *Kop*. – трн кратъ Nik., Hval.,
Mlet. (Mt. 26:75). Posebno je upečatljivo podudaranje *Kop*. s Mlet. i Čajn.
evanđeljem, a izdvajamo ove specifične primjere:

Mt. 27:15 празннкъ *Kop*., Mlet., Čajn. – дънь велнкн Nik., Hval., Mar.

Mt. 27:51 опона *Kop*., Mlet., Čajn. – катапетъзма Nik., Dan.

Mt. 26:7 моура *Kop*., Mlet., Čajn. – хрнзмн Hval., Nik., Dan. (Jurić-Kappel
2013: 109–111)

Sljedeći Jagićevo tumačenje (1883: 471–472) govori o tome da je u jed-
nom od zajedničkih prapredložaka Nik., Hval., Dan. i *Kop*. došlo do po-
grešnog čitanja grčkog izraza γέννα kao γενεά te u njima nalazimo родъ,
рождѣство umjesto геона ili жеона – Mt. 9:43 въ родъ огнѣ не гасѣцаго,
9:47 въ рождѣство огное. Na koncu dolazi do sljedećeg zaključka:

Na temelju ovih primjera može se zaključiti da Kopitarovo evanđelje (mjestično zajedno s *Čaj* i *Mlet*) predstavlja posebnost među četveroevanđeljima bosanske provenijencije. (Jasno je da uvođenje svakoga narednog ne samo bosanskog evanđelja može izmijeniti ovu sliku.) Nesumnjivo je da ovaj spomenik slijedi predloške često drugačije od onih koji se mogu pretpostaviti za *Nik* i *Hv*, iako se na nekim bitnim mjestima, kao što je pogrešno čitanje grčkoga γέεσσα (Mt 9,43; Mt 9,45; Mt 9,47), slaže s njima. (Jurić-Kappel 2013: 111)

U skladu s navedenim, potrebno je kompletnijom tekstološkom analizom bosanskih crkvenih tekstova temeljito proučiti ovaj zaključak, posebno zbog toga što mnoge od leksičkih varijanata i dubleta koje uočava Jurić-Kappel predstavljaju vrlo važna mjesta za filijaciju rukopisa, te se proučavanje Kop. četveroevanđelja, radi utvrđivanja njegovog mjesta među sačuvanim tekstovima bosanske crkvene pismenosti, postavlja kao jedan od najvažnijih zadataka ovog istraživanja.

I. 3. Zadaci i ciljevi istraživanja

Budući da Kopitarovo četveroevanđelje, osim navedenih radova J. Šidaka i J. Jurić-Kappel, nije bilo predmet detaljnije filološke analize, a u skladu sa rezultatima dosadašnjih proučavanja srednjovjekovnih bosanskih crkvenih tekstova, koja će u ovom radu predstavljati teorijsku podlogu, ispitivanje teksta kodeksa bit će podređeno sljedećim ciljevima:

- najprije će se na temelju dostupnih izvora navesti najvažnija saznanja o povijesti rukopisa, zatim njegovi osnovni kodikološki podaci, kao i saznanja o pisaru, procesu prepisivanja i ukrašavanja kodeksa, te o prilagodbama knjige liturgijskom obredu srpske pravoslavne crkve, odnosno reparacijama kojima je kodeks podvrgnut nakon propasti srednjovjekovne bosanske države. Ispitivanje ovih važnih karakteristika kodeksa potrebno je učiniti na samom početku kako bi se ustanovilo u kojoj je mjeri prvobitno stanje rukopisa izmijenjeno;
- potom će se na grafičkom nivou uređivanja teksta pratiti sredstva koja učestvuju u njegovoj vizuelnoj organizaciji – stranični postav, scriptura continua, interpunkcija, ligature i skraćenice. Posebna pažnja bit će usmjerena na slovnu morfologiju ovoga pisara u odnosu na druge istodobne rukopise bosanske crkvenoslavenske pismenosti, a konačni je cilj ove usporedbe pokušaj prostorne i vremenske kontekstualizacije kodeksa. U okviru paleografskog proučavanja bit će neophodno preispitati i sumnju V. Mošina o sličnosti rukopisa pisara Kop. evanđelja i pisara Prozorske listine dijaka Dražeslava Bojića;

- na ortografskom nivou analize bit će potrebno ispitati u kojoj mjeri pisar Kop. evanđelja slijedi bosanska pravopisna rješenja.

U okviru jezičkih proučavanja kodeksa – posebno na fonološkom planu – bit će neophodno ispitati prodor zapadnoštokavskih dijalekatskih inovacija u crkvenoslavensku strukturu, s obzirom na to da upravo jezičke specifičnosti prostora na kojem su nastali ovi rukopisu mogu predstavljati ključne indikatore posebnosti ove skupine tekstova. Prodor dijalekatskih inovacija pratit će se i na morfološkom i sintaksičkom nivou analize, s posebnim osvrtom na one jezičke osobenosti koje ove tekstove povezuju u cjelinu. U okviru tekstološkog proučavanja pokušat će se utvrditi najbliži predložak Kop. četveroevanđelja. Preciznije, jezička proučavanja kodeksa bit će okupljena ovim ciljevima:

- oblast fonoloških ispitivanja u tekstu Kop. rukopisa bit će usmjerena na pronalazak onih jezičkih specifičnosti koje su odraz stanja (zapadno)štokavskih govora druge polovine 14. st., te će fonološka ispitivanja pratiti stanje refleksa jata, s posebnim osvrtom na ikavizam, zatim refleks poluglasa, nazala, jeryja, slogotvornih sonanata, potom refleks praslavenskoga jotovanja, kao i na neke druge važne vokalske i suglasničke alternacije. S obzirom na to da se definiranje posebnosti pojedinih crkvenoslavenskih tradicija, odnosno redakcija, uglavnom zasniva na jezičkim crtama koje su fonološke naravi, bit će potrebno pozicionirati tekst Kop. evanđelja u odnosu na istodobne bosanske crkvene kodekse i utvrditi koje su to fonološke crte zajedničke ovoj skupini tekstova;
- morfološka ispitivanja teksta u prvom planu bit će fokusirana na praćenje prodora dijalekatskih inovacija, odnosno na paradigmatško interferiranje dva gramatička sistema – crkvenoslavenskog i zapadnoštokavskog, koji je u osnovi organskog idioma pisara. Međutim, pored dijalekatskih inovacija koje svjedoče o morfološkom sistemu štokavskih govora druge polovine 14. st., ispitat će se i refleksi prožimanja morfoloških paradigmi koje izviru iz kanonskih tekstova;
- u okviru sintaksičkih proučavanja osvrnut ćemo se na neke specifične pojedinosti kao što su red riječi, stanje dvojine, dativ apsolutni, slavenski genitiv, konstrukcije besprijedložnog lokativa te supin i supinska rekcija;
- na tekstovnoj razini pokušat će se osvijetliti odnos Kop. četveroevanđelja prema srodnim bosanskim crkvenoslavenskim kodeksima prateći i poredeći leksičke varijante i dublete Kop. rukopisa sa kanonskim, bosanskim, ali i evanđeljima drugih slavenskih redakcija. Već je J. Jurčić-Kappel na osnovu ekscerpiranih leksičkih izbora iz Ev. po Mateju

nagovijestila mogućnost svojevrsnog udaljavanja Kop. evanđelja iz bosanskog stabla, pa je ovakvu pretpostavku neophodno dodatno istražiti. Krajnji je cilj tekstološke analize odrediti mjesto Kop. četveroevanđelja u okviru bosanskoga stabla, odnosno utvrditi u kojoj su mjeri leksički izbori u ovom kodeksu podudarni sa drugim reprezentativnim bosanskim evanđeljima, a u kojoj mjeri se udaljavaju iz ove grupe. Primjerima leksičkih izbora koji svjedoče o vezama bosanske skupine crkvenoslavenskih tekstova sa tekstovima drugih slavenskih redakcija pokušat će se naći analogija; dakle, pokušat će se odgovoriti na pitanje: Iz koje je slavenske redakcije jedan od nebosanskih predložaka koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja kao kontrolni?

Istraživanje Kop. četveroevanđelja bit će vršeno na osnovu digitalnog izdanja kodeksa koje je sačinila Narodna i univerzitetska biblioteka u Ljubljani. Za potrebe proučavanja u ovome radu kompletan tekst kodeksa je digitaliziran: tekst je prenesen u Word ćirilčnim fontom *BosNow*,⁵⁵ principom stranica na stranicu, red na red. Budući da je kodeks repariran u pravoslavnom manastiru, nakon čega je stradao i tekst, dijelovi teksta evanđelja koji su još uvijek vidljivi ispod reparatorovih prepravki su rekonstruirani (u onoj mjeri u kojoj je to moguće). Nakon toga je sačinjena konkordancijska lista kompletnog četveroevanđelja koja je omogućila pretraživanje rukopisa i izvođenje pouzdanijih zaključaka.

Za potrebe komparativnog istraživanja, čiji je jedan od ciljeva pozicioniranje teksta Kop. evanđelja u odnosu na druga evanđelja Crkve bosanske, koristit će se kao paralelni korpus kritička izdanja rukopisa bosanske crkvenoslavenske pismenosti: *Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar* (Kuna et al. 1986), *Vrutočko bosansko četveroevanđelje* (Nakaš 2015), *Čajničko četveroevanđelje: bosanski rukopis s početka 15. stoljeća* (Ramić-Kunić 2017), *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta* (Nakaš 2018) i *Bosansko četveroevanđelje: Sofijski odlomci* (Kardaš 2018). Građa iz drugih bosanskih evanđelja, čijim digitaliziranim tekstovima još uvijek ne raspoložemo, ekscerpirat će se iz digitalnih snimaka Biblioteke Međunarodnog foruma Bosna.

Budući da zadani cilj istraživanja uključuje i tekstološko proučavanje kodeksa, kao kontrolni korpus konsultirat će se dostupni kritički aparati koji pružaju građu iz susjednih crkvenoslavenskih redakcija – kritičko izdanje *Miroslavljeva jevanđelja* (Rodić – Jovanović 1986), koje donosi građu

⁵⁵ Font je razvila Mila Melank za potrebe projekta Akademije nauka i umjetnosti BiH – *Građa za rječnik crkvenoslavenskog jezika: pretraživa baza podataka srednjovjekovnih tekstova evanđelja*.

iz nekoliko srpskih evanđelja: Vukanovo evanđelje, Evanđelje Crkolez br. 1, Evanđelje Hilandar 8, Raškohilandarsko i Bogdanovo evanđelje, potom kritičko izdanje *Hrvojeva misala* (Grabar – Nazor – Pantelić 1973), koje nudi varijante iz hrvatskoglagoljskih tekstova: Vatikanskog misala Borg. illirico 4, Misala kneza Novaka i Ročkog misala. Leksičke varijante rukopisa drugih slavenskih redakcija ekscerpirat će se iz izdanja *Evangelie otъ Marka po osnovnymъ spiskamъ četyrehъ redakcij rukopisnago slavjanskago evangel'skago teksta* (Voskresenski 1894), koje nudi građu iz Markova evanđelja, te *Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii* (Alekscev 2005) i *Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii* (Alekscev 1998), izdanja koja pružaju najbogatiju građu za leksička proučavanja slavenskog novozavjetnog teksta. Pored toga, koristit će se i dostupna fototipska i digitalna izdanja drugih dostupnih crkvenoslavenskih rukopisa čije varijante nisu ušle u navedena kritička izdanja.⁵⁶

Kao kontrolni korpus za identifikaciju dijalekatskih nijansiranja i hronološku determinaciju jezičkih promjena koristit će se *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne* (Nakaš 2011) i *Konkordancijski rječnik ćiriličnih natpisa srednjovjekovne Bosne* (Kardaš 2014).

⁵⁶ Osnovne podatke o korištenim rukopisima donosim u poglavlju *Izvori*.

II. OPIS I STANJE KODEKSA

Istraživanja vanjskih, odnosno formalnih karakteristika bosanskih srednjovjekovnih rukopisa dosad su se uglavnom zadovoljavala prezentiranjem osnovnih podataka o kodeksu – formatu, materijalu od kojeg je sačinjen, broju sačuvanih listova itd. – što je odgovaralo tradicionalnom filološkom opisu koji polazi od knjige kao dovršenog materijala, dok su proces nastajanja kodeksa, njegove vanjske odlike, kao i proces ukrašavanja rukopisa uglavnom izlazili iz sfere interesa filologa. To je razlog što o bosanskim crkvenim rukopisima nemamo niti jedan rad kodikološke naravi; ako se i navode ovakvi podaci, najčešće su usputni, pa upravo zbog toga danas vrlo malo znamo o načinima izrade ovih rukopisa, kvaliteti materijala od kojih su sačinjeni, razlozima upotrebe papira u pojedinim kodeksima itd. Osim toga, nedostatak izvora ne omogućava nam valjane zaključke ni o mjestima pisanja ovih rukopisa, kao ni o načinima rada pisara i kancelarija. Skromna su nam znanja o procesima ukrašavanja rukopisa, ali i o sudbini ovih knjiga nakon propasti Bosanskoga kraljevstva. Budući da srednjovjekovni kodeks predstavlja cjelinu, osvrst na ove njegove važne osobine, u slučaju Kopitarova četveroevanđelja i na reparacije kojima je izmijenjen prvobitni izgled, može ponuditi dragocjena saznanja o kodeksu.

II. 1. Povijest kodeksa

Kopitarovo četveroevanđelje nema sačuvan kolofon, pa o naručiocu knjige, odnosno o njenom prvobitnom vlasniku, zatim imenu pisara, kao i tačnom vremenu nastanka kodeksa nemamo nikakvih podataka. To, naravno, onemogućava izvođenje bilo kakvih pouzdanih tvrdnji o najstarijoj sudbini knjige. Posljednji pergamentni list (226a), koji dolazi iza evanđeoskog teksta a prije kalendara, prerezan je vertikalno tako da je danas ostala samo margina lista sa slovima б и κ. Upravo bi ovaj list mogao biti kolofon, ali se takva sumnja ne može više provjeravati.

Nekoliko marginalnih bilješki iz mlađeg razdoblja – **πετροϝ η παυλα** i **сѣ же петрѡ η павлѡ , ѡ на ѡсѣненїе цркве** (34a) – poslužile su J. Šidaku kao osnova pretpostavci da se rukopis nalazio u Manastiru sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju na Limu, i to još prije kraja 15. st. (1955: 56). Takvu pret-

postavku Šidak pojašnjava i vodenim znakovima⁵⁷ karakterističnim za to razdoblje, a tom argumentu pridružuje i podatak da su još neki rukopisi Crkve bosanske bili upravo u ovom manastiru. Međutim, bilješka koja se našla na ovoj stranici predstavlja liturgijsku oznaku za parabolu o građenju crkve, a nju nalazimo i u nekim drugim rukopisima, npr. u kanonskom Marijanskom evanđelju,⁵⁸ što, barem na osnovu ove marginalije, u potpunosti relativizira Šidakovu pretpostavku.

O sudbini knjige nakon propasti Bosanskoga kraljevstva možda više govori druga bilješka pisana brzopisom – (ε)ВАНѦЕЛЕ · СВЕПОГА · ПЕТРА · | ПЛАТНШЕ · СВА БРАѦА (239b) – premda ni sadržaj ovoga zapisa ne rješava pitanje od koga je rukopis otkupljen, ali barem daje uvid u načine dolaska pojedinih knjiga u pravoslavne manastire. Zapisa koji bi govorili o daljoj sudbini knjige nema, ali adaptacija za liturgijske potrebe i mnogobrojne reparacije govore da je dosta dugo vremena korištena u manastiru. U tom razdoblju nastao je i papirni mjesecoslov, dodan na kraju knjige, u kojem se spominju sveti iz srpske liturgije sv. Sava i sv. Simeon,⁵⁹ ali i zapisi na marginama – **СѢ Н ПРЕПОЊИ ѠЦЕМЬ** (12a), **СѢ Н ВЪ ПАМЕ УСЊИШИ** : (190a). Od novijih zapisa svakako je posebno zanimljiva marginalija na donjoj ivici 174a stranice u kojoj stoji:

НЕ МОЖЕШ ЛН ПАМЕПОВАТИ ЦО СН ПРѢЖЕ УПАШ | ПАКО ЛН ДРѢЖИШЪ ПРАВНОЛО ЗНА
ЛН С КИ БЕСѢДНШЪ.

Premda su je pročitali svi koji su proučavali rukopis, niko nije zapazio da je riječ БЕСѢДНШЪ najprije napisana u ikavskom liku (БЕСНДНШЪ), pa je naknadno slovo н prepravljeno u slovo ѣ. Istom rukom na desnoj ivici iste stranice pisana je još jedna liturgijska oznaka, od koje je danas vidljivo nekoliko riječi: на урнн въскрно г, a to govori da je marginaliju pisalo lice

⁵⁷ Vodeni znakovi nalaze se na papirnom kalendaru i, na osnovu saopćenja S. M. Traljića koje slijedi Šidak, vrlo su slični znakovima na nekim aktima iz Zadra i Šibenika nastalim u posljednjoj deceniji 15. st. (Šidak 1950: 56–57). I u kratkom opisu NUK-a spominje se taj pečat: “Vodni znak je ‘kardinalski klobuk’: prim Briquet 3410 iz l. 1515, toda v zadrskih in šibeniških aktih ga srećujemo že od l. 1498.” Vidi o tome: <http://old.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/KodeksBrowser.asp?Kodeks=5&Slika=1>.

⁵⁸ U kritičkom aparatu Jagićeva izdanja Marijanskog evanđelja, upravo na stranici koja sadrži ovu parabolu, stoji napomena da je bilješka o sv. Petru, pisana mješavinom glagoljičnih i ćiriličnih slova, naknadno unesena u rukopis krajem 11. ili početkom 12. st.: РѢ
ЗСѢ+І·Э ПЕТРА Ч·Э ЭРЭ ВЪЭМА (1883: 56).

⁵⁹ Usp. u kalendaru: **ВЪ ПЪЖЕ ДНЪ**; | **ВЪ СІЪІ ѠЦА НАШЕГО САВЫ ПРЪВАГО АРХІЕПЦ** | **КОПА СРЪБСКАГО** · (230a) i **ВЪ ПЪЖЕ ДНЪ ПАМЕ ПРЪПОБНА** | **ГО ѠЦА НАШЕГО СЪМЕѠНА СРЪБСКАГО** **НО** | **ВАГО МЪРОТОУЦА** · (230b).

koje je učestvovalo u repariranju kodeksa. V. Mošin smatra da mlađi zapisi upućuju na mogućnost da se kodeks u novije vrijeme nalazio u Bosni (1971: 128), što je vrlo vjerovatno, naročito ako se prihvati čitanje margina-rije (174a) s ikavskim likom.

Ni najmlađa sudbina rukopisa nije sasvim poznata, premda se pretpostavlja da je Bartolomeju Kopitaru ovaj rukopis poklonio Vuk S. Karadžić. Kao što je poznato, godinu nakon Kopitarove smrti, 1845. godine, rukopis je otkupila austrijska vlada i poklonila ga tadašnjoj Licejskoj biblioteci (Šidak 1955: 47), koja se danas naziva Narodna i univerzitetska biblioteka (NUK).

II. 2. Kodikološki opis

Kopitarovo četveroevanđelje pohranjeno je u fondu *Kopitarjeva zbirka slavenskih kodeksa* pod signaturnom oznakom Cod. Kop. 24. Današnji izgled kodeksa ne odgovara u potpunosti prvobitnom stanju. Neke promjene koje su išle na štetu kodeksa učinio je zub vremena, dok su druge rezultat ljudskih ruku. Početak i kraj knjige nije stradao mnogo, barem ne kao što je to slučaj sa većinom bosanskih srednjovjekovnih knjiga, ali se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je to učinilo vrijeme, što se nerijetko dešava starijim knjigama budući da su to dijelovi kodeksa koji su i najosjetljiviji, ili je to djelo ljudskih ruku. Na veliku sreću, na početku i kraju kodeksa ostao je sačuvan evanđeoski tekst, a vrlo je moguće da je trganje listova s početka i kraja urađeno u sklopu reparacije kodeksa.

Vanjska obilježja Kop. rukopisa uglavnom su podudarna s istovremenim kodeksima Crkve bosanske. Format je prepoznatljiva mala osmina čije su dimenzije 19 x 12,5 cm.⁶⁰ Kodeks danas čine 242 lista od kojih je deset praznih.⁶¹ Pergamentnih listova je 226 i oni pripadaju prvobitnom rukopisu, dok je ostatak, na kojem se nalazi mjesecoslov, pisan na papiru. Pergamena je dobro očuvana, a vjerovatno je bila bez značajnih oštećenja i u vrijeme pisanja kodeksa s obzirom na to da nema velikih lakuna, izuzev lista 121 na kojem se zbog rasporeda teksta može zaključiti da je bio oštećen još prije pisanja evanđeoskog teksta. Manje lakune evidentiraju se uglavnom na početku i na kraju kodeksa,⁶² a budući da zahvataju ponekad i slova, sa velikom sigurnošću može se pretpostaviti da su rezultat kasnijih oštećenja.

⁶⁰ Prema opisu NUK-a, koji prati prethodne istraživače, format središnjeg dijela rukopisa je 13,5 cm.

⁶¹ To su listovi: 0, 0/1, 4/1, 4/2, 64b, 65/1, 65/2, 195/1, 195/2, 226.

⁶² Vidi, npr., sljedeće listove: 1–14, 37, 127, 140, 148, 159, 206, 207, 221–226.

Inače, knjiga je sačuvana gotovo u cijelosti, s tim da od prvobitnoga kodeksa nedostaju sljedeći listovi: početak koji je sadržavao popis glava Ev. po Mateju i predstavu evanđeliste,⁶³ dva lista Matejeva evanđelja (3:6–4:20), druga stranica popisa glava Ev. po Marku i predstava evanđeliste (65/1 i 65/2), list Ivanova evanđelja (8:14–8:31) i list kolofona.

Mošin spominje i korice rukopisa, koje su starog tipa, sa žlijebom po rubu dasaka. Prema njegovom opisu, slijepi tisak na koži sprijeda ima okvir od traka s tipičnim starinskim ukrasima: niz medaljona i krst pravljen od ornamentiranih traka u srednjem pravougaoniku. Pozadi je isti okvir s krstovima od palmeta u središnjem pravougaoniku (1971: 128). Međutim, u digitalnoj reprodukciji kojom raspolažemo nema fotografija spomenutih korica kodeksa.

II. 3. Reparacije

Od svih bosanskih crkvenih tekstova Kop. evanđelje pretrpjelo je najviše reparacija. Kompletan kodeks u potpunosti je prilagođen liturgijskom obredu srpske pravoslavne crkve, što je podrazumijevalo, osim trganja listova koji su novim vlasnicima bili neupotrebljivi, struganje Euzebijevih kanona te opširnih glava. Za listove na kojima po pravilu dolaze predstave evanđelista, sa kojima su stradali i popisi glava, može se pretpostaviti razlog zbog kojeg nisu sačuvani, jer su takve pojave zasvjedočene i u drugim kodeksima Crkve bosanske. Naime, novim vlasnicima najvjerojatnije nisu odgovarale pojedine likovne predstave, dok je kolofon, koji je svjedočio o prvom vlasniku, novim vlasnicima također bio nepotreban. Međutim, teže je objasniti zašto nedostaju listovi iz unutrašnjosti knjige, s tim da uvijek postoji nada da su još uvijek sačuvani.

Struganje Euzebijevih kanona na vertikalnim, kao i opširnih glava na horizontalnim marginama urađeno je tako vješto da se na najvećem broju stranica uopće ne vide tragovi ove stare podjele teksta, na nekim se vide samo obrisi, dok se samo na rijetkim mjestima sačuvalo svjedočanstvo ove podjele teksta.⁶⁴ Inače, struganje Euzebijevih kanona nalazimo i u Nik. evanđelju, ali je to urađeno samo na početku rukopisa.

Uništavanje ovih podjela teksta, uključujući i mnoge opširne glave, učinjeno je s ciljem uvođenja nove podjele teksta na liturgijska čitanja prema pravilima srpskog pravoslavnog obreda. Na marginama kompletnoga ko-

⁶³ Trebalo bi pretpostaviti da je na početku mogla doći i Euzebijeva poslanica Ciprijanu sa popisom Euzebijevih pravila.

⁶⁴ Vidi niže u poglavlju o podjeli teksta.

deksa dodana su kinovaram liturgijska čitanja podijeljena po nedjeljama kroz crkvenu godinu te oznake *začelo* i *konac*. Koliko je reparatora učestvovalo u ovom poduhvatu, teško je reći, ali brojnost različitih intervencija, posebno na početku knjige, nameće sumnju da je tekst u procesu korištenja bio često prilagođavan. Brisanje opširnih glava najdosljednije je sprovedeno u Ev. po Luki, dok uopće nije zahvatilo Ev. po Ivanu. Kompletan popis opširnih glava koje su obrisane, od kojih se mnoge još uvijek naziru ispod reparatorovih liturgijskih čitanja, jest sljedeći:

Evandjelje po Mateju

 $\overline{\text{KZ}}$ **о морѣцѣмь хоженн** (30b) $\overline{\text{ЛВ}}$ **о квасѣ парнѣнѣцѣ н садокенѣцѣ** (33b) $\overline{\text{МВ}}$ **о наетн дѣлаеланхѣ** (41b) $\overline{\text{МЕ}}$ **о ослетн н жрѣбѣцѣ** (43b) $\overline{\text{Н}}$ **о виноградаѣ** (45b)

Evandjelje po Marku

 $\overline{\text{ЛА}}$ **о варнтнмен** (89b) $\overline{\text{МЗ}}$ **о прѣданн нсѣн** (99b)

Evandjelje po Luki

 $\overline{\text{Ф}}$ **о тыцн петровѣ** (118a) $\overline{\text{Г}}$ **о нѣцѣ^{АН}шѣмь ѿ рѣлѣннх^{НЕДѢГѢ}** (118a) $\overline{\text{КГ}}$ **о заприш^{ЕН}н вѣрѣ н морѣ** (128b) $\overline{\text{КА}}$ **о легеоннѣ** (128b) $\overline{\text{МА}}$ **о кѣсн парѣсѣцѣмь** (140b) $\overline{\text{МЕ}}$ **о хѣтѣцѣмь рѣдѣ^{АН}тн нм^{АННѢ}** (141b) $\overline{\text{МЗ}}$ **о богатнмь емѣже ѹгобьзн се ннѣ** (141b) $\overline{\text{МЗ}}$ **о галеланхѣ нже бѣхѣ вьсѣланѣмн** (144b) $\overline{\text{НВ}}$ **о вѣнотрѣдовнтнмь** (147a) $\overline{\text{НА}}$ **о зѣвннхѣ на веверѣ** (147b) $\overline{\text{НЕ}}$ **о сьзѣнн стѣлпа прѣнѣ** (148b) $\overline{\text{НЗ}}$ **о рѣ: овѣцѣ прнтѣ** (149a) $\overline{\text{НЗ}}$ **о шѣшнѣ нѣранѣ дѣѣ** (149b) $\overline{\text{НГ}}$ **о нѣлѣбнн прѣво вѣганнѣ** (147a) $\overline{\text{НН}}$ **о прѣанн нерѣдннмь** (151a) $\overline{\text{Ү}}$ **о рѣ: прѣкаженнмь** (153b) $\overline{\text{ҮА}}$ **о сѣн нправѣннѣ** (155a) $\overline{\text{ҮВ}}$ **о прѣсн н нтарн** (155b) $\overline{\text{ҮГ}}$ **о вѣршнѣ богѣнмь** (156a) $\overline{\text{ҮД}}$ **о слѣпѣмь** (157a) $\overline{\text{ҮЕ}}$ **о закѣен** (157a) $\overline{\text{ҮЗ}}$ **о шѣшнѣ прнетн црѣство** (158a) $\overline{\text{ҮФ}}$ **о вьпрѣшнѣ архнерѣхѣ н ннжнцнхѣ** (159b) $\overline{\text{ОА}}$ **о лацнх кнносѣ радн** (161a) $\overline{\text{ОВ}}$ **о садокннхѣ** (161b) $\overline{\text{ОД}}$ **о дѣшн оба пѣнеза** (162b) $\overline{\text{ОЕ}}$ **о кнносѣ** (162b) $\overline{\text{ОЗ}}$ **о сѣзѣшн се кто болн** (165b) $\overline{\text{ОН}}$ **о нѣрѣшннн прѣзннѣ** (166a) $\overline{\text{ПА}}$ **о нѣкѣвнм се рѣзоннѣцн** (170b)

Velika je šteta kodeksu učinjena rezanjem pojedinih listova, a uz spomenuti kolofon, način rezanja na nekim stranicama upućuje na mogućnost postojanja glosa, što se danas može smatrati nepopravljivom štetom. Na takvu pretpostavku upućuje kruženje margina na listovima 8, 88, 199 i 224, dok su neka stradanja margina rezultat propadanja kodeksa poslije reparacija s obzirom na to da zahvaćaju i mlađe liturgijske oznake, kao npr. list 6.

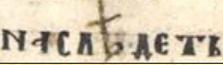
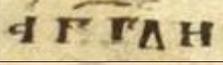
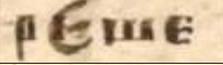
Pored trganja i rezanja listova te brisanja opširnih glava, ni evanđeoski tekst nije pošteđen, a upravo jezičke intervencije ilustriraju distinktivne

crte bosanske i srpske verzije staroslavenskoga jezika, što se dobro vidi u nizu prepravki koje se nalaze u cijelom rukopisu, s tim da su češće na početku kodeksa. Broj ruku koje su učestvovalе u ovom pothvatu teško je sa sigurnošću utvrditi, premda se čini – ako je suditi po boji tinte kojom su izvedene reparacije – da je jedna ruka izvela prepravke na početku kodeksa, u najvećem dijelu Matejeva evanđelja, dok je u drugom dijelu kodeksa, uglavnom u Lukinu evanđelju, prepravke vjerovatno izvodila druga ruka, ali su u ovom dijelu rukopisa jezičke intervencije znatno rjeđe. Svijetlosmeđa boja kojom prvi reparator izvodi prepravke dobro se razlikuje od boje kojom tekst ispisuje pisar Kop. evanđelja, pa se intervencije jednostavno uočavaju, dok je tinta drugog reparatora crna.

Prvi reparator najčešće prepravlja ikavizam u *ě* ili *e*. Međutim, njegova jezička recenzija nije sprovedena pedantno te se u velikom broju primjera može na osnovu sačuvanih obrisа pročitati prvobitno stanje.

вн > вѣ (2a: 15r), прнжде > прѣжде (2a: 17r), на вѣстоцн > на вѣстоце (3a: 4r), на нѣснхъ > на нѣсеухъ (6a: 11r), лнцемнрь > лнцемѣрь (9a: 9r), знло > зѣло (4a: 6r), тнло > тѣло (10a: 17r), слнпн > слѣпн (50a: 13r).

Ovaj reparator u prijedlogu i prefiksu piše grupu *vb* na mjestima na kojima je kod pisara Kop. evanđelja došlo do prelaska *vb* > *u*: ѡпаль > вѣпаль (4a: 13r), ѡврѣже > вѣврѣже (7a: 19r), ѡ васъ > в вас (43a: 16-17r). Ponekad prepravlja *p* u *f*: носнпъ > носнфъ (2a: 19r), парнснн > фарнснн (6b: 7r), u skladu sa grčkom ortografijom slovo *đerv* u *g*: анѣлн > аѣлн (28a: 20r), slovo *č* > *šta*: поуню > пощню (3b: 21r) itd.

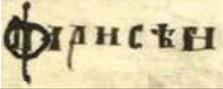
<i>u</i> > <i>vb</i>		ѡводнть > вѣводнть (12a: 8r)
<i>i</i> > <i>ě</i>		наслндеть > наслѣдеть (5b: 4r)
<i>đ</i> > <i>g</i>		анѣлн > аѣлн (28a: 20r)
<i>i</i> > <i>e</i>		рнше > рѣше (36b: 8r)
<i>p</i> > <i>f</i> <i>e</i> > <i>i</i>		парнсномъ > фарнсѣомъ (48a: 19r)

Osim ovakvih prepravki slova koje govore o približavanju teksta Kop. evanđelja srpskoj redakciji na ortografskom i fonološkom nivou, o tome govore i prepravke glagolskih oblika, kao npr. $\text{внѣвьше} > \text{внѣше}$ (3b: 6-7r), te leksičkih izbora koji su bliži njegovoj redakciji: $\text{н вѣнта се} > \text{цѣнта се}$ (19b: 10-11r).

Osim toga, ovaj reparator ponekad briše dijelove teksta glavnog pisara (1b: 16-18r), ponekad samo slovo $\text{саломона} > \text{солмона}$ (1b: 4r), ili više njih $\text{авнюдѣ} > \text{авню}$ (1b: 10r), zatim precrtava riječi на-вн (6b: 14r), ali i cijele rečenice:

~~а нже нестворитъ и научитъ тако || ѡловки нарекутъ се въ црѣствн небснѣмъ~~
(6a/6b).

Za razliku od prvog reparatora koji je u velikoj mjeri oskrnavio tekst prilagođavajući ga svojoj redakciji, drugi reparator uglavnom prepravlja *p* u *f* te rjeđe *ě* u ligaturu *ѡ*:

$p > f$		парнѣн > фарнѣн (155b: 5-6r)
$ě > ja$		ѡко > ѡко (147b: 3r)

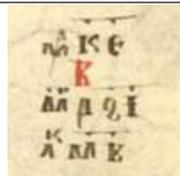
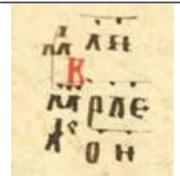
II. 4. Podjela teksta

Текст Kopitarova četveroevanđelja sadrži nekoliko vrsta podjele: dvije stare koje pripadaju ruci pisara evanđelja – na Amonijeve glave i Euzebijeve kanone te na tzv. opširne glave – dok je mlađa podjela na liturgijska čitanja prema pravoslavnom obredu sačinjena u sklopu reparacije vjerovatno iza 15. st., a to znači da je unesena naknadno i da ne pripada ruci glavnog pisara.

Prva podjela, na Amonijeve glave i Euzebijeve kanone, koja se naziva harmonijom evanđelja,⁶⁵ izrazita je odlika bosanskih crkvenih tekstova, a ima ishodište u stsl. kanonskim evanđeljima. Počeci Amonijevih glava u

⁶⁵ Podjela teksta na Euzebijeve kanone, odnosno harmonija evanđelja, nastala je oko 220. godine, a njenim autorom smatra se Amonije Aleksandrijski, koji je podjelu započeo od Ev. po Mateju, a zatim je proširio na druga evanđelja. Ugledajući se na njega, podjelu je završio Euzebije Cezarejski. Cilj je ove podjele evanđeoskog teksta povezivanje tekstualno sličnih mjesta kod četverice evanđelista, odnosno onih dijelova u kojima su “evanđelisti rekli jedno”. O Euzebijevim kanonima i harmoniji evanđelja vidi detaljnije: L. Moszyńsk (1976) i L. Nakaš (2015: 656–662).

tekstu označeni su uglavnom crvenim inicijalima, a njima na vertikalnoj margini pripadaju oznake paralelnih mjesta. Poznavanje pravila ove podjele teksta, koja su sačuvana na početku Hval. i Mlet. zbornika, omogućavaju praćenje sadržajno bliskih mjesta kod četverice evanđelista. Sudeći po analizi teksta ovih mjesta u bosanskim evanđeljima, nedvojbeno se zaključuje da je harmonija evanđelja izuzetno važna bosanskim pisarima. Inače, ova je podjela napuštena u 13. stoljeću, pa njeno očuvanje u bosanskim evanđeljima također govori o konzervativnosti bosanske skupine crkvenoslavenskih tekstova. Prema riječima I. Grickat, ova podjela ne isključuje mogućnost liturgijskog čitanja teksta, premda joj je suština orijentacija u sadržaju (1961–1962: 222–223). Upravo se najveća šteta koju je pretrpio rukopis Kop. evanđelja odnosi na struganje oznaka ove podjele na vertikalnim marginama. Međutim, da je Kop. evanđelje sadržavalo ovu podjelu, govore brojni primjeri stranica na kojima nisu pedantno obrisane paralelne oznake te rijetki primjeri stranica na kojima su potpuno preživjele oznake na vertikalnim marginama. U kompletnom kodeksu potpuno su sačuvani samo ovi kanoni:

70a	71b	72b	72b	129b
				
Mk. 25	Mk. 35	Mk. 38	Mk. 39	Lk. 84
2	2	2	2	8
Mt. 116	Mt. 130	Mt. 135	Mt. 32	Mk. 47
Lk. 42	Lk. 82	Lk. 78	Lk. 133	

O tome da je harmonija evanđelja bila izuzetno važna i pisaru Kop. evanđelja, svjedoče utjecaji paralelnih mjesta koji rezultiraju pojavom leksičkih izbora i konstrukcija koji ne pripadaju stihu u kojem se nalaze. Ovakve zabune najvjerojatnije dolaze kada pisar uspoređuje sinoptička mjesta, kao npr. u stihovima Mt. 12:47 i Lk. 8:20, gdje je konstrukcija **ВНДНТН ТЕ ХОТЕТЬ** iz Lk. prodrla u Mt. evanđelje, dok u ostalim bosanskim evanđeljima nalazimo stanje kao u kanonskim:

Mt. рѣ же емѹ етерь се м̄атн твоѹ н братнѹ твоѹ вьнѹ стоеть **ВНДНТН ТЕ ХОТЕТЬ**
 12:47 (Div., Vrut. вьнѹ стоеть нскоуще г̄латн тн, Nik. вьнѹ стоеть нскоуще г̄латн

тебѣ, Hval. ванѣ стоеть нскоуце глѣты тебѣ, Mlet. вѣн стоеть хотеце глѣтн къ тебн, Mar. i Zogr. вѣнѣ стоеть хотѣце глѣтн къ тебѣ);

Lk. н възвѣстнше емѣ глѣще ѣко мѣтн твоѣ н братнѣ твоѣ вѣнѣ стоеть **вндѣтн те хотеце**^{8:20}.

Sličnu pojavu nalazimo i u stihu Mt. 14:6, ali je njeno porijeklo zasigurno iz starog predloška u kojem je već došlo do takvog utjecaja s obzirom na to da sličnu konstrukciju nalazimo i u Mir. evanđelju – н родѣствоу же творнмю нродову. Konstrukcija рождѣствѣ своемѣ веерѣ твораше nalazi se u Mk. kanonu 60 (6: 21–29), koji predstavlja paralelno mjesto stihu iz Mt. evanđelja, te je, po svemu sudeći, ona došla upravo iz tog stiha. Na ovom mjestu druga bosanska evanđelja imaju konstrukciju sličnu kanonskim evanđeljima:

Mt. **рождѣствѣ своемѣ твораше** нродѣ бракъ н плесавѣшн дѣшн нродѣдннѣ н љгодн нродѣ 14:6 (Div., Nik., Mlet. **дѣн** же бѣвѣшоу (Vrut. бѣвѣшѣ) рождѣства нродова, Hval. **дѣнѣвѣ** же бѣвѣшоу рождѣствоу нродовоу, Mar. дѣнн же бѣвѣшоу розѣства нродова i Zogr. дѣнн же бѣвѣшю · рождѣства ѣродова);

Mk. **ѣн** же прнклѣушѣ се дѣнѣвн потрѣбнѣ егѣ нродѣ **рождѣствѣ своемѣ веерѣ твораше** кнеземѣ свонмѣ н тнсѣщѣннкомѣ н старншннамѣ галелѣскнмѣ^{6:21}.

Utjecaji sinoptičkih mjesta iz drugih starih predložaka ponekad govore o jedinstvu bosanske grupe. U stihu Lk. 11:36 sva bosanska evanđelja imaju riječ oko, dok kanonska evanđelja Mar. i Zogr. imaju izbor тѣло. Varijanta oko dolazi iz stiha Mt. 6:22 na koji upućuje kanon uz taj stih:⁶⁶

Lk. аще љбо **око** твоє свѣтѣло бѣдетѣ не нмн ѣстн етерн тѣмнн бѣдетѣ свѣтѣло все тѣло твоє ѣко се егѣ свѣтнѣннкъ блнстаннемѣ просвѣщаецѣ се^{11:36} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. око, Mar. i Zogr. тѣло);

Mt. **свѣтнѣннкъ** тнѣѣ естѣ око аще бѣдетѣ **око** твоє просто н все тнѣло твоє свѣтѣло бѣдетѣ^{6:22}.

Neka paralelna mjesta u Kor. evanđelju imaju podršku u Ass. evanđelju. Naprimjer, u stihu Mt. 6:29 Kor. ima тнѣло као Ass., dok većina bosanskih imaju троупѣ као Mar. i Zogr. evanđelje. Ovaj stih odgovara sinoptičkom mjestu u Mt. 14:12 u kojem svi imaju тѣло, па се закључује да је овај утјецај настао још у канонским еванђелијама:

Mk. н слншавѣше љѣеннцн егѣ прндоше н љзеше **тнѣло** егѣ н положнше въ гробѣ^{6:29} (Nik., Hval. троупѣ, Div. тропѣ, Vrut., Mlet. трѣпѣ као Mar. i Zogr. троупѣ, Kor. као Ass. тѣло);

⁶⁶ O ovom sinoptičkom mjestu vidi također kod L. Nakaš (2015: 662).

Mt. **Н** пришдѣше Ѹченнчн его възеше **ТНЛО** его н погребеше его н пришѣше възвѣстнше **НСВН** ^{14:12} (Mar., Zogr., Div., Nik., Vrut. i Hval. тѣло).

Druga je podjela u Kop. evanđelju na tzv. opširne glave, čiji naslovi u bosanskim evanđeljima dolaze na horizontalnim marginama, najčešće gornjim, rjeđe i donjim. Ovi naslovi pisani su uglavnom kinovarom, a početku glave odgovara crveni inicijal u tekstu. Podjela je u Kop. rukopisu relativno dobro očuvana, premda su ovdje, kao što smo već naveli, u procesu reparacija mnogi naslovi stradali kako bi ustupili prostor oznakama liturgijskih čitanja, što se vidi po ostacima teksta koji se još uvijek nazire.

Osim toga, ni pisar Kop. evanđelja nije bio uvijek marljiv u ispisivanju opširnih glava. Tako, npr., pred kraj Matejeva evanđelja dolazi do zabune kod prepisivanja 64. glave, koja u svim bosanskim kodeksima nosi naslov – **ҮД О ОБРАЗѢ ТАННѢМЪ**. Međutim, pisar Kop. evanđelja umjesto tog naslova prepisuje naredni naslov – **ҮД О ПРѢДАНН НСВН** (57b), kojem zapravo pripada broj 65. Učinjena greška u daljem tekstu proizvodi nepodudaranje naslova glavā i pripadajućih brojeva, pa pisar glavu prepisuje dvaput – **ҮЕ О МЕТАНН ПЕТРОВН** (57b), **ҮЕ О ѠМЕТАНН ПЕТРОВѢ** (60a).

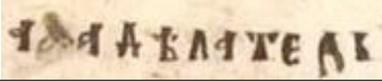
Treća podjela teksta, kao što je već rečeno, izvedena je rukom reparatora, ili više njih, a nastala je u manastiru za čije potrebe je kodeks i prilagođen obredu srpske pravoslavne crkve. Liturgijske oznake *konac* i *začelo*, koje su unesene i u evanđeoski tekst, ali su ispisane i na marginama, također su djelo reparatora. Ruci pisara Kop. evanđelja pripada samo jedna liturgijska oznaka na kraju stiha Lk. 18:9 **КОНЦЪ** (155a), a njeno prisustvo najlakše je objasniti mehaničkim prenošenjem iz predloška.

II. 5. Pisar i proces prepisivanja

Prepisivanje srednjovjekovnoga kodeksa složen je proces iz čijeg se konačnog proizvoda mogu izvesti dragocjeni zaključci o odnosu pisara prema tekstu, predlošku, odnosno više njih, te samome pisaru. Cijeli tekst Kop. evanđelja pisao je jedan pisar. Osnovni tekst pisan je crnilom, naslovi opširnih glava i inicijali kinovarom. Dosta argumenata ide u prilog pretpostavci da je pisar koristio najmanje dva predloška: glavni – tradirani, i sporedni – kontrolni, koji je inoviran leksikom T2.⁶⁷ Svjedočanstva zagledanja u kontrolni predložak sačuvana su u pojedinim primjerima autokorekcije, kao na str. 71b, u stihu Mk. 3:27, gdje je pisar najprije napisao stariji oblik **расхнтнтъ**, a potom prepravio u mlađu, preslavsku varijantu **ра^{3гpa}бнтъ**. Na utjecaj kontrolnoga predloška vjerovatno ukazuje i prepravka u imenici **дѣлатель > дѣлатерь**

⁶⁷ Vidi o inoviranoj leksici (T2) u poglavlju o preslavizmima.

u Mt. 9:37. Inače, promjena $\lambda > \rho$ u riječi дѣлатерь, zabilježena nekoliko puta u Čajn. rukopisu (v. primjere iz Čajn. u Jerković 1975: 124), ne bi se trebala smatrati slučajnom jer možda ukazuje i na istu kancelariju.⁶⁸

расхѣнтѣ > ра ³ гра ^а бѣнтѣ	дѣлатерь > дѣлатерь
	

Inače, o samome pisaru ne znamo ništa jer nikakva svjedočanstva nije ostavio ni na marginama, a pretpostavljena sličnost u izvedbi slova sa tekstom Tvrtkove povelje iz 1366. godine, koju je davno iznio V. Mošin, nema uporišta u detaljnijoj paleografskoj analizi,⁶⁹ premda je sličnost slovnih formi očita.

U procesu prepisivanja teksta pisar Kop. evanđelja često griješi, kao i većina bosanskih pisara, istina, manje od Pripkovića i prvog pisara Ev. iz Dovolje. Znakovito je i to da mnoge od grešaka uopće ne pokušava ispraviti. To nameće utisak da nije pretjerano marljiv i pedantan, a propusti koje pravi mogu se klasificirati prema tome koliko skrnave evanđeoski tekst.

Jedna vrsta grešaka, koja najozbiljnije narušava smisao teksta, a zasvjedočena je i kod drugih pisara, tiče se preskakanja redova zbog ponavljanja istih konstrukcija. Eklatantan primjer greške tipa *saute du même au même* nalazimo na stranici 31b, gdje je zabunu proizvela sintagma УТЪТЬ МЕ , koja se vjerovatno u predlošku javlja dvaput, što proizvodi to da pisar preskače kompletna dva reda između istih konstrukcija, a rekonstruirano stanje u predlošku trebalo bi izgledati upravo ovako:

Kop. 31b – Mt. 15:8–11

н пророуѣствова ° сѣ нсанѣ глѣ п
рнблнжаютъ се мнн лѣдне сн Ѹ
стн свонмн н Ѹтънамн ѸтѸтъ

ме ѸеѸце ѸеѸннѣ заповѣдн Ѹло
вѣукне н рнззававъ народѣ реѸе
нмѣ слншнте н разѸмннте въ
ходѣеѸе въ Ѹста то не скврѸннтѣ
ѸлвѸка

н пророуѣствова о васѣ нсанѣ глѣ п
рнблнжаютъ се мнн лѣдне сн Ѹ
стн свонмн н Ѹстънамн ѸтѸтъ

ме а сѣрѸе нѣхъ далеѸе Ѹсто
нтѣ Ѹ мене въ сѸе же ѸтѸтъ
ме ѸеѸце ѸеѸннѣ заповѣдн Ѹло
вѣукне н рнззававъ народѣ реѸе
нмѣ слншнте н разѸмннте въ
ходѣеѸе въ Ѹста то не скврѸннтѣ
ѸлвѸка

⁶⁸ Istu pojavu V. Savić evidentira u umetku Mokropoljskog evanđelja, za koji pretpostavlja da ga je pisao jedan od pisara Čajn. evanđelja (2014: 441).

⁶⁹ Vidi o tome detaljnije u poglavlju o paleografskoj analizi slovnih formi.

Osim ovakvih ozbiljnih propusta, evidentirane su i brojne greške različite prirode. Jedna od njih odnosi se na dupliciranje riječi, što je, po svemu sudeći, posljedica zamora ili nedovoljne koncentracije. Neka od ovih ponavljanja objašnjavaju se pozicijom, gdje pisar istu riječ ili konstrukciju ponovo prepisuje u naredni red – Lk. 8:52 $\overline{\text{не плаунт}} | \text{е се не плаунте се}$, 24:49 $\overline{\text{дондѣже}} | \overline{\text{доньдѣже}}$, Iv. 4:9 $\overline{\text{пнтн}} | \overline{\text{пнтн}}$. Međutim, mnogo je primjera udvojenoga prepisivanja i unutar reda:

Mt. $\overline{\text{наѡстнше}} \overline{\text{наѡстнше}}$ ^{27:20} (61a); Mk. $\overline{\text{въ въ}}$ ^{5:3}, $\overline{\text{нмѡшѡ}} \overline{\text{нмѡщѡ}}$ ^{9:43}; Lk. $\overline{\text{до до}}$ ^{22:51}; Iv. $\overline{\text{нсѡ}} \overline{\text{нсѡ}}$, $\overline{\text{сѡща}} \overline{\text{сѡща}}$ ^{1:49}, $\overline{\text{нмь}} \overline{\text{нмь}}$ ^{4:34}, $\overline{\text{не не}}$ ^{6:44}, $\overline{\text{есть}} \overline{\text{есть}}$ ^{8:54}, $\overline{\text{ннктоже}} \overline{\text{ннктоже}}$ ^{10:29}, $\overline{\text{всѡ}} \overline{\text{всѡ}}$ ^{15:19}, $\overline{\text{да да}}$ ^{17:26}.

Na isti način tumače se i udvajanja jednog ili više slova na kraju gornjeg i početku donjeg reda:

Mt. $\overline{\text{науеть}} | \overline{\text{ь}}$ ^{11:7}, $\overline{\text{н|не}}$ ^{12:4}, $\overline{\text{земльс|сцн}}$ ^{17:25}, $\overline{\text{ул|лн}}$ ^{21:42}, $\overline{\text{г|гла}}$ ^{22:21}, $\overline{\text{е|его}}$ ^{28:3}; Mk. $\overline{\text{н|не}}$ ^{4:27}, $\overline{\text{нм|нмь}}$ ^{5:19}, $\overline{\text{в|внданть}}$ ^{8:23}, $\overline{\text{п|прнемь}}$ ^{8:32}; Lk. $\overline{\text{м|младѣньць}}$ ^{1:44}, $\overline{\text{сѡщ|щнхѡ}}$ ^{1:70}, $\overline{\text{но|нощ}}$ ^{5:5}, $\overline{\text{е|еже}}$ ^{6:3}, $\overline{\text{же|е}}$ ^{8:22}, $\overline{\text{д|днѡ}}$ ^{9:22}, $\overline{\text{вас|сѡ}}$ ^{11:5}, $\overline{\text{в|въ}}$ ^{13:9}; Iv. $\overline{\text{б|бѣ}}$ (175b), $\overline{\text{бж|жню}}$ ^{11:40}, $\overline{\text{ваш|аша}}$ ^{16:20}.

A isti princip важи и за greške на kraju jedne i početku druge stranice:

Mk. $\overline{\text{н з|}}$ $\overline{\text{н запрнтн}}$ ^{1:25}, $\overline{\text{сто|оешнхѡ}}$ ^{9:1}, $\overline{\text{послндѡю|ють}}$ ^{16:17}; Lk. $\overline{\text{д|двою}}$ ^{2:42}, $\overline{\text{слнш|слншаѡхомь}}$ ^{4:23}, $\overline{\text{на|нарѡбь}}$ ^{23:18}; Iv. $\overline{\text{въ|възмѣ}}$ ^{5:8}.

Međutim, dupliciranje jednog ili više slova javlja se i onda kada se slovo nije našlo u takvoj poziciji, što je također rezultat nedovoljne pažnje:

Mt. $\overline{\text{еего}}$ ^{13:55}, $\overline{\text{оннь}}$ ^{18:30}; Mk. $\overline{\text{вврѣднть}}$ ^{16:18}; Lk. $\overline{\text{сѡтворнтн}}$ ^{1:72}, $\overline{\text{мнногѡ}}$ ^{5:29}, $\overline{\text{сѡблѡдеть}} \overline{\text{се}}$ ^{5:38}, $\overline{\text{улвкн}}$ ^{11:46}, $\overline{\text{бѡдетть}}$ ^{14:8}, $\overline{\text{уллѣн}}$ ^{16:15}, $\overline{\text{оставвнхѡмь}}$ ^{18:28}, $\overline{\text{понметть}}$, $\overline{\text{обррнтомь}}$ ^{23:2}, $\overline{\text{велнеюю}}$ ^{24:52}; Iv. $\overline{\text{ккто}}$ ^{3:5}, $\overline{\text{бѡжнѣ}}$ ^{5:25}, $\overline{\text{хлнбѣ}}$ ^{6:32}, $\overline{\text{петаррь}}$ ^{18:18}, $\overline{\text{нюддѣскѡ}}$ ^{19:42}.

Mt. $\overline{\text{рѡзнзн}}$ ^{14:36}, $\overline{\text{крѣстнтнта}}$ ^{20:22}, $\overline{\text{парнрсне}}$ ^{22:15}, $\overline{\text{оставвн}}$ ^{22:25}, $\overline{\text{мннтть}} \overline{\text{сѣ}}$ ^{25:29}, $\overline{\text{арьхѡхнерѣн}}$ ^{26:47}, $\overline{\text{пѣтелель}}$ ^{26:75}, $\overline{\text{раздѣлнлнше}}$ ^{27:35}; Mk. $\overline{\text{вълнвананте}}$ ^{2:22}, $\overline{\text{вѡхснтнтн}}$ ^{9:1}; Lk. $\overline{\text{петнтн}}$ (131b), $\overline{\text{зѡбовомь}}$ ^{13:28}, $\overline{\text{хохоцетть}}$ ^{19:11}, $\overline{\text{рѣстаста}}$ ^{19:34}, $\overline{\text{ваднтнтн}}$ ^{23:2}; Iv. $\overline{\text{нскрѣрь}}$ ^{4:5}, $\overline{\text{въжеждетъетъ}}$ ^{4:13}, $\overline{\text{урѣвава}}$ ^{7:38}, $\overline{\text{мнною}}$ ^{13:8}.

Ovoj su pojavi bliski i primjeri umetanja suvišnih slova:

Mt. $\overline{\text{ѡ въстьстока}}$ ^{8:11}, $\overline{\text{прѡрповѣднте}}$ ^{10:27}, $\overline{\text{въ мѡтцн}}$ ^{13:33}, $\overline{\text{црѣство}}$ ^{18:3}; Mk. $\overline{\text{двра}}$ ^{14:72}; Lk. $\overline{\text{кннгнн}}$ ^{4:17}, $\overline{\text{хотѣднтъ}}$ ^{9:49}.

Suprotno tome, česta je i pojava izostavljanja dijelova riječi:

Mt. $\overline{\text{подоеть}}$ ($\overline{\text{подобаеть}}$) ^{16:21}; Mk. $\overline{\text{трѣзою}}$ ($\overline{\text{трѣпезою}}$) ^{7:28}, $\overline{\text{сковннцѡ}}$ ($\overline{\text{смоковннцѡ}}$) ^{11:21}, $\overline{\text{ѡтованта}}$ ($\overline{\text{ѡготованта}}$) ^{14:15}, $\overline{\text{ѡжанта}}$ ($\overline{\text{ѡжасанта}}$) ^{16:6}; Lk. $\overline{\text{тобо}}$

(ТОВОЮ) ^{10:21}, УВРЬНЬ (УВРЬЖЕНЬ) ^{17:2}, ВЪЗРАТНСТА СЕ (ВЪЗВРАТНСТА СЕ) ^{24:33}; Iv. НАЦАЕМА (НАРНЦАЕМА) ^{10:39}.

Poseban problem predstavljaju zamjene slova, a svi primjeri u tekstu nemaju istu važnost. Jedna vrsta ovakvih grešaka ukazuje na predložak, koji je sigurno ćirilični. Zbog toga se dešava da u nedostatku koncentracije pisar zamjenjuje slična slova poput o i c, e i s, b i r, a slovo л ponekad prepisuje kao д:

Mt. ДЕОНЮЮ (ДЕСНЮЮ) ^{20:24}, НЗЪ БРОБЪ (НЗЪ ГРОБЪ) ^{27:53}; Lk. ГАЛЕДЪНСКН (ГАЛЕЉНСКН) ^{4:31}, ЕВОЕ (СВОЕ) ^{7:38}, ПОДОБАСТЬ (ПОДОБАЕТЬ) ^{24:7}.

Teže je objasniti zamjene kao što je u Lk. 10:25 УУТЕЛЪ, dok je sličnost slova proizvela mehaničko prepisivanje slova ц на мjestу gdje dolazi ш:

Mt. ѠПШТНШЬ ^{14:23}; Lk. КОКОЦЬ ^{13:34}, ПОСЛШЦАЮТЬ ^{16:31}; Iv. ВАЦЕ ^{15:20}.

Ipak, za razliku od navedenih primjera, zamjena slova o i ѡ relativno je češća. Primjeri grafema o на мjestу ѡ послjedica су изостављанја надметнотог дијела slova – *ižice*, dok je obrnutoj zamjeni teže наći analogiju:

Mt. ПШЕННЦО ^{13:25}, ОВРЬЖЕНЪ ^{13:47}; Mk. УГННТАХО ^{5:24}; Lk. ДОХОМЬ ^{2:26}, ДОМО ^{16:4}, ПРЬВОМО ^{16:5}, ОДОВНЦЬ ^{20:47}, ПОТРНБО ^{23:17}; Iv. Ѡ КОДЪ ^{4:11}, ОВЦО ^{10:16}.

Mt. ПОМЕНУХУМЬ ^{27:63}; Lk. СЛУВО ^{5:1}, МУЖАХЪ ^{8:19}, КУСНЪ СЕ ^{8:47}, НАРУДЪ ^{9:16}, ВЪЗМУГУТЬ ^{13:24}, ПУГУБАЛЬ ^{15:4}, ВУДН ^{16:24}, ТУМУ ^{19:19}; Iv. РУЖАЕ ^{15:5}, СЪБУТЪ ^{20:1}, СНМУНЕ ^{21:15}.

II. 6. Ukrašavanje

Ispitivanje ukrasa pojedinoga kodeksa bosanskog srednjovjekovlja, koje najuže pripada historiji umjetnosti, podrazumijeva najprije proces komparativne formalnostilske analize rukopisa šireg slavenskog i neslavenskog prostora, jer su u kulturnohistorijskim i političkim procesima koji su odredili konture umjetnosti srednjovjekovne Bosne istraživači odavno uvidjeli preplitanje dvaju temeljnih utjecaja – zapadnoevropskog⁷⁰ i istočnog, bizantskog (Maksimović 1976; Harisijadis 1988), što znači da je iluminacija bosanske rukopisne građe dio kulturnopovijesnoga konteksta regije (Cvet-

⁷⁰ O važnosti širega konteksta u tumačenju iluminacije svakog srednjovjekovnoga kodeksa najbolje govori najnovije istraživanje ukrasa Hvalova zbornika. Historičarka umjetnosti E. Mazrak ustanovila je da se Hval ugledao na minijature rukopisa *Regia Carmina*, rađenog za kralja Roberta Anžuvinca. Vidi o tome detaljnije u radu “*The Poem Of Praise for King Robert of Anjou and Hval’s Miscellany – links and influences*” (2013): https://bib.irb.hr/datoteka/626492.CM_87-88_Mazrak_02.pdf.

ković 2014: 155). Uporište ovakvih gledišta treba tražiti i u statusu staroslavenskoga jezika, s obzirom na to da zasvjedočena jezičko-grafijska i tekstualna filijacija rukopisa potvrđuje razgranat put kretanja knjige i manje kulturne razlike nego što se pretpostavljaju. Međutim, i pored velikih sličnosti rukopisa širega prostora, što je rezultat zajedničkog ishodišta, kompaktnost bosanske skupine rukopisa davno je uočena i u njenoj minijaturi. Ipak, nedovoljan broj sačuvanih kodeksa, među kojima nisu svi jednako iluminirani, u pogledu vjerovanja pripadnika Crkve bosanske ne omogućava pronalaženje čvršćih uporišta na osnovu kojih bi se moglo konstatirati nešto sa sigurnošću (Mazrak 2013: 61), ali je sasvim jasno da je izukršтана složenost umjetničkih, tematskih, ikonografskih i stilskih komponenata dovedena do sinteze umjetničkog izraza visokog nivoa (Maksimović 1986: 22). Uz sve to, novija istraživanja ukazuju na važnu ulogu ornamenata u sakralnom tekstu u semiotičkom smislu te u ispitivanju njihove semantike presudnu ulogu može imati upravo popratni tekst (Cvetković 2014: 155–172), što samo dodatno potvrđuje neophodnost interdisciplinarnoga pristupa.

Premda ispitivanje ukrasa izlazi iz užih kompetencija filologa, formalnostilska podudaranja iluminacija određenih kodeksa otvaraju i pitanja eventualnih zajedničkih predložaka te time indirektno zadiru u oblast filologije. Osim toga, inicijali starih rukopisa, osim sa historijskoumjetničkog, mogu se posmatrati i analizirati i sa paleografskog stajališta (Ferenčak 2012: 11), čime se ukazuje na njihov značaj i za filološka proučavanja.

Kopitarovo evanđelje pripada grupi relativno bogato iluminiranih rukopisa. Istina je i to da likovna vrijednost ovoga kodeksa ipak nešto zaostaje u odnosu na Nik. evanđelje, Hval. i Mlet. zbornik. Već je ranije rečeno da je nekoliko iluminiranih stranica Kop. evanđelja unio u svoje djelo V. Stasov (1887), ali o samoj iluminaciji nije pisao, tako da je osvrt S. Radojčića na ukrase ovoga evanđelja u knjizi *Stare srpske minijature* (1950) ujedno i prva analiza njegove iluminacije. Radojčić je istakao da inicijali Kop. rukopisa podražavaju vrlo stare uzore iz 12. st. (1950: 41), a takav zaključak zasniva na sličnostima pojedinih inicijala s onima iz Mir. evanđelistara. U skladu s bogumilskom interpretacijom bosanske skupine rukopisa, Radojčić zaključuje da je iluminacija ovih kodeksa arhaična, naivna i zastarjela; minijature su uglavnom romanske i rezultat su održavanja veza sa jadranskim primorjem te, preko njega, s Italijom (1950: 42).

Slijedeći Radojčićeve zaključke J. Šidak također je govorio o iluminiranim ukrasima ovoga rukopisa i njihovoj sličnosti sa Miroslavljevim i Beogradskim evanđeljem, ali je ustanovio da se za ukras ovoga kodeksa

ne može reći da je ‘tuđega porijekla’, kao što je to npr. slučaj kod Hvala (1950: 59–61). Na temelju rezultata prvih istraživača ukrasa V. Mošin je sačinio kratak opis iluminacije kodeksa koji je dostupan na stranici NUK-a.⁷¹ Prema ovom opisu, iluminacija Kop. evanđelja oslanja se na vrlo staru tradiciju zetsko-humskih skriptorija, ali također pokazuje značajan utjecaj narodnih ornamenata, dok inicijale u bosanskim tekstovima karakterizira njihov veliki format u odnosu na okolni tekst. Radojčićeve i Šidakove zaključke ponavlja i P. Mikulić u svojoj knjizi *Iz likovnosti bosansko-ga srednjovjekovlja* (2004) te pri tome naglašava da se Kop. u poređenju s Vrutočkim evanđeljem i Mostarskim listovima razlikuje, između ostalog, izborom motiva i njihovom izvedbom, koji su u ovom rukopisu bogatiji (2004: 36). Na tragu Šidakovog zaključka koji kaže da se za iluminaciju Kop. evanđelja ne može reći da je ‘tuđega porijekla’ Mikulić tvrdi da nije presudno važno ko je izradio slike i gdje, nego je važna činjenica da su one uopće unesene u tekst (2004: 40).

Iluminacijom Kop. četveroevanđelja detaljnije se bavila N. Golob u radu “The so-called ‘Kopitar’s Bosnian Gospel’ and its position between Carolingian models and contemporary politics” (2008), gdje se iznosi pretpostavka da je pisar ujedno i iluminator kodeksa budući da nema jaza u prostornoj organizaciji teksta i ukrasa – svi se elementi nesmetano prelivaju jedan u drugi (2008: 258). Uspoređujući ukrase Kop. s nekim drugim zapadnoevropskim rukopisima, Golob dolazi do zaključka da se iluminacija oslanja na veoma stare uzore koji podsjećaju na neka djela karolinške umjetnosti. Međutim, u nedostatku bilo kakvog karolinškog rukopisa iz srednjovjekovne Bosne, autorica tvrdi da se moramo zadovoljiti pretpostavkom o postojanju takvoga rukopisa koji je nadahnuo iluminatora u odluci da ga upotrijebi kao model (2008: 263).⁷²

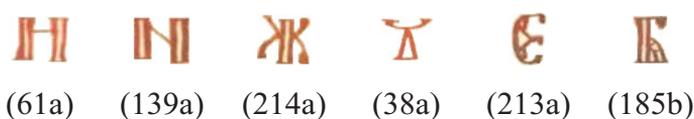
Analiza ukrasa Kop. četveroevanđelja omogućava njihovo klasificiranje prema tipu i složenosti, a njih čine: 1. inicijali, 2. vinjete, 3. simboli i 4. likovi evanđelista.

⁷¹ “Kopitarjeva zbirka slovanskih rukopisov in Zoisov cirilski fragment iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani” (1971): <http://old.nuk.uni-lj.si/kopitarjevazbirka/KodeksBrowser.asp?Kodeks=5&Slika=1>.

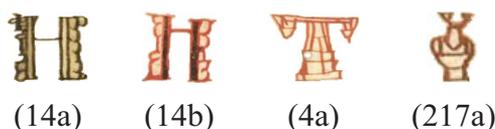
⁷² N. Golob takvu pretpostavku objašnjava i političkim razlozima: “Old manuscripts of insular or Carolingian provenance were important for religious reasons as well – the Bosnian church, Catholic in essence, wanted to avoid a confrontation with Rome. Harsh accusations that the Bosnian church was heretic were followed by severe sanctions. Possibly evident use of ancient Latin manuscripts could serve as a tool on this path of reconciliation. This is then the evidence of high politics and not of provincial one” (2008: 263).

1. Inicijali, odnosno uvećana i dekorirana slova kojima počinju evanđelja ili pojedini odlomci unutar teksta, što znači da imaju funkciju razgraničavanja, nemaju svi istu umjetničku vrijednost, pa se upravo prema složenosti i umjetničkoj zahtjevnosti mogu klasificirati u tri podskupine.

Prvu i najbrojniju podskupinu čine jednostavna uvećana slova, majuskule, tzv. *littera ferialis*,⁷³ čija se pojava u bosanskim evanđeljima najčešće podudara s Amonijevim glavama. Takva slova uglavnom su visine dva retka, ispisana su kinovarom, rjeđe crnilom, a njihove konture ponekad znaju biti uduplane. Prostor između duplih kontura može biti ispunjen crnilom ili kosim potezima.

Uljepšavanje ovih slova u nekoliko primjera nije se zaustavilo, čime se postigla barem minimalna razlika u odnosu na jednostavna uvećana slova:

Drugu skupinu čine mnogo rjeđi, ali umjetnički zahtjevniji inicijali, tzv. *littera florissa*, koji dolaze na počecima pojedinih odlomaka teksta, a u čijoj osnovi su geometrijski motivi poput crvenih uduplanih krugova popunjenih osmokrakim rozetama na crnoj podlozi u inicijalima *ю* /*ju*/ i *Ѹ* /*u*/. Unutrašnjosti inicijala *ю* i antropomorfnog *Ѹ* ukrašene su crnim tačkama a pokazuju, prema objašnjenju V. Mošina, mnogo analogija s ornamentikom starih makedonskih rukopisa (1971: 128). Inicijala druge skupine je svega tri.

⁷³ O klasifikaciji inicijala vidjeti u: M. P. Brown (2001: 67–68).

(44b)

(41b)

(45b)

Treću, umjetnički najvredniju ali i najzahtjevniju skupinu čine inicijali na počecima evanđelja, također iz skupine *littera florissa*. S obzirom na njihovo važno mjesto u tekstu, ovi inicijali znatno su veći i likovno bogatiji od svih ostalih, što ponekad narušava njihovu čitljivost. U izvedbi i boji ovih inicijala evidentna je sličnost sa vinjetama koje dolaze iznad. Osnovu inicijala K čine prepletene vrpce koje završavaju grozdovima, a cijeli inicijal rađen je u istom stilu i koloritu kao i zastavica. O starosti uzora najbolje govori upečatljiva sličnost s inicijalom iz Mir. evanđelja, koju je davno zapazio Radojčić (1950: 41: T XXVII).

Kop. Mt. (1a)

Mir. Mt. (314b)

Evanđelje po Marku počinje teratološkim inicijalom Z u obliku ptice zmaja koja u ustima drži grančicu, a unutrašnjost inicijala izrađena je u istom stilu kao i simbol evanđeliste Luke (174b). Inače, teratološke predstave zmaja i drugih životinja javljaju se relativno često u bosanskom srednjovjekovlju. Dovoljno je pogledati inicijale na početku Ev. po Marku u Dan. rukopisu i Mlet. zborniku, a posebno je upadljiva sličnost predstava životinja u Dan. i Kop., s tim da u Dan. evanđelju na tijelu zmaja dolazi glava jarca.

Kop. Mk. (66a)

Dan. Mk. (39)

Inicijali na početku Lukina i Ivanova evanđelja izrađeni su u istom koloritu kao i zastavice koje dolaze iznad (v. niže); inicijal Lukina evanđelja sačinjen je u žuto-crnoj, a Ivanova u zeleno-žuto-crnoj kombinaciji. Osnovni stubovi inicijala isprepleteni su vrpčama koje u Ivanovoj vinjeti formiraju čvor u središtu inicijala.

Lk. (107a)

Iv. (176a)

2. Vinjete su u Kop. rukopisu sačuvane na počecima svih evanđelja, a od onih koje dolaze na počecima popisa glava nije sačuvana samo vinjeta na početku Ev. po Mateju. Sličnost u izvedbi ovih ukrasa sasvim je uočljiva usporedimo li cijelu bosansku grupu. Zastavice su u Kop. evanđelju uglavnom pravokutnog oblika, čiji su obrisi urađeni kinovarom, dok su unutrašnjosti vinjeta različito stilizirane, najčešće geometrijskim ili cvjetnim motivima.

Matejevu vinjetu čine pleteni rombovi, odnosno romboidne mreže koje u kršćanskoj simbolici predstavljaju nebesko kraljevstvo. Rombovi su popunjeni crnim cvijećem koje dolazi na zelenoj podlozi, a okružuju ih biljni

ornamenti zelene boje. Istraživanja srednjovjekovnih kodeksa pokazuju da raskošne zastavice s cvjetnim motivima i složenim prepletima odlikuju osobine reda, sklada i ljepote, koje su suprotne principu haosa, pa je ukras kao matematički i vizuelno savršena forma likovni izraz božanskog načela savršenstva i od drevnih vremena je način simboliziranja onostranog i sakralnog (Cvetković 2014: 159).

Nešto je uža od Matejeve vinjete zastavica na početku Ev. po Marku, a njena unutrašnjost ispunjena je crnim i žutim polukrugovima preko kojih dolaze tri krsta sazdana od pletenih vrpce žute i zelene boje. Gornje ivice vinjete završavaju grozdovima.

Mt. (1a)

Mk. (66a)

Zastavica Ev. po Luki također je izrađena u crno-žutoj boji; unutrašnji prostor popunjavaju dva konfrontirana pletena srca koja su postavljena na crnu podlogu, a ispunjena su biljnim ornamentima. Izrazito je stiliziran i pleteni ukras koji dolazi na vrhu zastavice i podsjeća na krunu, što se sreće i u drugim bosanskim evanđeljima. Veoma sličnu vinjetu ovoj iz Kop. rukopisa, čiju osnovu također čine položena srca, nalazimo u bosanskom Giljferdingovom apostolu No. 14.

Lk. (107a)

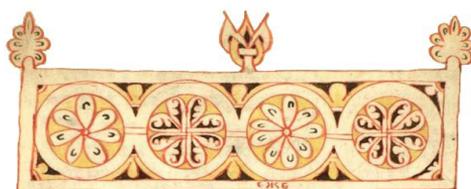

Giljf. 14 (716)

Ivanova vinjeta sačinjena je od svezanih krugova, odnosno rozeta žuto-zelene boje, a vrh zastavice ukrašavaju grozdovi na uglatim ukrasima. Gornji završeci ove vinjete nedostaju budući da je list horizontalno prerezan, dok su unutrašnji zidovi cijele vinjete, kao i u Ev. po Luki, popunjeni crnim i crvenim kružićima. Ovoj vinjeti veoma je slična zastavica iznad popisa glava Ev. po Marku, a čini se da je rozeta kao ukras veoma privlačna iluminatoru Kop. evanđelja.

Iv. (176a)

Mk. (65b)

I ostale sačuvane zastavice izrađene su istim kombinacijama boja i u istom stilu. Pored nešto užih vinjeta sa crnim i žutim stiliziranim cvjetovima ispred popisa glava Ev. po Luki i Ivanu, jedna zastavica ukrašava i kraj popisa glava Ev. po Ivanu.

Lk. (105b)

Iv. (175a)

Iv. (175a)

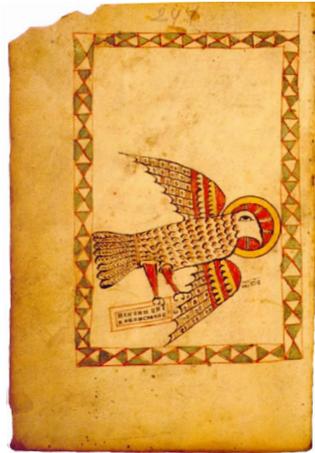
3. Simboli evanđelista u Kop. evanđelju dolaze na početku Lukina i Ivanova evanđelja, dok se ispred Matejeva i Markova evanđelja njihovi simboli nisu sačuvali. Izrazitu podudarnost u izvedbi krilatog orla, simbola evan-

đeliste Ivana, pokazuju Kop. i Vrut. evanđelje, ali njima treba pridružiti predstavu orla iz Dragučkog brevijara (1407) te Brevijara Vida Omišljanina (1396), u čijoj je iluminaciji već ranije uočen bosanski utjecaj (Fučić 1996: 9–10; Mihaljević 1997: 119). Način na koji je stilizirana životinja uvjerljivo svjedoči o zajedničkim predlošcima njihovih iluminatora. Krilati orao, čije je perje veoma slično izvedeno u sva četiri rukopisa, u kandžama drži okvir u kojem je u Vrut. evanđelju ispisan početak Iv. evanđelja – $\text{HCKOH H BH C\text{L}O B O H C\text{L}O B O BH } \overline{\omega} \overline{B\alpha}$, dok je u hrvatskoglagoljskom Brevijaru Vida Omišljanina iznad minijature ispísano ćirilíčnim slovima – $\text{C\text{P}\text{H H H B\text{H}}}$.

Krilati orao – simbol evanđeliste Ivana

Kopitarovo evanđelje (174b)

Vrutočko evanđelje (126b/149b)

Dragučki brevijar

Brevijar Vida Omišljanina

Slično, ali ipak u nešto jednostavnijoj izvedbi, prikazan je krilati bik – simbol evanđeliste Luke, koji u kršćanskoj simbolici predstavlja žrtvovane. Konture životinje izvedene su kinovarom, a imitacija krzna crvenim i crnim potezima. Krila životinje stilizirana su kao u prikazu simbola evanđeliste Ivana, dok glavu okružuje crvena aureola.

Krilati bik – simbol evanđeliste Luke (105a)

4. Portreti evanđelista Luke i Ivana svakako su najznačajnije iluminacije u Kop. evanđelju. Za oba portreta rezervirana je po jedna kompletna stranica, a predstave dolaze odmah nakon popisa glava. Prikazi su gotovo identični: evanđelisti su odjeveni u zelene haljine čiji su nabori izvedeni kinovarom. U skladu s ustaljenim kršćanskim prikazom, ispod arkada, u sjedećoj poziciji, evanđelisti ispisuju evanđeoski tekst, dok su glave u oba portreta nagnute i okružene crvenim aureolama.

Razlike u izvedbi prikaza ipak su evidentne: Ivanova haljina pri dnu je dodatno stilizirana trakom sačinjenom od kružnih i cvjetnih motiva, pri vrhu haljine su crni nabori, a drukčije su izvedene i kragne. Ipak, od svih detalja koji čine iluminaciju, najviše se razlikuju svodovi pod kojim se nalaze evanđelisti. Dok je Lukina arkada izrađena kombinacijom crvenih

ukrasa u vidu traka, stubovi svoda nad evanđelistom Ivanom koloritom i prepletima izvedeni su kao inicijal na početku njegova evanđelja, ali i svod nad krilatim orlom – njegovim simbolom.

Portret evanđeliste Luke (106b)

Portret evanđeliste Ivana (175b)

III. PALEOGRAFIJA

Tip ćirilčnoga pisma kojim je ispisan tekst Kopitarova četveroevanđelja u paleografskom pogledu bitno ne odstupa od verzije pisma u drugim tekstovima bosanske crkvenoslavenske pismenosti. To je prepoznatljivi crkveni kvadratični (polu)ustav, čija je temeljna odlika zadržavanje konzervativne morfologije slova (Kuna 2008: 66). S obzirom na to da Kop. evanđelje nema sačuvan kolofon – a to znači da nemamo ni apsolutnu dataciju, ne zna se ime pisara, kao ni mjesto pisanja kodeksa – paleografska analiza rukopisa poslužit će kao osnova za pokušaj preciznije vremenske i prostorne ubikacije rukopisa, s posebnim osvrtom na usporedbu slovne morfologije Kop. rukopisa sa drugim istodobnim ćirilčnim bosanskim crkvenoslavenskim tekstovima. Pored toga, bit će neophodno preispitati i Mošinovu pretpostavku o sličnosti rukopisa Kop. evanđelja i rukopisa Prozorske listine (1366) koju je sačinio Tvrtkov dijak Dražeslav Bojić. U skladu s navedenim, pri paleografskoj analizi teksta Kop. evanđelja ispitat će se sredstva uključena u organizaciju pisane poruke kroz: 1) tekstno polje i linijski ustroj, 2) slovni inventar – posebni slovni oblici, 3) *scriptura continua* i znakovi razgraničenja: interpunkcija i majuskule i 4) ligature i kraćenja.

III. 1. Tekstno polje i linijski ustroj

Kopitarovo evanđelje, kao i gotovo sva druga bosanska evanđelja – izuzev najstarijih Grig.-Giljf. odlomaka iz 13. stoljeća – prepoznatljivo je po formatu male osmine u kojem je tekst organiziran jednostupčano. Tekstno polje omeđeno je marginama, čija je svrha olakšavanje vizuelne percepcije s obzirom na to da prazan i svijetao okvir oko tamne teksture pomaže čitatelju da izoštri svoj pogled na ispisani tekst, odnosno da neutralizira pozadinu (Žagar 2007: 252–253). Donja margina, kao što je to uobičajeno u srednjovjekovnim tekstovima, nešto je veća i može poslužiti za ispisivanje naslova opširne glave (v. 14b i 15a), premda su ovi naslovi češći na gornjoj margini. S druge strane, vertikalne margine rezervirane su za Euzebijeve kanone, koji su, kao što je već rečeno, u Kop. evanđelju sastrugani.

S obzirom na to da je cijeli kodeks pisao jedan pisar, očekivalo bi se relativno ujednačeno pisanje, iako detaljnija analiza pokazuje da to nije

uvijek tako. Čini se da je zamor, uzrokovan najvjerojatnije brzinom obavljanja ovako složenoga posla kao što je prepisivanje kodeksa, ostavio traga na mnogim stranicama. Ostaci tinte sa tek prepisanih listova, kao i brojne greške različite prirode svjedoče o tome da je pisar vrlo ubrzano prepisivao tekst, pa se na osnovu toga stječe utisak da nije pretjerano pedantan i brižljiv. Osim toga, repariranjem rukopisa zasigurno su izbrisani neki važni tragovi koji govore o samom procesu pisanja, ali se ipak na nekim listovima čuvaju. Naime, tragovi liniranja tekstnoga polja ponekad se naziru na lijevim marginama teksta (v. 1b, 3b, 5b), premda ni ono u većem dijelu kodeksa nije idealno poravnano (v. 17b, 71a, 126a). S druge strane, desni rub teksta najčešće je neporavan, što se uglavnom sreće i kod drugih pisara, iako je tekstno polje i na ovoj strani ponekad omeđeno (v. 9a). Međutim, mehaničko sječenje riječi na kraju reda često pomaže poravnavanju desnog ruba, a ovu staru osobinu dobro slijede bosanski pisari. Tako i pisar Kop. evanđelja nerijetko mehanički prelama riječi na kraju reda; o tome najbolje svjedoče primjeri u kojima od ostatka riječi odvaja samo jedno slovo, ponekad čak i poluglas, a bilježe se i primjeri razdvajanja *r* od poluglasa u okviru slogotvornog *r*, kao i razbijanje prijedloga. Navodim samo neke reprezentativne primjere mehaničkoga prelamanja riječi na kraju reda kojih ima u cijelom kodeksu:

а-врамла (1a: 2/3r), л-ежеца (15b: 2/3r), к-ь (32b: 21/21r), с-воѣго (41a: 5/6r), р-ьцѣте (103b: 19/20r), а-ще (149a: 21/22r), т-евѣ (179a: 9/19r), б-ѡдеть (211b: 7/8r);

амнѡдав-а (1b: 2/3r), бѡт-н (160a: 20/21r), наѡетак-ь (179b: 5/6r), ест-ь (199a: 19/20r);

мр-ьтвн (20b: 10/11r), ѡр-ьствн (43a: 4/5r), скр-ьбещнмь (57a: 16/17r), ср-ьпь (73a: 20/21r).

Kada je riječ o tragovima liniranja redova, oni se ne naziru, što ukazuje na mogućnost da pisar nije ni sprovodio liniranje, ili barem ne brižljivo. Ovakva pretpostavka najbolje objašnjava često neporavnane redove – u smislu donje crte na koju se postavljaju slova – kao i nejednak razmak između njih. Zbog svega toga se dešava da početak i kraj reda često nisu u istoj ravni te se stječe dojam da uređivanju redova pisar nije posebno posvećen. Osim toga, dovoljno je pogledati već na prvoj stranici (1a) odnos razmaka među redovima (1-5r : 7-9r) kako bi se ustanovilo da u tom smislu nije pretjerano marljiv. Međutim, kada se u ovom aspektu uređivanja teksta pisar Kop. evanđelja usporedi s pisarima drugih bosanskih evanđelja, čini se da ga je moguće pozicionirati negdje u sredinu: dok su Hval i pisar

Nik. evanđelja svim detaljima organizacije teksta doista više posvećeni, pa se na osnovu općeg utiska njihov tekst odaje mnogo elegantnijim, stranični postav rukopisa u čijem su se nastanku smjenjivali pisari – poput Čajn. i Ev. iz Dov. – dosta su neujednačeni, pa, u skladu s tim, i odaju signal opće neusklađenosti, odnosno neurednosti.

U vezi sa koordinacijom u linijskom sistemu važno je istaći kako je upravo ovaj proces odigrao važnu ulogu u formiranju posebnih slovnih oblika minuskule suprotstavljajući je ustavnom pismu.⁷⁴ Dok je, načelno uzevši, minuskula rezervirana za svjetovne tekstove – diplomatske, upravne i poslovne – koji nastaju iz praktičnih razloga i u posebnim prilikama uglavnom iz nužde, svečani liturgijski tekstovi namijenjeni su povišenom, glasnom čitanju. To znači da se može govoriti o višem i nižem funkcionalnom registru, što se svakako odrazilo u koordinaciji i linijskom ustroju, koja je u minuskuli u centralnom dijelu linijskog sistema jednostupnjevita, a reci su četverolinijski ustroj, za razliku od ustavnog pisma čiji je linijski ustroj zapravo dvolinijski (Paskojević 2015: 35–36). Međutim, u Kop. rukopisu, uostalom kao i kod drugih pisara bosanskih crkvenih tekstova, sva slova nisu uvijek smještena u dvolinijski sistem, pa i u definiranju tipa pisma kojim su pisani – u smislu ustava ili polustava – nema saglasnosti. Naime, čisti ustav, koji bi trebao biti rezerviran za najsvečaniji funkcionalni registar, čak ni u najstarijim crkvenoslavenskim tekstovima ne podrazumijeva čisti neprobijeni dvolinijski ustroj,⁷⁵ pa se stoga, u zavisnosti od kriterija koji se primjenjuju, i crkvena verzija zapadnog ćiriličnog pisma nerijetko različito imenuje. Osim toga, sličan tip ćiriličnog pisma u upotrebi je i u kancelarijskoj prijepisci⁷⁶ prije Tvrtkovog krunisanja, posebno u

⁷⁴ Savremena paleografska proučavanja srednjovjekovnih tekstova govore da je slovena koordinacija odnosno minuskulizacija glavni pokretač promjena u pismu, a u osnovi dinamike promjena slovnih oblika leži težnja za ekonomiziranjem. V. o tome kod M. Žagara i K. Paskojevića (2014: 221–222).

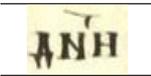
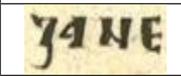
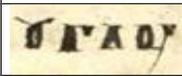
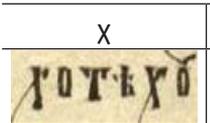
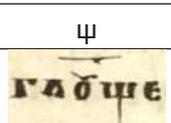
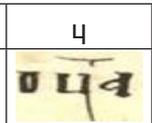
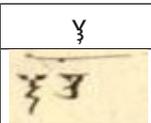
⁷⁵ To je u skladu s tumačenjem koje kaže “da ćirilički ustav, za razliku npr. od latiničke kapitale, nikad – pa ni u najstarijim sačuvanim tekstovima – nije podrazumijevao čisti neprobijeni dvolinijski ustroj. Donju liniju u ćiriličkim tekstovima staroslavenskoga kanona iz XI. st. (npr. *Savina knjiga*, *Suprasalski zbornik*) uvijek je probijao znatan dio slova: *dobro*, *zelo*, *rvci*, *her*, *šta*, *ci*, *ksi*, *psi*, *ypsilon* (pa time i *uk*), što je zapravo samo nastavilo praksu poznatu i u grčkim srednjovjekovnim (uncijalnim) tekstovima” (Žagar 2016: 39).

⁷⁶ V. Mošin tvrdi da je specifičan razvoj zapadne ćirilice, koja se rodila na dukljansko-humsko-bosanskom području, na teritoriji bosanske države formirao poseban sistem pisma i pravopisa. Petrificirana dukljansko-bosanska grafija ostala je izvan grafijske i

kancelariji Stjepana II Kotromanića, a to nameće potrebu preciznijeg definiranja ovih podtipova pisma.⁷⁷

Kvalifikacija tipova pisma svakako bi se morala zasnivati na kriterijima funkcionalne naravi; dok svečani karakter crkvenoga pisma uvjetuje i sporiji ritam pisanja, što implicira i sporije mijene slovnih formi, svjetovne tekstove zahvaća proces minuskulizacije budući da nastaju iz praktičnih razloga. Stoga mi se čini najprikladnijim nazivom za crkveni tip zapadnog ćiriličnog pisma – *poluustav*.⁷⁸ Svečanost ovoga tipa pisma ogleda se u relativnom očuvanju pravokutnog slovnog modela, zapravo pravilnih proporcija slova, zatim u upotrebi tankih i debelih linija, što sve ima ishodište u pravilima ustavnog pisma, dok se narušavanje geometrijske pravilnosti slova, kao i ravnomjernog liniranja, zatim prelazak slabih dijelova slova u četverolinijski prostor mogu okarakterizirati kao osobine poluustava.

Iako većina slova uglavnom ostaje u granicama dvolinijskog sistema, neki se slovni dijelovi probijaju u zamišljeni gornji i donji dio četverolinijskoga prostora. Uglavnom kao i kod drugih pisara bosanskih crkvenoslavenskih tekstova, u donji prostor svojim slabim dijelovima manje ili više prelaze slova: Δ, 3, ρ, ογ, φ, χ, ψ, ц и ы.

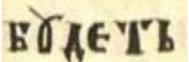
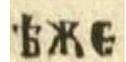
Δ	3	ρ	ογ	φ
				
χ	ψ	ц	ы	
				

Gornju liniju reda probijaju slovo ы i ponekad neznatno ђ, ali se trag minuskulizacije uočava i kod slova Δ, istina samo u dva primjera u kojima je potez izvijen u gornji prostor.

pravopisne evolucije koja se desila u nemanjičkoj državi, a starinski tip pisma u bogoslužnim knjigama gotovo u istom obliku služi i u kancelarijskoj prijepisci (1965: 177).

⁷⁷ O problemima definiranja tog tipa ćiriličnog pisma vidi detaljnije kod M. Žagara, koji pismo Dražeslava Bojića smatra (*polu*)ustavnim (2016: 41–42). Upravo iz istih razloga – metodološke nesigurnosti kojoj je rezultat nedovoljna proučenost ustavnih tekstova – također koristim “kompromisni naziv” (*polu*)ustav.

⁷⁸ H. Kuna ovaj tip pisma naziva *kvadratičnim poluustavom* – tip poluustava sa četvrtastim, razvučenim slovima (2008: 66).

А	Ѹ	Ѣ
		

III. 2. Slovni inventar

Iako “je konačan dojam o pismu jedino moguće steći uvidom u cjelinu teksta” (Žagar 2016: 40), opis i usporedba slovnih oblika – zasnovani čak i na slovocentričnom pristupu koji se bavi ponajprije utvrđivanjem provenijencije slovnih formi – često mogu ponuditi dragocjena saznanja o mijenama slovnih formi unutar jedne ili više škola, ali i o zajedničkim predloščima. Tako, npr., poređenje slovne morfologije Kop. evanđelja sa drugim bosanskim tekstovima pokazuje kako se ovaj pisar oslanja na starije uzore poput Div. i Man. evanđelja, dok vizuelna usporedba pisma sa drugim reprezentativnim bosanskim crkvenim kodeksima poput Hval. i Nik. nameće zaključak da pismo Kop. pisara ne doseže ljepotu ovih rukopisa, što ima uporište u odnosu pisara prema uređivanju teksta.

Ipak, uz sve individualne razlike koje pismo Kop. evanđelja izdvajaju kao poseban rukopis, riječ je o konzervativnijoj crkvenoj verziji ćirilicnog pisma koja se na prostoru srednjovjekovne Bosne njeguje u 14. i prvim decenijama 15. stoljeća, upravo u zlatno doba ove pismenosti. Minimalne razlike među rukopisima možda najviše govore o istom tipu ćirilicnog pisma, premda se u razlikama mogu kriti tragovi utjecaja starijih ili paralelnih pisarskih škola. Stoga ćemo ovdje prikazati morfologiju slovnog inventara pisma Kop. evanđelja u odnosu na istodobne crkvene rukopise.

-
- Crkvena varijanta ćirilicnog pisma poznaje više formi ovoga slova, a zajednička je paleografska odlika bosanskih pisara vertikalna stubić (Đorđić 1971: 138), u gornjem i donjem dijelu proširen. Razlike u slovnoj morfologiji u bosanskoj grupi tekstova uglavnom se svode na položaj i veličinu petljice, koja obično zauzima gornju polovinu stabla ili sredinu, a kompletna slovna forma smještena je u dvolinijski prostor. Pisar Kop. rukopisa ima različite oblike ovoga slova ako se razmatra položaj i oblik petljice: ona je najčešće zaobljena, više ili manje , ponekad može biti i spljoštena , pa čak i prelomljena , što je približava obliku slova kakav je uopćen u starijim bosanskim evanđeljima – Div. i Man. .
-

B	I slovo B također je smješteno u dvolinijski sistem. Stubić slova je vertikalna, a petljica obla i najčešće zauzima donju polovinu slova. Gornji horizontalni potez često je neznatno duži od trbuha B i završava trokutastim privjeskom.
B	Najčešća je forma s trokutastim trbusima B koji nisu uvijek iste veličine. Često je donji neznatno veći od gornjeg B , a trbusi se uglavnom sastaju na sredini stabla. Manje-više isti oblik nalazimo i kod drugih pisara (v. niže u tabeli), iako se ponekad, npr. kod Pripkovića, zapažaju i primjeri koji su na putu da zadobiju oblik četverokuta B .
Г	Slovo ima oblik kakav se sreće kod drugih bosanskih pisara. Na vertikalni stub, prema dnu više Г ili manje zadebljan Г , dolazi prečka koja završava privjeskom.
A	Uopćena je morfološka inačica petopoteznog slova A čiji špickevi često mogu neznatno zadirati u donji prostor linijskog ustroja. Stilizacija ove slovne forme u dva primjera nastavljena je izvižanjem poteza ulijevo A (164b: 17r) i A (168b: 17r), čiji motiv može biti ludički, a može se promatrati i kao svojevrsna minuskulizacija slovne forme.
E	Pisari bosanskih crkvenih tekstova prepoznatljivi su po ovoj slovnoj formi; slovo je sačinjeno od luka, dubljeg ili plićeg, smještenog u dvolinijski sistem, iz čije sredine, koja je obično deblja od završetaka, izlazi jezičak koji završava čekićem E .
Ж	Osnovu slova Ж čine dva suprotno okrenuta horizontalna luka, donji često nešto veći od gornjeg. Lukove, čiji su vrhovi uglavnom spojeni, presijeca vertikalni stubić. Budući da bosanski pisari nerijetko imaju različite oblike slova ж , model ovoga slova u paleografskoj analizi može poslužiti kao indikator utvrđivanja bliskosti rukopisa. Najčešća forma u bosanskim crkvenim tekstovima je ona sa dva horizontalno položena luka, koja se ne moraju uvijek dodirivati, kao npr. u Vrut. Ж i Pripk. Ж evanđelju, a lukovi ponekad mogu prerasti i u oštre uglove koji su vertikalno suprotstavljeni, kao kod prvog pisara Čajn. evanđelja ЖК .

2	Ovo slovo javlja se isključivo u brojnoj vrijednosti, a izgledom podsjeća na rotirano latinično slovo <i>s</i> . Kompletno slovo često je neznatno nagnuto ulijevo za oko 30°.
3	Slovo prelazi u donji dio prostora. Zapravo je gornja polovina, odnosno jaki dio slova smješten u dvolinijski, dok donji, slabi dio, zalazi u donji međuprostor. Stubić gornjeg dijela je blago iskošen, dok je repić manje ili više zavijen ulijevo.
H	Oblik osmične forme čine dva vertikalna stuba koja su na sredini ili neznatno iznad nje spojena prečkom, dok je desetično, koje se kao i kod drugih bosanskih pisara javlja gotovo isključivo u brojnoj vrijednosti, presječeno na sredini stabla .
h	Slovo đerv također je smješteno u dvolinijski sistem, a pisano je u varijanti bez prečke . Stablo je zadebljano prema vrhu ili kompletno , a postavljeno je na četvrtastu čašicu čiji se bočni potezi blago zavijaju prema unutrašnjosti. Oblik bez prečke karakteristika je starijih bosanskih evanđelja – Man. i Div. iz prve polovine 14. st., ali i Grig.-Giljf. odlomaka evanđelja iz 13. stoljeća . Upravo se u načinu izvođenja ove verzije slova Kop. približava starijoj školi, dok većina drugih pisara ima prečku – Sof., Nik., Vrut., Pripk. i Dov. U izvedbi ovoga slova također se razlikuju Dražeslav Bojić i pisar Kop. evanđelja. Dražeslav u Prozorskoj povelji iz 1366. godine, ali i u drugim tekstovima, piše mlađu varijantu slova sa prečkom . ⁷⁹
K	Slovnu formu čine dva dijela. Od vertikalnog stuba prelomljena linija najčešće je odvojena , rjeđe i spojena , a ivice slova najčešće završavaju zadebljanjima.
Λ	Slovo čine dvije položene linije sastavljene na vrhu koji je ponekad zaravnjen .
M	Poznato je da različite forme ovoga slova u evanđeljima predstavljaju tradicije različitih škola (Grickat 1961–1961: 247). Osnovu slova u Kop. rukopisu čine dva stuba, neznatno nagnuta unutra, s ugibom koji može biti i oštar i ovalan .

⁷⁹ Slova pisara Dražeslava Bojića donosim iz Tvrtkove povelje upućene Vlatku Vukosla-
viću (1357), a iz Prozorske listine v. u tabeli M. Žagara (2016: 40).

N	Slovo prave dvije vertikalne linije spojene unutrašnjom N . Spojnica, koja može biti blago zaobljena N , počinje ispod vrha prvog stuba i završava iznad dna drugog.
O	Ovo slovo najčešće je jajastog oblika O , kakvo se sreće i kod drugih pisara mlađih bosanskih evanđelja, za razliku od kvadratične forme u Man. i Div. O , ili, pak, one u Grig.-Giljf. odlomcima O . Popunjavanje slova tačkom često je i u Nik. evanđelju O .
П	Slovo je sačinjeno od dviju vertikalnih linija spojenih gornjom horizontalnom П .
ρ	Na stablo ovoga slova, koje je najčešće blago zaobljeno i zalazi u donji dio zamišljenog četverolinijskoga prostora, dolazi uglavnom četvrtasta glavica ρ .
C	Osnovu ove slovne forme gradi luk koji može biti manje C ili više dubok C .
T	Stub ovoga slova je uspravan i zadebljan prema dnu T , a vodoravna prečka završava trokutastim privjescima. Trostubačna forma javlja se kao nadredna T .
ʒ	Najveće razlike bosanski pisari pokazuju u pisanju slova za vrijednost /u/ te, u skladu s tim, analiza varijanti ovoga slova može također poslužiti kao pouzdan metod u utvrđivanju pripadnosti školi, ali i u ustanovljavanju autorstva. ⁸⁰ Stara ligatura, sazdana od slova o i izvice, u Kop. rukopisu javlja se u dva oblika – nespojeni i spojeni. Nespojena ligatura s nadmetnutim dijelom u obliku ptičice ʒ nema simetrične krake, desni je nešto deblji od lijevog, kao ni vodoravnu crticu na spoju ʒ , kakvu, npr., piše pisar Vrut. evanđelja. Kod spojene ligature, koja ponekad izgleda kao jednopotezna ʒ , krila su obično raširena. I Dražeslav Bojić u povelji iz 1366. godine piše spojenu formu, ali se ona od oblika u Kop.

⁸⁰ Upravo sam na temelju oblika digrama oy pretpostavio mogućnost da je isti pisar pisao Ev. № 697 iz petrogradskog Arhiva i Giljf. apostol No 14. Detaljnija usporedba slovnih formi samo je dodatno argumentirala tu pretpostavku. Osim digrama oy, čiji je krajnji desni dio izvučen, a zatim zavijen prema dolje, oba rukopisa imaju isti oblik sljedećih slova: a sa spuštenim lukom koji zauzima donju polovinu stubića, v i τ sa presječenim stablom, ω sa nadrednim dvotačkama. V. o tome detaljnije u mom radu (Kardaš 2016: 55–56).

ϣ	<p>evanđelju razlikuje po tome što su nadmetnutom dijelu dodana krila ϣ. Uz ove varijante, kod pisara Kop. evanđelja javlja se i spoj ϣ, koji je zadobio oblik horizontalne ligature.⁸¹ Ta ligatura bitna je značajka bosanskih rukopisa (Đorđić 1971: 136), a za razliku od prethodna dva tipa, nastala stilizacijom stare grčke ligature, ova spojnica je najvjerojatnije bosansko-humska inovacija prirodnog vodoravnog pomjeranja slova: od dodirivanja do potpunog preklapanja (Raos 2014: 185). Međutim, ne stječe se dojam da je pisar vješt ovoj ligaturi; desni krak slova – y, koji prelazi u donji dio četverolinijskog sistema, može biti duži ϣ, sa zadebljanom kukicom na vrhu, ili kraći ϣ, sa zavijenom kukicom.</p>
ϕ	<p>Ovo se slovo u Kop. evanđelju ne javlja često, a sačinjeno je od vertikalnog stuba čiji donji dio probija međuprostor. Na stub dolaze obli lukovi koji su relativno simetrični ϕ. Sličan oblik prisutan je i kod drugih bosanskih pisara, izuzev Ev. N° 697 u kojem dolazi nešto drukčija verzija, s oštrijim uglovima – ϕ.</p>
χ	<p>Slovo formiraju dva ukrštena stuba χ nejednake veličine i debljine; lijevo nagnuti potez je deblji i kraći, dok je desno nagnuti stub tanji te uglavnom probija donji dio četverolinijskog prostora, često zahvaćajući slova iz donjeg reda.</p>
ω	<p>Oblik ovoga slova prave dva luka koja su spojena i često su nejednakih proporcija. Središnja spojna crta obično dopire do visine bočnih poteza ω ili je kraća ω. Neobičnu verziju ovoga slova, koje je izgubilo lukove, piše prvi pisar Čajn. evanđelja ω̣.</p>
ψ	<p>Stubovi slova ψ su vertikalni, a središnji zadire u donji međuprostor i tanji se prema kraju. Ponekad je središnji donji potez zavijen lijevo ili desno.</p>
ϣ	<p>Ispod kvadratične čašice, smještene u dvolinijski prostor, spušta se desni potez slova ϣ koji ima tendenciju tanjenja prema kraju i neznatnog zavijanja ulijevo.</p>

⁸¹ Horizontalnu ligaturu najčešće piše pisar Sof. rukopisa, ali se ona javlja i u Pripk. i u Ev. iz Dov. (v. niže u tabeli).

Y	Čašica slova Y je polukružna, a stablo zadebljano prema dnu. Drukčiji oblik ima, npr., pisar Vrut. evanđelja V , čiji je forma veoma bliska novoj minuskulnoj inačici. Formu slova ν s presječenim stablom nalazimo u Pripk. Y , Ev. iz Dov. Y , Ev. N° 697 Y , ali je često pišu i pisari epitafa. ⁸² Oblik slova sličan ovom u Kop. evanđelju piše i dijak Dražeslav Bojić u Prozorskoj povelji Y (1366).
Ш	Kao i kod većine bosanskih pisara, na horizontalnu podlogu dolaze tri vertikalna stuba Ш , a cijelo slovo često je napisano neznatno iznad donje linije.
б	Slovna forma jer sačinjena je od uspravnog stuba na koji dolazi obla petljica б .
Б	Slovo jery Б formiraju jer i vertikalni stubić, a između njih uvijek dolazi spojnica. Većina pisara bosanskih evanđelja veoma slično izvodi ovo slovo, za razliku od Hvala čije sastavnice nisu spojene Б .
ѣ	Na uspravan i pri vrhu zadebljan stubić, koji najčešće neznatno probija gornji prostor, postavljena je prečka sa privjescima – ѣ . Petljica slova uglavnom je obla.
ѥ	Ligaturu ѥ pisar Kop. evanđelja ne piše često, a slovo e isto je kao i izvan ligature.
ю	Slovo o u sastavu ligature ю izgledom ne odudara od takvog slova izvan ligature.
Ѧ	Ovo se grčko slovo javlja isključivo u brojnoj vrijednosti. Sačinjeno je od kruga Ѧ koji je nešto spljošten te na sredini ili neznatno iznad sredine presječen.
ѧ	Grčko slovo <i>ksi</i> , koje se javlja samo u brojnoj vrijednosti, u bosanskim tekstovima je rudimentirano, a ima oblik sličan slovu ν sa stubićem koji se prema dnu prelama ѧ .

Nakon ovoga pregleda predstaviti ćemo tabelarno slovni inventar nekoliko pisara bosanskih evanđelja, počev od Grig.-Giljf. odlomaka iz 13. st.,

⁸² Ovakva verzija slova č (ѣ) javlja se u natpisu Vignja Miloševića iz Kočerina, zatim natpisima iz Gradca kod Konjica, Vlađevine kod Rogatice te nekim epitafima iz Radimlje i Boljuna. Vidi tabele u mojoj knjizi (Kardaš 2015: 35–37).

III. 3. Scriptura continua

U pogledu sprovođenja principa *scriptura continua*, za bosanske crkvene kodekse može se reći da dobro odražavaju stanje karakteristično za istodobne ćirilične tekstove. P. Đorđić napuštanje principa *scriptura continua* u ćiriličnim kodeksima vezuje za 14. st. (1987: 183), ali je, po svemu sudeći, u 14. i 15. st. u pitanju *prozračivanje* tekstone, odnosno “svojevrna priprema za okupljanje riječi u združeniце”⁸³ (Žagar 2007: 341). Na temelju takvog zapažanja M. Žagar zaključuje da je do razdvajanja riječi u ćiriličnim tekstovima došlo tek u 16. st., a dva stoljeća ranije posrijedi je prozračivanje.

Kada je riječ o bosanskoj grupi evanđelja, čini se da upravo vrijeme njihovog pisanja omogućava praćenje postepenog napuštanja starog uzusa i prelazak na novi. Naime, grupa najstarijih evanđelja – Grig.-Giljf., Div. i Man. – relativno dobro čuva stariju organizaciju teksta, odnosno pisanje *in continuo*. Razdvajanje leksičkih cjelina bjelinama rijetka je pojava u ovim tekstovima, ali u njima vlada popunjavanje razmaka tačkicama kao signalima diskontinuiteta, što predstavlja tradiciju koja izvire iz kanonskih tekstova. Ova se tradicija postepeno napušta u mlađim bosanskim tekstovima. Međutim, teško je izvesti neko čvrsto pravilo o rasporedu tačkica, iako je njihova funkcija razgraničenja sasvim evidentna, s tim da ponekad u Div., kao i u Kop. evanđelju, tačkice imaju grafetičku ulogu popunjavanja praznina. Isto tako, ponekad je otežano sa sigurnošću ustanoviti bječinu jer je vrijeme učinilo to da su tačkice na mnogim mjestima teško uočljive. Kao ilustraciju upotrebe tačkica u starijim bosanskim evanđeljima donosimo dvije stranice Div. rukopisa na kojima vjerno odražavamo njihov raspored, a okomitim linijama obilježavamo granice među riječima koje nisu odvojene bjelinama ili tačkicama.

59b

·Д· о|прокажєннѣмъ: ·
 нєдоугѣ|нмоущє · разлунннѣ
 мн|єзамн · н|бѣсѣ|многн|нзѣ
 гна · н|нє|оставлаше|гл҃атн|бѣ
 сѣ · ѣко|вѣдѣху|н · Н|ютро|по
 брѣзгоу|зѣло · вѣставѣ|нзндє ·
 ндє|вѣ|поусто|мѣсто · н|тоу|м̄

60a

ѣ · ослабленнѣмъ: ·
 дє|проказа|ѡ|него · н|унстѣ|бѣ ·
 н запрѣтн|ємоу|абнє|нзѣгна
 н · гл҃а|ємоу|блудн|сє|ннко
 моужє|ннѣсожє|нє|рьчн · нѣ
 шѣ|покажн|сє|єрѣю · н|прннє
 сн|за|оунщєннє|твоє · ѣко

⁸³ *Združenicom* M. Žagar naziva sastavljeno pisanje osnovne riječi (veće) s kraćom (jednoslovnom, dvoslovnom ili troslovnom), prethodnom ili sljedećom, a to združivanje utemeljeno je na vizuelnom, a ne slušnom kriteriju (2007: 341).

ЛНТВОУ|ДѢШЕ · Н|ГНАШЕ|Н|СНМО
 нь · нже|бѣахоу|с|ннмь · н|обрѣ
 тьше|н|гл̄аше|емоу · ѣко|всн|н
 цоуть|тебе · н|гл̄а|нмь|ндѣмь
 въ|блнжнєє|всн · н|грады да|н
 тоу|проповѣдѣ · на|се|бо|нзндѣ
 н|бѣ|проповѣдає|на|сьмншн
 хь|нхь · въ|всѣн|галлѣн · н
 бѣсы|нзгоє · **Н|прнде|к|немѸ**
 прокаженъ · моле|н|на|колѣѣ
 падає · н|гл̄е|емоу|ѣко|аще
 хоцешн|гн̄ · можешн|ме|оун
 стнтн · нсѣ|же|мнлосрьдов
 авь · простьрь|роукоу · коснѸ
 н|гл̄е|емоу · хоцоу|нсунстн
 се · н|рекьшоу|емоу|абне|отн

же|повелѣ|монснн|въ|сѣѣте
 льство|нмь · **онь**|же|ншѣ|на
 уеть|проповѣдатн|многo
 н|проноснтн|слово · ѣко|к|т
 омоу|не|можаше|ѣвѣ|въ|гра
 ды|въннтн · нь|вънѣ|въ|поус
 тѣхь|мѣстѣхь|бѣ · н|прнхо
 жѣахоу|к|немоу|ѣ|въсоудѣ
Н|въннде|пакн|въ|каперьнаѸ
 мь|по|дн̄ехь · н|слоухь|бѣ|ѣ
 ко|въ|домоу|єсть · н|абне|сь
 браше|се|мнозн · ѣко|к|том̄
 не|въмѣшатн|се|нн|прн|дврѣ ·
 н|гл̄аше|нмь|свово · **Н|прндѸ**
к|немоу|носеѣ · ослабленна
 жнламан · носнма|уєтырьмн

Navedeni uzorak iz Div. rukopisa, osim toga što pokazuje relativno dobro čuvanje pisanja *in continuo*, ali uz prozračivanje tekstone, potvrđuje još uvijek i slijeđenje stare bizantske tradicije u organizaciji teksta na kraju retka prema kojoj riječi na kraju završavaju na samoglasnik ili poluglas. Iako se u Div. evanđelju mogu naći i primjeri završavanja retka na suglasnik (нсѣ|же|мнлосрьдов-, ѣко|к|т-, нь|вънѣ|въ|поус-), ostaci starog pravila koje traži da kraj završava na samoglasnik ili poluglas još uvijek se čuvaju.⁸⁴

Za razliku od starijih tekstova, u nešto mlađem Sof. evanđelju, koje najvjerojatnije pripada drugoj polovini 14. st., pisanje *in continuo* već je poprilično narušeno, pa se za Sof. može reći da predstavlja prijelazni tip između tradicije kontinuiranog pisanja, zasvjedočene u najstarijim tekstovima, do relativno odvojenog pisanja u kodeksima 15. stoljeća. Zapravo, u Sof. je riječ o prozračnom pisanju u kojem su česte združnice, a svijest pisara ovoga rukopisa o leksičkim cjelinama uočljiva je u još jednoj grafičkoj specifičnosti koja predstavlja njegov manir. On, naime, u cilju uštede prostora vrši kraćenje riječi, i to najčešće na kraju reda. Tim postupkom izbjegava prenošenje jednog ili dva slova u naredni red, a nadredno slovo omogućava izostavljanje krajnjeg poluglasa: вѣ̄ (04a-5r), сребрън̄ (28b-1r), народѣ̄ (29b-2r), єдн̄ (47b-8r). Pisanje nadrednih slova javlja se i izvan ovo-

⁸⁴ Čuvanje ove stare tradicije možda ima veze i sa pretpostavljenim grčkim porijeklom pisara Div. evanđelja – Manojla Grka, o čemu govori I. Grickat (1960–1961: 251–252). To ukazuje na mogućnost da mu je bolje poznata bizantska organizacija teksta.

ga pravila: мѠ̄ (05a-6r), створнѣ̄ (10b-16r), a ima i primjera sa dva i više slova: твѠ̄ѣ̄ (16b-10r), двнгноѣ̄ (14a-1r).⁸⁵ Pored toga, ušteda prostora nameće zbijanje redova, što rezultira pisanjem *in continuo*. Združenice su sačinjene od veće riječi kojoj se pridružuje kraća – najčešće veznik, zamjenice ili pridlog, a tačka se u Sof. evanđelju ne javlja kao znak razgraničenja leksičkih cjelina.

U mlađim kodeksima poput Nik., Vrut., Hval. i Čajn. odvajanje leksičkih cjelina također je zavlдало, ali su i u njima česti i tragovi združenog pisanja. Ponekad se stječe dojam da pisar Kop. evanđelja u odnosu na druge pisare dosljednije odvajа riječi, a i vizuelni doživljaj odaje utisak da su bjeline najveće, odnosno najrazgovjetnije.

17a

зѣ̄ о|двоу слнпѣ̄цѣ̄
 кнежѣ̄ вндѣ̄ сопѣ̄е н народн
 мльвеще̄ гл̄а нмѣ̄ нсѣ̄ отнднте
 не|ѣ̄мрнѣ̄|бо днвнца нѣ̄|спнѣ̄ н|р
 ѣ̄гаѣ̄|се емѣ̄ неѣ̄|же нзѣ̄гнанѣ̄ бнст
 ѣ̄ народѣ̄ н|вѣ̄шдѣ̄ еѣ̄|ю за|рѣ̄кѣ̄ н|ѣ̄с
 та днвнца нзнде̄ вѣ̄сть по|всен з
 емл̄н то **н|прнходецѣ̄ нсѣ̄н** по|н
 емѣ̄ ндета дѣ̄а слѣ̄пѣ̄ца зовѣ̄ща н|гл̄
 ѣ̄ща помнл̄н|нн нсѣ̄ снѣ̄ дѣ̄вѣ̄ пр
 ншѣ̄шѣ̄|же емѣ̄ вѣ̄домѣ̄ прнстѣ̄пнс
 та кѣ̄|немѣ̄ слнпѣ̄ца н|гл̄а нма нсѣ̄
 врѣ̄ета|лн ѣ̄ко моѣ̄ѣ̄ се створнѣ̄н
 гласта емѣ̄ не̄н гн̄ тоѣ̄а коснѣ̄|се о
 уню нма гл̄е по|врѣ̄ѣ̄ ваю бѣ̄дн ва
 ма н|ѣ̄врѣ̄ста|се оун нма н|запрѣ̄
 тн нма нсѣ̄ гл̄е блуднта|се да|нн
 ктоже не|ѣ̄вѣ̄сть она|же шедѣ̄ша
 прославнста по|всен земл̄н **Тога**
ѣ̄ма|же нсѣ̄ходецнма се прнвѣ̄до
ше кѣ̄|немѣ̄ ѣ̄лѣ̄кѣ̄ нѣ̄мѣ̄ н|ѣ̄ѣ̄сн
 ѣ̄ нзѣ̄гнанѣ̄ бнсѣ̄ прогл̄а нѣ̄мн н
 днвнше̄|се народн гл̄ѣ̄ще̄ нѣ̄л̄нже
 нѣ̄ **о нѣ̄ѣ̄снн н|ннмѣ̄**

17b

ѣ̄ѣ̄ **о повелннн апсломѣ̄**
 тако ѣ̄вн|се вѣ̄ нѣ̄лн а|парнснее̄ г
 л̄ѣ̄ѣ̄ о|кнезн бнсѣ̄ нзгоннѣ̄ бѣ̄
 сѣ̄ **н** проѣ̄ѣ̄ше нсѣ̄ всѣ̄ галелню н
 градн все н|всн ѣ̄уе на|сѣ̄нмнѣ̄н
 нѣ̄ нѣ̄ н|проповндае̄ еванѣ̄л̄не̄ цр̄
 ѣ̄ствнѣ̄ нсѣ̄ѣ̄лае̄ всакѣ̄ недѣ̄ѣ̄г н|вс
 акѣ̄ еѣ̄ѣ̄ вѣ̄|лѣ̄деѣ̄хѣ̄ **в**ѣ̄дѣ̄вѣ̄|же народ
 н нсѣ̄ мнлосрѣ̄дова о|ннѣ̄ ѣ̄ко бнѣ̄
 ѣ̄ сметенн н|ѣ̄врѣ̄женн ѣ̄коже н|о
 вѣ̄це не|нмѣ̄ще̄ пастнра **Тога** гл̄а ѣ̄
 ѣ̄еннкомѣ̄ свонмѣ̄ жетѣ̄ва ѣ̄бо мног
 а а|дѣ̄латель мало молнте|се ѣ̄бо гд̄
 нѣ̄ жетѣ̄вн да|нзведетѣ̄ дѣ̄латели
 на жетѣ̄вѣ̄ свою **н прнзѣ̄вавѣ̄** оба
 на|десете ѣ̄ѣ̄еннка своѣ̄ дасть|н
 мѣ̄ властѣ̄ на|дѣ̄снѣ̄хѣ̄ неѣ̄нстнѣ̄хѣ̄
 да нзгонетѣ̄|е н|ѣ̄ѣ̄летѣ̄ всакѣ̄ нед
 ѣ̄ѣ̄г н|всакѣ̄ еѣ̄ѣ̄ вѣ̄|лѣ̄деѣ̄хѣ̄ **о**ѣ̄ѣ̄ма
 на|десете апслом̄а нмена сѣ̄ѣ̄
 сн прѣ̄вн снмонѣ̄ нже нарнѣ̄ѣ̄т
 ѣ̄|се петрѣ̄ н|анѣ̄дрѣ̄н братѣ̄ его
 пнлнпѣ̄ н|врѣ̄толомнѣ̄ тома н

⁸⁵ Vidi o tome u mom radu o Sof. odlomcima (Kardaš 2018: 11–12).

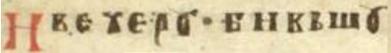
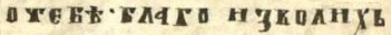
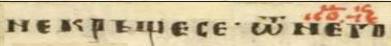
Međutim, u Kop. evanđelju, za razliku od starijih Div. i Man., stara tendencija prema kojoj riječ na kraju reda treba završavati na samoglasnik ili poluglas gotovo da je napuštena, pa su podjednako zastupljeni i primjeri krajeva redova koji završavaju na suglasnik, kao npr.: н|р-, вѢСТ-, н|ѸС-, з-, н-, н|ГЛ-, пр-, прѢСТѸПНС-, н|БѢСЫН- (17a); г-, цр-, н|ВС-, народ-, вѢХ-, мног-, гд-, нед-, нарѡцает- (17b).

III. 4. Interpunkcija i majuskule

Od interpunkcijskih znakova, koji načelno imaju funkciju razgraničavanja, u tekstu Kop. evanđelja javljaju se tačka, dvotačka te tri tačke, ali se, kao i kod drugih pisara srednjovjekovnih tekstova, ne može precizno utvrditi smisao njihove upotrebe u svim kontekstima. Jedino sistemsko rješenje u upotrebi interpunkcije odnosi se na razgraničavanje slova u brojnoj vrijednosti, ali se i tad upotrebljavaju sva tri znaka, što se uglavnom sreće i kod drugih bosanskih pisara.

Tačka se, osim u navedenim slučajevima, inače rijetko javlja u tekstu Kop. evanđelja. Čini se da rijetka upotreba tačke, kao u primjerima koji slijede, više ima grafetičku ulogu popunjavanja praznine nego razgraničavanja leksičkih cjelina.

79a-1r		Mk. н вѡерѸ · вѢВЪШѸ 6:47
115b-5r		Lk. о тебѢ · блѡгонзволнѸ 3:22
126a-2r		Lk. не кръце се · ѿ него 7:30

Funkciju koju ima jedna tačka može imati i dvotačka. Inače, u skladu s tendencijom pisara Kop. evanđelja da riječi rastavlja bjelinama, u primjerima kada bjelina kao znak razgraničenja nije dovoljno velika, umetnuta je dvotačka kao znak razdvajanja leksičkih cjelina. Osim toga, dvotačka se može upotrijebiti i onda kada je izostavljen dio riječi ili slog (69b), pa pisar izostavljeni dio naknadno dodaje iznad retka te trima tačkama obilježava njegovu pripadnost toj riječi, kao na stranici 154b.

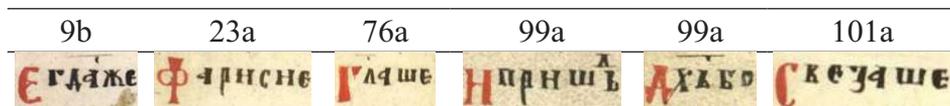
23b-21/22		Mt. вамъ: ти : сѣдне бѣдѣть 12:27
42b-14r		Mt. ѱуенника еднн:на пѣти 20:17
50b-19r		Mt. прндѣть вса си на родъ:си 23:36
60b-12r		Mt. въ корьвану: понеже цѣна 27:36
69b-19r		Mk. просадитъ внѣ:вое мнхн 2:22
79a-1r		Mk. бн ко:равъ:по срндн мора 6:47
150a-21r		Lk. снѣ мон съ:мрѣтавъ бѣ 15:24
154b-20r		Lk. бѣдета:двѣ въ кѣпѣ мелушн 17:35
181b-12r		Iv. н тѣ:жн бнше снмн 3:22
189b-3r		Iv. съ ѱуенникн свонмн:нсѣ 6:22
220b-17r		Iv. гла ѱуенникѣ се матн:твоѣ 19:27

U potpuno istoj funkciji javljaju se i tri tačke, a iz svega ovoga se jasno zaključuje da distribucija tačke, dvotačke i trotačke uopće nije posve precizirana, odnosno da ne postoji jasno pravilo, osim da najčešće imaju funkciju razdvajanja.

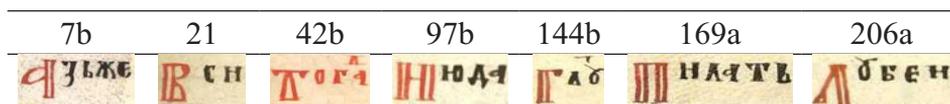
23a-20r		Mt. не прнѣрѣ:тѣни възѣпнетѣ 12:19
48a-8r		Mt. н се:законнѣ етерѣ 22:35
86a-11r		Mk. не ходнтѣ въсландѣ:насѣ 9:38
164a-12r		Lk. ѣко блнзѣ:жетва естѣ 21:30
179b-4r		Iv. тогѣ:тауне ти же сѣблуне 2:10
216b-10r		Iv. н сказахѣ нмѣ:твоѣ 17:26

I velika slova ili majuskule imaju značenje početka novih tekstnih cjelina, odnosno funkciju razgraničavanja, te time pripadaju grafetičkoj oblasti istraživanja. Već su u poglavlju o ukrašavanju navedeni najznačajniji inicijali, a ovdje ćemo samo ponoviti to da oni označavaju ili početak evanđelja ili nove tekstne cjeline – nove biblijske parabole kojoj odgovara najčešće Amonijeva ili opširna glava. Kao što je već rečeno, najveći broj majuskula u Kop. evanđelju su jednostavna uvećana slova, izvedena uglavnom crvenom

bojom – kinovarom, a njihove paleografske karakteristike podudaraju se s običnim malim slovima.

Često se u ispisivanju majuskula duplaju konture osnovnih stubova slovne forme, a time se postiže barem minimalno razlikovanje od jednostavnih malih slova. Ovakva velika slova ujedno su i najčešća u Kop. evanđelju, a navodimo samo neke primjere:

III. 5. Ligature i skraćénice

Na nivou grafetičke analize teksta prisustvo ligatura u Kop. rukopisu objašnjava se dvostrukom motiviranošću – tradicijom i ekonomiziranjem – što je sasvim u skladu sa stanjem opisanim u najvećem broju bosanskih kodeksa. Izuzetak čini Pripk. evanđelje, koje zbog enormnog broja spojenica predstavlja apsolutni fenomen među bosanskim crkvenoslavenskim rukopisima (Raos 2014: 173), a neuobičajeno mnogo ligatura nameće pitanje da li je to pisarev manir ili potreba štednje prostora (Kuna 2008: 113). Dok su razlozi postojanja tolikog broja ligatura u Pripk. tekstu još uvijek zagonetka, za pisara Kop. evanđelja ligature najčešće imaju funkciju uštede prostora. O tome svjedoči podatak da je od ukupnog broja izoliranih najviše onih koje su se našle u popisima glava, gdje je tekst inače najzbijeniji, pa su ligature, uz nadredna slova, jedan od načina prevazilaženja te poteškoće. S obzirom na to da inventar ligatura ovoga pisara nije velik, osim standardiziranih grafema ligaturnog i digramskog porijekla koji su već navedeni, prikazat ćemo kompletan popis, a klasificirat ćemo ih prema (1) broju članova – zabilježene su uglavnom dvočlane i jedan primjer tročlane ligature, te (2) poziciji u tekstu – ligature koje dolaze u osnovnom tekstu, uključujući i popis glava, te one u naslovima evanđelja koji su ispisani majuskulama.

Među dvočlanim, najviše je ligatura s grafemom *a* jer je vertikalno stablo pogodno za tvorbu spojenica jarbolskog tipa (Raos 2014: 180). Pisar najčešće spaja *a* i *n*, zatim *aκ* i *aτ*, te rijetko *aβ*, *aβ*, *aγ* i *aю*. Stubić je, kao što je rečeno, uspravan, petljica različitog oblika, a druge slovne forme koje ulaze u sastav ligature paleografski ne odstupaju od istih slova izvan ligature. Spoj *aю* može se interpretirati i kao tročlana ligatura, premda je prihvatljivije oblik *ю* smatrati stadardiziranim grafemom ligaturnoga porijekla. Najveći broj ligatura koje slijede već su zabilježene u bosanskim tekstovima – i epigrafskim⁸⁶ i crkvenim – a sve evidentirane, izuzev spoja *aτ*, piše i Pripković.⁸⁷

аβ	аβ	аγ	аκ			аη	
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
аη		аπ		аτ		аю	
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.

1. аβ̄не (167b: 22r); 2. аηвсе (169a: 21r); 3. б̄ла̄говѣстсв̄лю (111b: 11r); 4. е̄ла̄аκηма (2a: 2r); 5. аκϰп̄л̄л̄ (46b: 13r); 6. е̄ла̄аκ̄м̄л̄ь (115b: 16rC); 7. во̄а̄не̄р̄ь̄г̄е̄с̄н̄ (71a: 6r); 8. на̄п̄н̄са̄η̄не (111a: 14r); 9. в̄з̄а̄η̄а̄η̄н̄ (106a: 20rA); 10. на̄за̄ра̄а̄η̄η̄на (216b: 24r); 11. за̄а̄в̄н̄н̄ (65b: 2r); 12. о̄ва̄п̄н̄ез̄а (106a: 20rB); 13. м̄а̄н̄ю (105b: 3rB); 14. ма̄τ̄н̄ (106a: 1rA); 15. бо̄га̄τ̄н̄м̄ь (106a: 7rB); 16. сп̄а̄а̄ю̄щ̄н̄х̄ь (106a: 17Ar).

NASLOVI

аβ	аη		
17.	18.	19.	20.

17. гла̄в̄н̄ е̄ва̄н̄л̄л̄н̄н̄ е̄же ѿ̄ н̄в̄на (175a); 18. е̄ва̄η̄л̄л̄не е̄же ѿ̄ ма̄т̄н̄ѣ (1a); 19. гла̄в̄н̄ е̄ва̄н̄л̄л̄н̄н̄ е̄же ѿ̄ н̄в̄на (175a); 20. е̄ва̄η̄л̄л̄не е̄же ѿ̄ ма̄рка (66a).

Po zastupljenosti, drugu skupinu čine ligature sa slovom *n*, a vertikalni stubovi ovoga slova također pogoduju formiranju spojenica. Za razliku od ligatura sa slovom *a*, u kojima se javlja samo desna inklinacija slova, kod spojeva sa grafemom *n* inklinacija može biti obostrana, odnosno slovo je dvovalentno. Neke od ligatura sa slovom *n* ne odražavaju slovni niz nego pisar spaja distantne grafeme koje okružuju nadredno slovo (o *п̄м̄за̄в̄ш̄н̄ѣ̄*, o *н̄м̄ѣ̄щ̄н̄ѣ̄*, *н̄в̄на*).

⁸⁶ Ligature sa slovom *a* najčešće su i u natpisima. Vidi tabelu u mojoj knjizi (Kardaš 2015: 49).

⁸⁷ Vidi ligature iz Pripk. evanđelja u tabeli J. Raosa (2014: 176).

НБ	НН	НЦ	НЬ	
1.	2.	3.	4.	5.
НБ	НН	НЦ	НЬ	НЬ
НЮ	НН		ЦН	НВ
6.	7.	8.	9.	10.
НЮ	НН	НН	ЦН	НВ

1. НБѸДЕШН (108a: 20r); 2. назаранННА (216b: 24r); 3. о запрнцѣНН (105b: 5rB); 4. о помзавшнѣ (105b: 3rB); 5. о нмѸцнѣ (106a: 14rA); 6. маНЮ (105b: 3rB); 7. о запрнцѣНН (105b: 5rB); 8. о съзѸНН (106a: 22rA); 9. о просецнмь (106a: 5rA); 10. (NASLOV) главн еванѸлнѣ еже ѿ нѣНА (175a).

Pored navedene ligature НЬ, spoj poluglasa i drugog slova javio se još šest puta u tekstu, a čak pet primjera predstavlja kombinaciju ѣН или нЬ. Međutim, pozicija poput ove u primjeru ОБ ОНЬ **ОБО Ѣ** (177b: 4r) više upućuje na stilizaciju slova Н nego na ligaturu, jer poslije slova Н pisar piše finalni poluglas. U ostalim zabilježenim spojevima ovih slova prisustvo poluglasa interpretira se kao njegova slaba pozicija.

ѣН / нЬ					мь
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Н	Н	Н	Н	Н	М

1. сьтѣННкь (103a: 5r); 2. водѣНОМѸ (128b: 16r); 3. вѣ тѣмѣННцѸ (169b: 16r); 4. ОБ ОНЬ (177b: 4r); 5. ПОКЛОнѣННЦН (183b: 12r); 6. мѣНОЗН (163a: 1r).

Dvočlanim ligaturama pripadaju još dvije: ligatura – ѣКО **К** (213b: 18r), kao i jedini u kodeksu zabilježeni spoj slova koja pokrivaju vrijednost suglasnika – вѣрѸ **Ѹ** (105b: 5rB). Pored navedenih dvočlanih ligatura, jedini primjer tročlane ligature našao se u popisu glava – о залрнцѣНН **Ѹ** (105b: 5rB), a i ova je ligatura rezultat potrebe da se uštedi prostor.

Uz ligaturno vezivanje slova koje, kao što smo vidjeli, u Kop. evanđelju uglavnom ima funkciju uštede prostora, postupak kraćenja izvodi se *kontrakcijom* ili stezanjem i *superpozicijom* ili natpisivanjem, dok se *suspensije* ili odsijecanje, koje zapravo nastaju procesom okrnjivanja, odnosno odsijecanja desnog dijela riječi (Žagar 2007: 473), ne bilježe u Kop. evanđelju, a čini se da je ovaj postupak kraćenja rijetka pojava i kod drugih bosanskih pisara. Osim toga, u procesu kraćenja mogu se, npr., preklapati natpisivanje i kontrahiranje, ali je sve uglavnom podređeno glavnom cilju – uštedi prostora.

Ipak, od svih navedenih postupaka kraćenja riječi, koji imaju ishodište u grčkim tekstovima, u Kop. evanđelju najfrekventnije su kontrakcije. Ovaj konvencionalni način kraćenja, koji se ogleda u prisutnosti “glave” i “repa” riječi, odnosno isključivanju “trupa” riječi (Žagar 2007: 439), kod pisara Kop. evanđelja, kao što je to uopće prisutno u staroslavenskoj tradiciji, uglavnom zahvata skupinu *nomina sacra*. Gotovo sve kontrakcije s popisa

M. Žagara (2007: 453–466) nalazimo i u Kop. evanđelju, a navodimo ih u osnovnom obliku:

$\overline{\text{бъ}}$ – B(og)ь, $\overline{\text{бжн}}$ – B(o)ži; $\overline{\text{гъ}}$ – G(ospod)ь, $\overline{\text{гнъ}}$ – g(ospodi)нъ; $\overline{\text{дхъ}}$ – D(u)hь; $\overline{\text{ѡѡъ}}$ – Ot(ь)сь; $\overline{\text{нбо}}$ – n(e)bo, $\overline{\text{нбесни}}$ – n(e)besni; $\overline{\text{улавкъ}}$ – čl(o)v(ě)къ; $\overline{\text{двдъ}}$ – D(a)v(y)дъ; $\overline{\text{нзль}}$ – Iz(dravi)ль; $\overline{\text{ерусламъ}}$ – Jerus(o)l(i)мъ; $\overline{\text{нсъ}}$ – Is(us)ь, $\overline{\text{хъ}}$ – H(rьst)ь, $\overline{\text{хъ}}$ – H(rь)s(t)ь, $\overline{\text{нсхъ}}$ – Is(u)h(rьst)ь; $\overline{\text{снъ}}$ – s(y)нъ; $\overline{\text{спсъ}}$ – s(ь)p(a)сь, $\overline{\text{спстн}}$ – s(ь)p(a)sti; $\overline{\text{мтеръ}}$ – m(a)теръ; $\overline{\text{стн}}$ – s(ve)ti; $\overline{\text{ѡркн}}$ – cr(ь)ki; $\overline{\text{глатн}}$ – gla(gola)ti; $\overline{\text{ѡръ}}$ – c(a)гъ, $\overline{\text{ѡръство}}$ – c(a)гъstvo; $\overline{\text{анлъ}}$ – an(ь)đ(e)ль, $\overline{\text{еванлъ}}$ – evan(ь)đ(e)lije; $\overline{\text{апъ}}$ – ap(o)s(to)ль, $\overline{\text{срдце}}$ – sr(ь)d(ь)ce; $\overline{\text{блгсвнтн}}$ – bl(a)g(o)-s(lo)viti, $\overline{\text{блгсавнъ}}$ – bl(a)g(o)sl(o)v(e)нъ; $\overline{\text{проркъ}}$ – pror(o)къ.

Međutim, kao i kod drugih pisara, u Kop. evanđelju nalazimo primjere pisanje title i iznad punog oblika, što samo govori o mehaničkom dodavanju title iznad riječi koje ih sadrže po tradiciji – $\overline{\text{уловъкъ}}$, $\overline{\text{ерусолнмъ}}$, $\overline{\text{землн}}$, $\overline{\text{небесне}}$, $\overline{\text{амннъ}}$, $\overline{\text{гннзѡ}}$, $\overline{\text{гласъ}}$, $\overline{\text{нованъ}}$, $\overline{\text{словеса}}$, $\overline{\text{матн}}$ itd.

Natpisivanje je također način uštede prostora čiji je krajnji rezultat da se s manje grafičkog sadržaja pošalje ista poruka (Žagar 2007: 487). U poređenju s pisarima drugih bosanskih evanđelja – npr. Div. i Sof. u kojima iznad natpisanog slova obično dolazi zaobljena titla koja se i oblikom razlikuje od title nad kontrakcijama – npr. $\overline{\text{рѣ}}$, a samo natpisivanje kao oblik uštede čest je postupak na desnim rubovima redova – pisar Kop. evanđelja gotovo je posve napustio titlu. Naprimjer, u obliku *reče*, koji se najčešće krati natpisivanjem, samo je nekoliko puta došla titla – $\overline{\text{рѣ}}$, a ona se oblikom ne razlikuje od title nad kontrakcijama. Inače, njeno napuštanje iznad natpisanog slova općenito se smatra osobinom mlađih rukopisa.

Uopćeno gledajući, natpisivanje s ciljem kraćenja u tekstu Kop. evanđelja nije tako često kao kod spomenutih pisara, a gotovo da se ne javlja na kraju retka. Zapravo, nadredna slova koja se javljaju u funkciji kraćenja uglavnom su normirana u pojedinim oblicima riječi. Pored navedenog nadrednog $\overline{\text{у}}$ ($\overline{\text{рѣ}}$, $\overline{\text{рѣть}}$, $\overline{\text{рѣшн}}$, $\overline{\text{нарѣть}}$), zatim slova $\overline{\text{т}}$ – u prijedlogu i prefiksu u formi trostupčanog ($\overline{\text{ѡ}}$, $\overline{\text{ѡвѡцатн}}$, $\overline{\text{ѡврьзъ}}$), a izvan prijedloga i prefiksa u formi jednostupčanog ($\overline{\text{мѡтнъ}}$, $\overline{\text{ннкѡже}}$, $\overline{\text{кѡ}}$, $\overline{\text{уѡ}}$, $\overline{\text{прнѡа}}$, $\overline{\text{лѡ}}$) – u istoj funkciji javljaju se i slovo $\overline{\text{д}}$ ($\overline{\text{срдце}}$, $\overline{\text{пѡбнъ}}$, $\overline{\text{шѡ}}$, $\overline{\text{прншѡ}}$, $\overline{\text{сѡвѡтелѡ}}$), te sasvim rijetko slova $\overline{\text{н}}$ ($\overline{\text{оснѡ}}$, $\overline{\text{нбеснхъ}}$, $\overline{\text{нонн}}$), $\overline{\text{л}}$ ($\overline{\text{ошѡ}}$, $\overline{\text{ѡл}}$) i $\overline{\text{р}}$ ($\overline{\text{проркъ}}$, $\overline{\text{прорунцн}}$, $\overline{\text{проркн}}$), s tim da u nekim od posljednjih primjera treba pretpostaviti zaboravljanje ispisivanja title. Kao što pokazuju navedeni primjeri, najčešće je natpisano jedno slovo, iako se mogu naći i primjeri dva slova ($\overline{\text{мѡтѡ}}$, $\overline{\text{срдце}}$), što, u svakom slučaju, na ovom nivou grafetičke organizacije pisane poruke u Kop. evanđelju pokazuje slijeđenje staroslavenske tradicije.

IV. ORTOGRAFIJA

Pravopis Kopitarova četveroevanđelja slijedi ortografske uzuse koji su karakteristika bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, a u tim uzusima, zasvjedočenim u kanonskim tekstovima, ogleda se utjecaj starije glagoljične tradicije na ćirilicnu. Često isticana konzervativnost Crkve bosanske našla je potvrdu i u pravopisu, što znači da se očuvanje arhaičnog stanja objašnjava posebnim kulturnim, političkim i konfesionalnim prilikama u bosanskoj državi (Jerković 1975: 52). U temelje takvih posebnih prilika ćirilicne ortografije ugrađena je bitna činjenica – glagoljica kao prvobitno pismo. O tome svjedoče predloži ćirilicnih kodeksa u kojima se, uz pojavu glagoljičnih slova u ćirilicnom tekstu, evidentiraju brojni primjeri slovnih grešaka nastalih usljed zamjene sličnih glagoljičnih slova (Hamm 1960: 51–52). Sve je to potpomognuto jakim vezama bosanske crkvenoslavenske pismenosti sa najstarijim makedonskim tekstovima,⁸⁸ naročito s Ohridskom školom, gdje je glagoljica ostala u relativno dužoj upotrebi, premda je i u Makedoniji već od 13. stoljeća preovladala ćirilica sa nekim grafijskim specifičnostima (Kuna 2008: 64–65).

Inače, tradiranje baštine Ohridske glagoljske škole upućuje na zaključak da se Crkva bosanska zadovoljava prvobitnim fondom knjiga staroslavenske pismenosti, koji, vjerovatno preko Huma, stiže u Bosnu (Jurić-Kappel 2012: 88). Naime, pravopisna rješenja koja slijede pisari bosanskih crkvenih tekstova prisutna su još u Mir. aprakosu iz 12. stoljeća, predstavniku konzervativne zetsko-humske škole, s tim da se u pojedinim grafijskim rješenjima bosanski rukopisi udaljavaju od ove tradicije, posebno u pogledu obilježavanja palatalnosti /l/ i /n/, što ih povezuje sa hrvatskoglagoljskim tekstovima (Kuna 1977: 155). Oslanjanje na zetsko-humsku redakciju koja se, prema Belićevom tumačenju, sačuvala neko vrijeme u Humu, a znatno duže u Bosni, razlog je zašto se ona obično naziva bosanskom, jer se ova redakcija nije dugo zadržala u samom Humu i Zeti u nepromijenjenom obliku (Belić 1936: 226). Ipak, najveći broj zajedničkih pravopisnih rješenja

⁸⁸ U Pantelejmonovom apostolu javljaju se grafijske pojave karakteristične i za makedonske spomenike: jatom je obilježeno /a/ iza palatalnoga /r/, javlja se slog *ja* u zamjeničkom obliku ѡѡѡ, ispušteno je *l* u grupi jotovanih labijala, frekventna je zamjena poluglasa zadnjega reda (ѡ) sa *o*, javlja se ćirilicni prednji nazal (Ⓐ) (Kuna 2008: 162–163).

u tekstovima pisanim u Humu i Bosni daje opravdanog povoda da se govori o bosansko-humskom pravopisu, s tim da bi u odnosu na kriterij ishodišta te tradicije primjerenije određenje bilo humsko-bosanski pravopis.⁸⁹

U tipične crte ortografije kojom se služe bosanski pisari ubrajaju se upotreba grafema **ѣ** za /ja/, ćiriličnog slova đerv za vrijednosti /ć/ i /đ/, **є** za vrijednost /je/ u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji, **Ѡ** i **ѡ** za vrijednosti /l/ i /n/, zatim odsustvo grčkih slova – osim omega – izuzev u brojnoj vrijednosti te, uopće, posebna brojna vrijednost preuzeta iz glagoljice (Kuna 1973: 95–97). Takvo stanje, manje ili više dosljedno, pokazuju svi bosanski crkveni tekstovi, s tim da se sporadično napuštanje ovoga pravopisa u pojedinim dijelovima nekih kodeksa, npr. u Čajn. evanđelju, objašnjava jačim utjecajem raške redakcije, koju nakon reformi sv. Save karakterizira upotreba ligaturnih slova **ѡ** i **Ѣ** te nekih drugih ortografskih odlika uglavnom nepoznatih bosanskoj crkvenoslavenskoj pismenosti. U skladu s tim, buduća istraživanja bosanske grupe na ovom nivou analize trebaju pokazati u kolikoj mjeri se čuva ovaj arhaični, u drugim ćiriličnim pismenostima prevaziđen pravopis (Jerković 1975: 53).

U bilježenju vokalskih vrijednosti Kop. evanđelje prati gotovo sve navedene pravopisne odlike. S obzirom na to da je cijeli kodeks pisao jedan pisar, njegov tekst karakterizira relativna ortografska konzistentnost, a arhaična grafija reflektira se već u vrijednostima koje pokriva slovo jat. Kod bosanskih pisara ovaj grafem, pored primarne vrijednosti, pokriva i vrijednost sekvence /ja/ u inicijalnoj i postvokalnoj poziciji, što se povezuje sa vrijednošću ovoga slova u sistemu glagoljice. Zasvjedočeni primjeri ligature **ѡ** u tekstu evanđelja pripadaju ruci reparatora,⁹⁰ a to znači da je za pisara Kop. evanđelja grafija **ѣ** za /ja/ pravilo bez izuzetka:

Mt. **ѣ**вн 1:20, **ѣ**ко 5:20, **ѣ**звннн 8:20, **ѣ**дѣца 11:19, **ѣ**рѣмннѣца 21:5, **ѣ**дѣще 24:38; Mk. **ѣ**дѣ 1:6, **ѣ**ко 3:5, **ѣ**ше 6:42, **ѣ**дѣше 8:3, **ѣ**цѣхѣ 9:3, **ѣ**влаеть 14:64; Lk. **ѣ**слехѣ 2:7, **ѣ**ростн 4:28, **ѣ**деть 5:33, **ѣ**звннн 9:58, **ѣ**рь 19:22, **ѣ**мь 22:8; Iv. **ѣ**ко 1:30, **ѣ**стн 4:33, **ѣ**цѣмь 5:4, **ѣ**внхѣ 17:6, **ѣ**звн 20:25.

Mt. **ѡ**ѣсь 3:4, **ѡ**ѣѣть 5:30, **ѡ**дѣннѣ 7:11, **ѡ**мекаѣ 11:8, **ѡ**ратнѣ 12:46, **ѡ**ѣ 13:35, **ѡ**ѣннѣ 15:9, **ѡ**ѣ 16:26; Mk. **ѡ**каѣннѣ 1:4, **ѡ**ѣѣ 3:32, **ѡ**дѣше 8:6, **ѡ**ѣннѣхѣ 15:13, **ѡ**ѣхѣ се 16:8; Lk. **ѡ**дѣше 1:24, **ѡ**дѣѣннѣ 7:6, **ѡ**дѣѣмь 11:5, **ѡ**дѣннѣ 20:25, **ѡ**дѣѣѣ 21:3, **ѡ**дѣѣннѣ 23:2, **ѡ**дѣннѣ 24:10; Iv. **ѡ**дѣѣннѣ 1:27, **ѡ**дѣннѣ 4:25, **ѡ**дѣѣ 15:11, **ѡ**дѣннѣ 20:1.

⁸⁹ Odrednicu *humsko-bosanski*, tj. glagoljski pravopis koristi V. Savić pri opisu pisma i pravopisa najstarijeg prijepisa Hilendarskog tipika (2013: 85).

⁹⁰ On uglavnom u poziciji inicijala ponekad prepravlja jat u ligaturu: v. npr. Lk. 14:11 **ѡ**ко.

ѢНН (113a) kao Div. **О НѢННѢ** (Nik., Vrut. **О аѢННѢ**, Hval. **О аѢННѢ**, Mlet. **О НАНѢНН**), **НѢННА**^{2:36} kao Div. **НѢННА** (Nik. **НАННА**, Vrut. **аѢНА**, Hval., Mlet. **НАННА**), **МЕКѢМН**^{7:25} (Div. **МЕККАМН**, Nik. **МЕКѢКѢМН**, Vrut., Mlet. **МЕКММН**, Hval. **МЕКѢКѢМѢМѢ**), **НОВАНѢ**^{20:6} kao Div. **НОД НѢ** (Nik., Hval. **НОВНА**, Mlet. **ω НВНН**).

Druga temeljna bosanska pravopisna crta, koja također vuče korijen iz glagoljične ortografije a karakteristika je i pisara Kop. evanđelja, jest upotreba slova *ε* za vrijednost /je/ u inicijalnoj i postvokalnoj poziciji:

Mt. **ε**го^{1:2}, **ε**ДННѢ^{6:29}, **ε**МѢ^{8:7}, **ε**ЗѢ^{10:1}, **ε**ЗНКОМѢ^{12:18}, **ε**Ѣа^{21:1}, **ε**СТЬ^{24:24}; Mk. **ε**МѢ^{1:16}, **ε**го^{2:15}, **ε**СТЬ^{3:21}, **ε**^{4:7}, **ε**ЗНКОМѢ^{10:33}; Lk. **ε**ЛНСАВТА^{1:5}, **ε**СМѢ^{1:18}, **ε**МѢ^{4:3}, **ε**СТЬ^{6:34}, **ε**го^{10:33}, **ε**ДРО^{14:21}, **ε**ДННѢ^{18:19}, **ε**ГД^{21:31}, **ε**ЗНЦѢХѢ^{24:47}; Iv. **ε**СТЬ^{1:30}, **ε**МѢ^{3:27}, **ε**ДННѢ^{6:8}, **ε**Ю^{11:19}, **ε**ЮЖЕ^{17:26}, **ε**ВРѢСКН^{19:13}, **ε**го^{20:19}.

Mt. **ε**ННЦАЕМН^{1:16}, **ε**СВОЕГО^{2:22}, **ε**ПРОПОВѢДАЕ^{3:1}, **ε**УѢТЬ^{6:3}, **ε**НѢТЕ^{6:25}, **ε**МОЕМѢ^{21:28}, **ε**ЕЕ^{24:32}; Mk. **ε**НСКѢШАЕМѢ^{1:13}, **ε**ДРУГОЕ^{4:7}, **ε**ТВОЕ^{5:34}, **ε**ПРНЕМѢ^{8:6}, **ε**ТРНѢУѢТЬ^{11:3}; Lk. **ε**ВНДѢННѢ^{1:22}, **ε**УАЕ^{2:25}, **ε**ДАЕТЕ^{6:34}, **ε**СВОЕН^{7:12}, **ε**ОВНДУѢТЬ^{11:7}, **ε**КАМЕННѢ^{19:40}; Iv. **ε**ПРНѢНѢ^{5:4}, **ε**МОЕ^{5:30}, **ε**ЗНАЕМѢ^{6:42}, **ε**ОВННУѢ СЕ^{16:25}.

Pojava ligature *ѣ*, koja je u bosanskim kodeksima nešto frekventnija od ligature *я*, uglavnom je rezervirana za gl. lik *ѣсть*. Međutim, pisar Kop. evanđelja vrlo rijetko piše ligaturu *ѣ*, sa samo jednim primjerom u obliku *ѣсть* u Iv. 4:36. Pojedini primjeri iz teksta Kop. evanđelja više podsjećaju na ispravke slova *н* u *ε*, čime je postignut oblik sličan ligaturi, a popis svih primjera u kojima je došla ligature *ѣ* je sljedeći:

Mt. **ѣ**Е^{1:19}, **ѣ**Е^{8:15}, **ѣ**Н^{9:22}, **ѣ**ГД^{9:25}, **ѣ**Н^{9:28}, **ѣ**Е^{12:11}, **ѣ**ЩЕ^{12:46}, **ѣ**Н^{14:7}, **ѣ**Н^{15:28}, **ѣ**Н^{17:25}, **ѣ**Ю^{21:3}, **ѣ**Н^{23:37}, **ѣ**ГД^{24:15}, **ѣ**Е^{26:13}, **ѣ**ЛН^{27:46}; Mk. **ѣ**ЖЕ^{3:17}, **ѣ**^{4:16}, **ѣ**Е^{14:6}, **ѣ**ЖЕ^{14:8}, **ѣ**Е^{14:9}; Lk. **ѣ**ЛНСАВТѢ^{1:57}, **ѣ**ЛНВАИѢТЬ^{5:37}, **ѣ**Е^{11:18}, **ѣ**Е^{13:34}; Iv. **ѣ**ВЛУЮЩѢЕЕ^{4:14}, **ѣ**СТЬ^{4:36}, **ѣ**ПРНСѢЕ^{7:47}, **ѣ**МОЕѢ^{8:50}, **ѣ**^{12:7}, **ѣ**ГД^{19:6}, **ѣ**ДННАГО^{20:12}.

Iz navedenih primjera uočava se da je pisanje ligature *ѣ* najčešće u Matejevu, a najrjeđe u Lukinu evanđelju, te da je među navedenim najviše primjera G i D lične zamjenice ž. r. Na osnovu ovoga bi se moglo pretpostaviti da je različita distribucija ligature *ѣ* rezultat utjecaja različitih predložaka za ove dijelove kodeksa.

Bilježenje ligature *ю* u cijelom kodeksu ograničeno je na apsolutni početak riječi i poziciju iza vokala. Takav uopćen pravopis narušava jedan jedini primjer označavanja palatalnosti prethodnog suglasnika ligaturom *ю* u Lk. 9:30 **БЛУДНА СЕ**.

Mt. **ю**РНТНЮ^{1:11}, **ю**ВЮ^{1:24}, **ю**ЖЕ^{2:9}, **ю**СМРНЮЩЕ^{5:9}, **ю**СЮТЬ^{6:26}, **ю**ТРНН^{7:1}, **ю**ШКА^{12:42}, **ю**ТРО^{16:3}, **ЮНОША**^{19:16}, **ю**Ю^{21:3}; Mk. **ю**РЩАЮ^{1:8}, **ю**НСЛЮЩАГО^{5:15}, **ю**ДЮТЬ^{6:14}, **ю**^{6:17}, **ю**ЖЕ^{6:35}, **ю**ТРО^{7:3}, **ю**^{12:21}, **ю**НЮ^{14:1}, **ю**РНЕРЮ^{14:53}; Lk. **ю**ЗНАЮ^{1:34},

сѡцею^{2:5}, **ночьною**^{2:8}, нерью^{5:14}, ѡторюю^{6:1}, ютрн^{12:28}, югь^{12:55}; Iv. обою^{1:41}, знаменню^{2:11}, юже^{3:18}, нюдѣскь^{6:4}, съблѡдаю^{8:55}, за ютра^{20:2}.

Supstitucija ю sa ѡ, izuzev primjera Iv. 4:9 нѡдѣ[†], evidentira se uglavnom u inicijalnoj poziciji, najčešće u oblicima imenice *jutro*, te u finalnoj u primjerima sa sekvencom -нѡ:

Mt. на ѡтрѣнн^{6:34}, **въ ѡтрѣ**^{27:62}; Mk. въ ѡтрѣнн^{11:12}, на ѡтрѣ^{15:1}; Lk. на ѡтрѣнн^{10:35}; Iv. въ ѡтрн^{1:29}, **въ ѡтрн**^{1:35}, **въ ѡтрн**^{1:44}, **въ ѡтрн**^{6:22}, **въ ѡтрн**^{12:12}.

Mk. еванѡлнѡ^{13:10}; Lk. кнрнннѡ^{2:2}, к ннзѡхожѣннѡ^{19:37}; Iv. архнтрнклнѡ^{2:8}.

U vezi sa pisanjem vokalske vrijednosti /u/ vrijedi navesti i upotrebu digrama оу. Pojava ovoga slova u kodeksu najlakše se objašnjava mehaničkim prenošenjem iz predložka, o čemu dovoljno govori podatak da u Kop. evanđelju ovo slovo uopće ne nalazimo u Matejevu i Markovu evanđelju. Prvi primjer javlja se tek od sredine Lukina evanđelja:

Lk. прнхожѡу^{13:7}, сѡждоу, жноу^{19:22}, радоующе се^{19:37}, емоу^{20:11}, знжѡушен^{20:17}, оубоѡю^{21:2}, роука^{22:21}, емоу^{22:34}, вражѡу^{23:12}; Iv. мьздоу^{4:36}, разѡмѡвь^{5:6}, прнхожѡу^{5:7}, межѡу^{6:43}, ѡ коу^{9:30}.

O snazi utjecaja predložka najvjerovatnije govore i primjeri slova jery i jus, koja svakako ne pokrivaju stare vrijednosti. Premda slovo jery kod nekih bosanskih pisara, poput Hvala i pisara Nik. evanđelja, ravnopravno ulazi u slovni inventar, pisar Kop. evanđelja ne piše ga često. Svega četrdesetak primjera u cijelom tekstu razlog je zbog kojega ga prvi istraživači ovoga kodeksa nisu čak ni uočili.⁹³ Evo popisa svih primjera:

Mt. всакы^{7:21}, **вѡдѣвь**^{9:36}, прнеты се^{11:14}, ты^{11:25}, расхнтаты^{12:29}, лѡкавы^{12:39}, дѡщы^{15:22}, лы^{18:8}, братыѣ^{25:40}, арѡхверѣне^{27:41}, бы^{27:54}, архверѡмь^{28:11}; Mk. бысь^{3:33}, кораблы^{5:21}, хлѣбы^{8:14}, заповѣды^{12:29}, воѣдамы^{13:9}, смръты^{14:34}; Lk. прѡзѡнѡ[†] (106b), створы^{2:48}, бѡвьшеѣ^{8:34}, ерыхѡ^{10:30}, на бракы^{14:8}, съ лѡбодѣнцамы^{15:30}, анѡлы^{16:22}, бѡвстающнѣ^{17:24}, мы^{18:5}, грады^{19:19}, льсты^{20:22}, прѣльсьѡданѣѣ^{20:46}, мѡрь^{24:36}; Iv. нмѡщы^{5:2}, сы^{6:9}, **вѡдѣвьше**^{11:31}, дѡщы^{12:15}, бысь^{12:36}, ѡнсты^{13:10}, **сьзырающнмь**^{13:22}, нзыдѣ^{16:30}, мѡрьѣ^{17:11}, мѡрьѣ^{17:13}, прѡеть^{19:30}.

Za razliku od slova jery koje ima vrijednost /i/, slovo iže javlja se gotovo isključivo u brojnoj vrijednosti, a rijetki primjeri u kojima bi se mogla pretpostaviti glasovna vrijednosti također se mogu drukčije tumačiti. U

⁹³ J. Šidak: "(...) pisar Kopitarova evanđelja ne služi se uopće jeryjem (...)" (1955: 49), H. Kuna: "(...) nema pisar jerija (ы) (...)" (2008: 105). Međutim, slovo evidentira J. Jurić-Kappel (2013: 106).

primjeru lekseme *iota* čini se da je prvobitni izbor pisara bio *gota*, što ima podršku u drugim bosanskim evanđeljima (нгета: *iōta*, Pripk. *kota*), ali je naknadno slovo *г* prepravljeno u *и*, i to je vjerovatno djelo reparatora.⁹⁴ I u drugim primjerima pojavu desetičnog *i* lakše je tumačiti pisarevom zabunom:

Mt. *альѸщеи н жеждоще* ^{5:6}, *iota* ^{5:18}; Lk. *Ѹко посѸти :и створн* ^{1:68}.

Odanost predlošku svjedoči i čuvanje slova *jus* na istom mjestu na kojem ga čuva i pisar Div. evanđelja – *ѸдѸже* (Lk. 19:22). Stoga se čini sasvim logičnim zaključak I. Grickat da su se nazali urezivali pisarima u njihovo vizuelno pamćenje, najčešće u istim riječima, te su mehanički prenošeni iz kodeksa u kodeks (1961–1962: 259).

U kontekstu pisanja grčkih slova, za bosanske crkvenoslavenske tekste karakteristično je da se ona javljaju samo u brojnoj vrijednosti. Izuzetak čini slovo *omega*, koje se, uglavnom kao i kod drugih bosanskih pisara,⁹⁵ ograničava na inicijalnu poziciju, rjeđe na medijalnu i bez primjera u finalnoj. Za pisara Kop. evanđelja prijedlog i prefiks *Ѹ* te oblici imenice *Ѹъць* gotovo da su normirani s *omega*:

Mt. *Ѹ* ^{1:3,5}, *ѸроуѸти* ^{2:8}, *ѸѸѸ* ^{6:9}, *Ѹ* ^{17:17}, *Ѹъ* ^{22:46}; Mk. *ѸпѸсти* ^{8:9}, *ѸвѸщавъ* ^{10:20}, *ѸѸн* ^{14:40}; Lk. *Ѹтнметъ* ^{8:18}, *ѸврѸжетъ се* ^{9:23}, *ѸщѸтнтъ* ^{9:25}; Iv. *ѸѸѸствн* ^{4:44}, *ѸврѸзоста* ^{9:10}.

Mk. *скарнѸтскаго* ^{3:19}; Iv. *скарнѸскн* ^{12:4}, *нскарнѸнннѸ* ^{13:26}, *скарнѸтѸнннн* ^{14:22}.

Međutim, našli su se primjeri u kojima je došlo *o-*, s tim da se prijedlog *отъ* u takvoj verziji više puta javlja samo u Ivanovu evanđelju:

Mt. *оѸа* ^{4:22}, *отнметъ* ^{9:15}, *отресѸѸ* ^{10:14}, *отрадѸнне* ^{11:22}, *отнде* ^{16:4}, *отѸщѸтнтъ* ^{16:26}; Mk. *отнметъ*, *отресѸѸѸ* ^{6:11}, *оѸа*, **отѸметанн** (100b); Lk. *отѸѸствн* ^{4:23}, *оѸѸ* ^{9:42}, *отеѸажъѸють* ^{21:34}; Iv. *отѸѸъ* ^{7:22}, *отъ* ^{15:19}, *оѸа* ^{15:24}, *отъ* ^{16:5}, *отъ*, *отъ* ^{17:14}, *отъ* ^{17:15}, *отѸъ* ^{18:11}, *отъ* ^{18:25}, *отъ* ^{18:26}, *да отѸпѸѸѸ* ^{18:39}.

Ponekad se dešava mehaničko prenošenje grupe *Ѹ* tamo gdje treba stati *o/Ѹ*:

⁹⁴ Isti je slučaj i u primjerima za desetično *i* koje navodi J. Jurić-Kappel (2013: 106). Naime, pažljivijim čitanjem vidi se da je u ovim primjerima reparator prepravljao ikavizam u *Ѹ*, što je proizvelo slovnu formu sličnu desetičnom *i* (*+*): Mt. 9:23 *нѸмрнтъ* > *нѸмреть*, 11:25 *нсповндаю* > *нсповедаю*.

⁹⁵ Zastupljenost *omega* nije jednaka kod svih bosanskih pisara, a od svih, ovo slovo najčešće piše pisar Sofijskog evanđelja.

Lk. ѿнь^{15:29}; Iv. нѿваѿнь^{1:15}, нѿваѿнь^{1:32}, нѿваѿнь^{3:27}, ѿѿн^{9:6}.

Ni u bilježenju grupe io- stanje nije potpuno dosljedno. U vlastitim imenicama grafija но- je uopćena, sa svega nekoliko primjera imena Iovan u liku sa нѿ-:

Mt. нѿваѿна^{11:12}, нѿваѿнь^{11:18}, нѿвѿна^{12:40}, нѿваѿна^{14:4}; Mk. нѿваѿѿъ^{1:14}, нѿваѿна^{6:16}; Lk. нѿвѿнь^{1:60}, нѿваѿнь^{1:63}, нѿваѿна^{3:20}; Iv. нѿваѿнь^{4:1}.

U vezi sa bilježenjem suglasničkih vrijednosti, kao jedna od najizrazitijih odlika bosanske redakcije ističe se neobilježavanje palatalnosti /*l̥*/ i /*l̥ʲ*/. Zapravo, u cijelom rukopisu slova л i н imaju ambivalentnu vrijednost, pored /*l*/ i /*n*/, služe i za /*l̥*/ i /*l̥ʲ*/:

Mt. лѿдн^{1:21}, глѿщѿньмь^{1:22}, землѿ^{2:20}, крьстнтель^{3:1}, прѣлѿбн^{5:32}, волѿ^{7:21}, молаше^{18:29}, блѿстн^{23:3}, клѿуть^{26:35}, заплѿв^{аше 26:67}; Mk. блѿднѿте^{1:44}, ѿлаχѿ^{6:56}, лѿднѿ^{7:6}, **х**нтелѿ^{9:17}, лѿбнтн^{12:33}, роднтеле^{13:12}; Lk. клѿн^{1:9}, лѿдемь^{1:68}, молаχѿ^{7:5}, вѣзлѿбленн^{9:35}, глѿще^{10:17}, вола^{11:2}, прѣлѿбн^{16:18}, лѿдемь^{19:47}; Iv. ѿзѿмѿе^{3:31}, глѿ^{5:25}, воле^{5:30}, ѿ лѿбѿдѿаннѿ^{8:41}, прославлѿ^{12:28}, лѿдн^{18:14}.

Mt. кннѿгн^{1:1}, ѿ ннхъ^{2:7}, къ немѿ^{3:5}, кннжѿннѿ^{9:3}, огньнѿю^{13:42}, кланѿющн се^{20:20}, закннѿю^{26:63}; Mk. ѿ гл̣гннѿнѿмь (65b), вѣ пѣстннн^{1:4}, закннѿю^{5:7}, огнемь^{9:49}, ѿ немь^{14:21}; Lk. огнемь^{4:38}, к ннмь^{6:2}, ѿ него^{8:18}, посландѿнѿѿ^{11:26}, вѣ кннѿгѿхъ^{20:42}, по немь^{22:39}; Iv. без него^{1:3}, кланѿтн^{4:20}, вѣ ннхъ^{9:16}, кннѿгн^{10:35}, вѣ ннхъ^{15:24}.

U skladu sa starom tradicijom iz kanonskih tekstova, označavanje palatalnosti suglasnika /*l̥ʲ*/ u sekvenci *na* moguće je pisanjem slova jat, a pored primjera Mk. 9:43 огнѿѿ, ostali slučajevi vežu se za lik нннѿ:

Mt. нннѿ^{9:18}, ннѿ^{26:53}, ннѿ^{26:65}, ннѿ^{27:42}, ннѿ^{27:43}; Mk. ннѿ^{10:30}, нннѿ^{13:19}, ннѿ^{15:32}; Lk. ннѿ^{2:29}, ннѿ^{6:21}, нннѿ^{6:25}, ннѿ^{11:39}, ннѿ^{16:25}, ннѿ^{19:42}, нннѿ^{22:36}; Iv. нннѿ^{4:18}, ннѿ^{4:23}, ннѿ^{5:25}, ннѿ^{8:40}, нннѿ^{8:52}, ннѿ^{9:25}, нннѿ^{11:8}, ннѿ^{12:27}, ннѿ^{12:31}, ннѿ^{13:7}, ннѿ^{13:31}, ннѿ^{13:33}, ннѿ^{13:36}, ннѿ^{13:37}, нннѿ^{14:29}, ннѿ^{16:22}, ннѿ^{21:10}.

Međutim, ambivalentna vrijednost ćirilicnog slova đerv nije se ispoljila u Kop. rukopisu, iako se kao posebna ortografska odlika bosanskih pisara izdvaja pojava ovoga slova za vrijednosti /*đ*/ i /*č*/. Za pisara Kop. evanđelja slovo đerv dolazi isključivo na mjestu umekšanoga grčkog /*g*/, što znači da je njegova vrijednost samo /*đ*/:

Mt. **еванѿлнѿ** (1a), анѿлѿ^{1:20}, лѿонѿ^{5:30}, еванѿлнѿ^{9:35}, анѿлн^{13:39}, анѿлн^{13:41}, анѿлн^{13:49}, анѿлн^{16:27}, анѿлн^{18:10}, анѿлн^{22:30}, еванѿлнѿ^{24:14}, анѿлн^{24:31}, анѿлн^{24:36}, **анѿлн**^{25:31}, анѿломь^{25:41}, еванѿлнѿ^{26:13}, анѿлѿ^{28:5}, анѿлѿ

28:2; Mk. **еванѣлѣ** (65b), анѣла 1:2, легеонь 5:15, анѣлѣ 8:38, еванѣлѣ 13:10; Lk. **еванѣлѣ** (105b), анѣлѣ 1:11, арханѣлѣ 1:26, анѣла 7:27, **еванѣлѣ** (174a); Iv. **еванѣлѣ** (175a), анѣлѣ 12:29, параскевѣнѣ 19:42, **е[ва]н[ѣ]лѣ** (225b).

Ipak, u tekstu se našlo i relativno mnogo primjera čuvanja slova *г* u riječima grčkoga porijekla, a to se može interpretirati kao stanovito udaljšavanje od bosanske tradicije, što je najvjerojatnije oponašanje stanja u predlošku budući da reprezentativni bosanski kodeksi na ovim mjestima češće imaju slovo *ђ*. Ovakav zaključak naročito argumentira ortografija u primjerima poput анѣлѣ u Mt. 26:53, gdje se Kop. slaže s Čajn., dok većina bosanskih – Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. – imaju *ђ*:

Mt. геонѣ 5:22, геонѣнѣ 23:15, геонѣскаго 23:33, гетѣсманнѣ 26:36, анѣлѣ 26:53; Mk. воанерѣгеснѣ 3:17, **о легеонѣ** (74a), легеонѣ 5:9, **въ вѣтъпагнѣ** 11:1, **паравѣскевѣнѣ** 15:42; Lk. леѣгнѣнѣ 3:24, леѣгнѣнѣ 3:29, наегеовѣ 3:25, генсарѣтъсѣѣмѣ 5:1, **о левѣгнѣ** (120a), левѣгнѣ 5:27, левѣгнѣ 5:29, гесарѣтъсѣѣ 8:26, легеонѣ 8:30, гесарѣтъсѣнѣ 8:37, левѣгнѣ 10:32, въ геонѣ 12:5, паравѣскегнѣ 23:54; Iv. левѣгнѣ 1:19, скнѣопнѣгнѣ 7:2.

Drukčije od većine bosanskih pisara obilježena je i vrijednost /ѣ/ u primjerima u kojima je došlo do izmjene staroslavenske grupe *ѣ*. Dok se u većini bosanskih tekstova u ovim pozicijama ili čuva slovo *ѣ* ili dolazi *ђ*, pisar Kop. iznalazi rješenje bilježenjem slova *ѣ* /ѣ/:

Mt. ноуѣнѣ 2:14 (Nik., Mlet. ноѣнѣ , Hval. ноѣнѣ), нѣѣднѣ 12:34 (Div., Nik., Vrut., Mlet. нѣѣдѣѣ , Hval. нѣѣдѣѣѣ); Lk. тлѣнѣ 13:25 (Div., Nik., Vrut., Hval. тлѣѣнѣ), нарѣѣнѣ 15:19 (Div., Nik., Vrut., Mlet. нарѣѣнѣ , Hval. нарѣѣѣѣ); Iv. оѣѣтнѣ 11:57 (Nik. оѣѣтнѣ , Vrut. оѣѣтнѣ , Hval. оѣѣтѣѣѣ , Mlet. оѣѣтнѣ).

Iznimno se rijetko kod bosanskih pisara otkriva i izgovorna vrijednost slova *ѣ*, kao što to pokazuju sljedeće ‘greške’:

Čajn. Mt. въ врѣштнѣ 11:21; Kop. Mk. ѣто 8:23; Vrut. Lk. слѣѣшѣтнѣ 20:45.

Kada je riječ o vlastitim imenicama grčkoga porijekla koje je moguće pisati na dva načina – sa *ф* ili *п*, u Kop. evanđelju uglavnom dolazi slovo *п*, kao što je to manje-više opća odlika bosanskih crkvenoslavenskih tekstova, a spisak svih primjera u kojima je napisano *ф* je sljedeći:

Mt. фарнсѣ 7:29, **фарнсѣ** 12:14, фарнсѣ 12:24, **фарнсѣ** 16:1, фарнсѣска 16:6, фарнсѣскаго 16:12, **фарнсѣнѣ** 22:34, **фарнсѣ** 23:13, фарнсѣ 23:14, фарнсѣнѣ 27:12; Mk. фнлѣпа 3:18, фнлѣпа 6:17, фарнсѣ 7:1, ѣпѣта 7:34, гнафѣнѣ 9:3; Lk. ѣфѣмернѣ 1:5, **арѣѣсадовѣ** 3:26, **фарнсѣновѣ** 3:33, **фалековѣ** 3:35, фарнсѣ 5:17, фарнсѣнѣ 7:13, фарнсѣнѣ 7:39, фарнсѣнѣ 11:38, фарнсѣнѣ 13:31, фарнсѣнска 14:1, фарнсѣнѣ 19:39; Iv. фнлѣпа 1:44.

V. FONOLOGIJA

U skladu sa zadanim ciljevima istraživanja, oblast fonoloških proučavanja Kopitarova četveroevanđelja bit će usmjerena na pronalazak onih jezičkih specifičnosti koje su odraz prodora dijalekatskih inovacija u crkvenoslavensku strukturu teksta. Poznato je da bosanske crkvene tekstove na ovom nivou jezičke realizacije, za razliku od stanja u morfološkom sistemu, karakterizira snažniji prodor jezičkih odlika iz govornog idioma. Kako je najveći broj bosanskih kodeksa pisan na prostoru omeđenom granicama nekadašnjeg (zapadno)štokavskoga narječja, u čijim je organskim idiomima još mnogo ranije došlo do fonoloških promjena koje se ne podudaraju s jezičkim stanjem u tradiranom crkvenoslavenskom tekstu, fonološka ispitivanja pratit će stanje refleksa jata, gdje će se posebna pažnja usmjeriti na ikavizam, zatim refleks poluglasa, nazala, jeryja, slogotvornih sonanata, kao i refleks jotovanja te na neke druge važne vokalske i suglasničke alternacije. Pritom će se na ovom nivou jezičke analize, uz najvažnije promjene, prikazati i rezultati komparativne analize Kop. rukopisa s drugim istodobnim bosanskim crkvenim kodeksima, ali će se, u skladu s potrebama, konsultirati i kanonska evanđelja. Konačni rezultat fonološke analize treba odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri pisar Kop. četveroevanđelja inovira jezičku strukturu – kako bi se kodeks vremenski i prostorno kontekstualizirao – s obzirom na to da jezičke specifičnosti podneblja na kojem su nastali ovi rukopisi predstavljaju ujedno i ključne indikatore posebnosti bosanske redakcije staroslavenskoga jezika.

V. 1. Refleksi jata

U okvirima fonoloških istraživanja pitanju refleksa jata u kodeksima bosanske crkvenoslavenske pismenosti odavno je pripalo centralno mjesto, a razloge tome treba tražiti u više činjenica. Kompleksna dijalekatska slika predmigracionih dijalekata te utjecaj ekstralingvističkih faktora na formiranje pisanog idioma nisu omogućili izvođenje čvrstih zaključaka o mjestima nastanka ovih kodeksa, premda je dijahronijska dijalektološka analiza dala rezultate – većina bosanskih kodeksa u kojima dominira ikavizam pisani su na zapadnijem terenu. Zapravo, uz refleks *ě > /i/* te neke druge

zapadnoštokavske crte zapadni teren kao mjesto nastanka kodeksa – ili porijekla pisara – dodijeljen je većini bosanskih crkvenih rukopisa: Kop., Nik., Vrut., Pripk., Hval., Mlet. i Rad.⁹⁶ Nasuprot tome, očuvanju grafema jat u Man., Div., Sof. i Čajn. rukopisu pretpostavljen je istočnobosanski dijalekt, iako se u Čajn. tekstu bilježi ikavizam (Jerković 1975: 171–120), za razliku od Sof. u kojem je ovaj refleks veoma rijedak (Kardaš 2018: 16–17), dok se u Div. i Man. uopće ne bilježe primjeri ikavizacije teksta (Grickat 1961–1962: 256).

Međutim, rezultati do kojih je došla historijska dijalektologija nisu se uvijek zasnivali na uvažavanju nekih zasigurno izuzetno važnih okolnosti koje prate proces ispisivanja srednjovjekovnoga kodeksa. Vanjezičke činjenice poput porijekla pisara, njegove naobrazbe, zatim odnosa prema tekstu, kao i utjecaj predloška sa kojega prepisuje nesumnjivo su bili važan okvir u oblikovanju gramatičke strukture kodeksa. Osim toga, davno pretpostavljena mogućnost postojanja ikavskoga pisanog manira u srednjovjekovnoj Bosni dala je povoda za promišljanje o postojanju interdijalekatskog izraza čija je jedna od temeljnih odlika upravo ikavizam (Nakaš 2010: 31–33). Naime, prisustvo ikavizma u tekstovima koji nisu nastali na ikavskom terenu ponudilo je tumačenje o ikavizmu kao pisarskome maniru bosanske srednjovjekovne tradicije. Ako se promišljanje o naddijalekatskoj funkciji ikavizma kao prestižnog izraza prihvati, a zasada još uvijek nije ozbiljno dovedeno u pitanje, dijalekatska ubikacija teksta na temelju nekih zapadnoštokavskih jezičkih crta – barem u slučaju ikavizma – može se relativizirati, što otvara mogućnost da ikavizam možemo očekivati i kod pisara čiji organski idiom nije ikavski.⁹⁷ O važnosti ovakvoga preispitivanja dosadašnjih rezultata proučavanja bosanskih crkvenih tekstova svjedoče i neka pitanja koja su postavljena ranije: Zašto se većini ovih kodeksa pretpostavlja zapadni teren kada je centar Crkve bosanske u Milima kod Visokog? Da li to znači da nijedan sačuvani kodeks nije pisan u glavnom skriptoriju Crkve? Sumnju u dosadašnje tumačenje argumentira i građa iz povelja pisanih u skriptorijima Kotromanića, u kojima ponekad nalazimo jezičke odlike koje prema rekonstruiranoj predmigracionoj slici tom pro-

⁹⁶ Usporedi 'zapadnu' ubikaciju kod H. Kune (2008): Kop. (106), Nik. (108), Vrut. (110), Pripk. (114), Hval. (163), Mlet. (165), Rad. (171). J. Jurić-Kappel na osnovu prisustva zapadnih crta razmješta idiome bosanskih pisara između najzapadnijeg (Hval.) i najistočnijeg (Čajn.): Hval. – Mlet. – Kop. – Nik. – Dan. – Rad. – Div. – Čajn. (2008: 214).

⁹⁷ Takvu mogućnost najbolje snaži podatak da se ikavizam u srednjem vijeku bilježi i u natpisima s istočnobosanskog terena, kao i onima iz dubine istočnohercegovačkog područja, primjerice iz okolice Trebinja. Vidi o tome u f. 43.

storu ne bi trebale biti svojstvene.⁹⁸ Stoga, postavka u vezi sa refleksima jata u bosanskim crkvenim tekstovima zahtijeva ozbiljno preispitivanje.

Jedna mogućnost tumačenja ikavizma u bosanskim srednjovjekovnim tekstovima pisanim na terenu za koji se pretpostavlja da nije prvobitno ikavski mogla bi se temeljiti upravo na preispitivanju rekonstruirane slike predmigracionih dijalekata. To zapravo znači da bi se u raspravu mogla uvesti stara pretpostavka – prostor središnjih i (dio) istočnobosanskih govora prvobitno je bio ikavski, a današnji ijekavizam rezultat je kasnijih migracionih kretanja. Međutim, ni ova hipoteza ne može objasniti jezičko stanje koje pokazuju pisani tekstovi s ovoga prostora,⁹⁹ pa je prisustvo ikavizma najlakše objasniti u sklopu interdijalekatskoga pisanog izraza koji nastoje pratiti pisari ovih tekstova. Mogućnost stiliziranja pisane riječi ikavizmom mogla bi se dodatno argumentirati činjenicom da do sada ni u jednom bosanskom crkvenom kodeksu nije pronađen nijedan ijekavizam, iako su mnogi pisani u vrijeme kada se vrši proces ijekavske defonemizacije jata. Međutim, da li je to baš tako? Čini se da pretpostavka J. Jurić-Kappel o tome da bi detaljnija istraživanja bosanskih kodeksa mogla korigirati neke poglede (2008: 212) zaista postaje opravdana kada se uzme u obzir to da neki od ovih rukopisa dosada nisu uopće proučavani. Za definiranje ikavskoga manira od izuzetnog značaja moglo bi biti upravo Ev. iz Dovolje, u kojem je stanje s refleksima jata veoma neobično. U nastanku kodeksa učestvovalo je nekoliko pisara, kao što je to slučaj i sa Čajn. evanđeljem, ali je u Ev. iz Dov.¹⁰⁰ očita težnja da se tekst ikavizira. Neobično stanje s refleksima jata posebno pokazuje prvi pisar ovoga kodeksa, kod kojeg sam, pored ikavizma,¹⁰¹ zabilježio i ovakve reflekse jata:

⁹⁸ O ikavskom pisanom maniru i razlozima izbora ovog refleksa u tekstovima srednjovjekovne Bosne vidi detaljnije kod L. Nakaš (2010: 32–33).

⁹⁹ Dovoljno je analizirati tekstove nastale u kancelariji Stjepana II Kotromanića, u kojoj je djelovalo nekoliko pisara. Jezik dijaka Priboja, autora dviju povelja pisanih u Milima oko 1326. god., čuva diftonšku vrijednost jata, dok u nešto mlađe povelje prodire ikavizam, ali ne podjednako kod svih pisara: dijak Radjen (1326–1329) čuva slovo jat na etimološkom mjestu, a ikavizam dolazi u ovim primjerima: *Stipanъ, Katalininъ*, dijaci Pribisav (1329–1330): *Stipanъ, Stipaniću, (v)iru, prida, virъno, Stipanъ, Stipaniću, vike, vikombъ, svidoci, svidokъ, poslidni, Stipan* i Kupusac (1331): *Stipan, človiku, viku, vikoma, isikoše, svidok* izrazito ikaviziraju tekst.

¹⁰⁰ Inovacije u Ev. iz Dovolje toliko su česte da je H. Kuna smatrala kako je kodeks teško smjestiti u kraj 14. st. (2008: 116). Veoma čest prelazak *-l > o* (v. poglavlje o finalnom *l*), kao i neke druge inovacije, upućuje na 15. st. kao vrijeme pisanja rukopisa.

¹⁰¹ Inače, može se reći da je kod prvog pisara ikavizam veoma zastupljen, a evo samo nekih primjera: Mt. 14:18 *simo*, 15:7 *licemiri*, 15:13 *iskorinitъ se*, 15:14 *slipi, slipъcemъ*,

Mt. аще ко Ѹмреть не нмне ѡеде да понметь братъ женѸ его и въскрһснть **семе** брата своего ^{22:24} бн же въ насъ :з: братне и прѡвн оженн се и Ѹмрѣтъ не нмнмне **семе**не ^{22:25}.

Iako grafija u primjerima **семе** i **семе**не pruža mogućnost i za ekavsku interpretaciju, supostojanje ikavskog i ekavskog refleksa kod istoga pisara veoma je teško objasniti. Premda ne treba odbaciti mogućnost utjecaja predložka, bit će vjerovatnije da je riječ o ijekavskom, odnosno diftonškom refleksu jata, čije bilježenje u vrijeme vršenja defonemizacije jata predstavlja problem pisarima, pa je u kratkom slogu, kao što je to utvrđeno i u najstarijim krajišničkim pismima, izabran grafem s najbližom vokalskom vrijednošću *e /e/*.¹⁰² U tom slučaju, ikavizam pisara koji je vjerovatno ijekavac, odnosno koji još uvijek čuva diftonšku vrijednost jata, rezultat je usvojenog pisarskog manira prema kojem su ikavske forme u crkvenoslavenskoj strukturi prestižne.

Na problem u bilježenju diftonškog refleksa jata mogli bi upućivati i primjeri iz Ev. iz Dov. u kojima je umjesto slova jat ili refleksa ovoga vokala došao poluglas: Mt. 14:16 не трѡбують, 16:3 врѡменемь (vrěmenemь). Iako će se tek na osnovu detaljnije analize kodeksa moći odgovoriti na pitanje šta se tačno krije iza ovakvih grafijskih rješenja, zasad bi se mogle pretpostaviti dvije mogućnosti: prva – da se iza poluglasa krije vrijednost šva, bliska diftonškoj vrijednosti jata pred defonemizaciju, dok bi druga mogućnost govorila u prilog pretpostavci da poluglas pokriva vokalsku vrijednost */i/*, odnosno da je riječ o ikavizmu, što je manje vjerovatno.

Međutim, o razlozima izbora ikavice kao prestižne u crkvenoslavenskim rukopisima nema sigurnih zaključaka. Naime, poznato je da se ikavizam u bosanskim tekstovima javlja stotinu godina prije ijekavizma, i to na području koje dijalekatski nije ikavsko (Nakaš 2010: 33–34). To bi trebalo značiti da je prodor ikavizma u pisanu riječ posljedica činjenice da je ovaj refleks dosta dugo bez konkurencije budući da ijekavski idiomi dosta duže čuvaju diftonšku vrijednost jata. Upravo bi zbog toga dominacija ikavskih likova u strogo normiranoj jezičkoj strukturi kao što je staroslavenska sama po sebi mogla potvrđivati njihovu prestižnost u odnosu na iste likove u kojima se još uvijek po tradiciji čuva grafem jat. Ovo promišljanje

16:23 *človičska*.

¹⁰² Prema tumačenju L. Nakaš, grafija *e* na mjestu kratkog sloga u najstarijim krajišničkim pismima izabrana je po principu diftonškog refleksu najbliže izgovorne vrijednosti, što govori da se iza grafije *e* krije diftong, a kasnije, kada je završen proces defonemizacije jata, pisari su nastavili slijediti takvu tradiciju obilježavanja refleksa u kratkom slogu. V. o tome više Nakaš (2010: 152).

moralo bi se uzeti u obzir u objašnjavanju ikavskoga pisanog manira jer je ikavizam potvrđen i u najstarijim tekstovima, u visokom procentu u Split. odlomku misala iz 12. st. (Štefanić 1957: 87), bilježi se i u Grig.-Giljf. odlomcima evanđelja iz 13. st., ali i u sva tri bosanska zbornika: Hval. (1404), Mlet. (s početka 15. st.) i Rad. (polovica 15. st.) (Jurić-Kappel 2008: 210). Ikavizmom su obojeni tekstovi Nik. i Pripk. evanđelja, a ovaj refleks dominira i u Vrut. rukopisu (Nakaš 2015: 647).

U skladu s rečenim, prihvati li se pretpostavka o prestižnosti ikavskih formi kao dio procesa stiliziranja i pri tome uvaži tumačenje da su ikavski obojene tekstove pisali pisari čiji su organski idiomi imali različite reflekske – kod pisara ikavca mnogo je ranije došlo do defonemizacije jata u pravcu /i/, dok pisar ijekavac čuva diftonšku vrijednost ovoga glasa – onda se očekuje da na razini grafijskih rješenja postoje indikatori te razlike. Zbog toga je u radovima koji su se bavili ovim tekstovima veoma rano pažnja usmjerena na bilježenje sekvence -ѣр-, a za ovu pojavu u Čajn. evanđelju zaključeno je da ima oslonca u istočnobosanskom dijalektu (Jerković 1970: 121),¹⁰³ iako bi se na osnovu stanja u tekstovima moralo pretpostaviti šire područje rasprostriranja ove izoglose. Pisanje -ѣр- umjesto -нр- učestala je pojava u Hval. zborniku, česta je u Sof. evanđelju, a evidentirana je i u veoma ikaviziranom Vrut. evanđelju.¹⁰⁴

Međutim, usporedba teksta Kop. evanđelja s drugim bosanskim evanđeljima u kojima se evidentira ova pojava pokazuje da je u Kop. rukopisu broj primjera u kojima je sekvenca -нр- bilježena kao -ѣр- zapravo sveden na minimum. Tako npr., u oblicima frekventne riječi мнрѣ našla su se tek četiri primjera, a znakovito je i to da čak tri pripadaju Iv. evanđelju: Mt. 9:50 мѣрѣ, Iv. 1:10 мѣрн, 14:22 мѣрѣ, 17:11 мѣрн. Na osnovu ovako maloga broja primjera, u tumačenju je moguće pretpostaviti i utjecaj podloge. Osim toga, u istim pozicijama u kojima neki drugi kodeksi imaju također -ѣр-, kao što su oblici riječi poput Lk. 14:13 нрѣ, Mk. 3:2 зазнрѣхѣ, 12:17 сънрѣтн, Kop. ima uvijek н. Pojava -ѣр- umjesto -нр-, koja prema dosadašnjim saznanjima ukazuje na proces diftongiziranja dugog /i/, izgleda ne zahvaća tekst Kop. rukopisa, a samim tim ukazuje na mogućnost da u pisarevom organskom idiomu nije došlo do ovoga pomjeranja. Iz toga se nameće pretpostavka da bi Kop. evanđelje moglo biti pisano i na središnjem bosanskom terenu, ili, pak, nešto zapadnijem, svakako ikavskom. Preci-

¹⁰³ Takvo tumačenje prihvata i H. Kuna (2008: 70–71).

¹⁰⁴ O stanju sekvence -ѣр-, odnosno diftongizaciji visokog prednjeg vokala u bosanskim srednjovjekovnim tekstovima, na više mjesta raspravlja L. Nakaš u studiji o krajišničkim pismima (2010: 34–37).

znije rečeno – pisar Kop. evanđelja, koji je prema riječima J. Jurić-Kappel žestok ikavac (2013: 107), vjerovatno je s ikavskoga prostora koji nije zahvaćen spomenutom promjenom. Takvo viđenje savršeno objašnjava i izrazito visok procenat ikavizama zabilježenih u kompletnom kodeksu.

Uz to, još jedna skupina primjera mogla bi ići u prilog rečenoj pretpostavci. Naime, pisanje slova jat na mjestu etimološkog *h* uopće nije česta pojava u Kop. rukopisu, a u ovom ortografskom rješenju ne krije se samo jednostavan rezultat miješanja slova *ћ* i *h*. Zapravo, bilježenje grafema *ћ* na mjestu iskonskog /i/ u određenim pozicijama kod pisara ijekavca ukazuje na sporadičnu diftongizaciju visokog vokala prednjeg reda i izvan sekvence -*hr*-. Od ukupnog broja primjera slova jat na mjestu /i/, kada se izuzmu slučajevi koji ne odgovaraju poziciji koju inače zahvaća diftongizacija, broj primjera još je manji. Stoga smatram da je ovdje riječ o posljedici miješanja slova, a ne o diftongizaciji vokala /i/. Kompletan popis primjera u kojima je došlo slovo jat umjesto iskonskog /i/ je sljedeći:

Mt. прѣде^{13:36}, годѣнѣ^{20:5}; Mk. завѣсти^{15:10}, годѣна^{15:25}, сѣхъ^{16:12}; Lk. о ловѣтвѣ (105b), о ловѣтвѣ^{5:9}, сѣхъ^{5:27}, насѣщенн^{6:25}, бѣсть^{7:11}, парѣсѣовъ^{7:36}, бѣль^{7:39}, о прѣтън (127a), бѣсть^{8:40}, мѣ^{9:13}, вѣскѣсѣтъ^{14:24}, мѣль^{15:20}, ѣпѣтънѣ^{15:23}, прѣвѣста; Iv. годѣна^{4:6}, кѣпѣмъ^{6:5}, прѣвѣше^{8:3}, власѣмѣн^{10:33}, лѣ^{18:34}.

Ako navedena pretpostavka o organskom ikavskom idiomu pisara može preživjeti, jednostavno je objašnjiva i masovna premoć ikavice koju pokazuje frekvencijska analiza refleksa jata u tekstu; uz rijetke primjere oblika koji se javljaju samo u ikavskoj verziji – Mt. 13:25 *панвель* (9:0) te oblici glagola *zaprétiti* Mt. 16:20 *запрѣти* (33:0) – čitav se niz visoko frekventne leksike karakteristične za sakralni novozavjetni tekst piše češće u ikavskoj formi. S obzirom na to da mnoge od ovih osnova – *grěh-*, *hlěb-*, *slěp-*, *gněv-*, *děv-*, *liceměr-* – ulaze u najuže polje biblijske leksike neophodne za iskazivanje poruke koju taj tekst odašilje, apsolutna pobjeda ikavizma u ovim leksemama najbolje se objašnjava činjenicom da je ona pisaru prestižnija, a to znači da je izrazito ikaviziranje teksta svojevrsna stilizacija pisane riječi. O pobjedi ikavizma nad oblicima u kojima se čuva grafem jat govori podatak da je samo u osnovama *grěh-*, *hlěb-*, *slěp-*, koje se javljaju 241, odnos 155:87 u korist ikavizma.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Frekvencijska analiza refleksa jata u Vrut. evanđelju pokazala je da je ikavizam ograničen na određene lekseme. Najčešći je u riječima *divica* i *diva*, kao i u riječi *plivelb*, dok su lekseme *tělo* i *běšb* češće u verziji s jatom. Za razliku od Kop. evanđelja, u korištenima *slěp-*, *gněv-* i *liceměr-* češći su likovi s jatom (Nakaš 2015: 647).

- grěh-* Iv. грнхъ^{8:34}, Lk. грншннца^{7:39}, Mt. грншннцн^{9:10}, съгрншнхъ^{27:4}, Mk. грншнне^{2:17}, съгрншеннѣ^{3:28}, грншнъ^{9:16}, грншннкомъ^{14:41} (*grih-* : *grěh-* | 61:31);
- hlěb-* Mt. хлнбъ^{6:11}, хлнба^{7:9}, хлнбнаго^{16:12}, хлнбѣ^{15:17}, Iv. хлнбн^{6:23} (*hlib-* : *hlěb-* | 58:35);
- slěp-* Mt. слнпн^{11:5}, слнпъца^{15:14}, Lk. слнпаць^{6:39}, Iv. слнпъ^{9:20} (*slip-* : *slěp-* | 36:21);
- gněv-* Iv. гннвъ^{3:36}, Mk. гннвомъ^{3:5}, гннваше^{6:19}, Mt. разгннвав^{18:34} (*gniv-* : *gněv-* | 11:2);
- děv-* Mt. днва, **О ДНВАХЪ** (53b), Mk. днвнца^{6:28}, днвнцн^{6:28} (*div-* : *děv-* | 10:6);
- liceměr-* Mt. лнцемнръ^{6:5}, лнцемнрн^{15:7}, лнцемнромъ^{23:29} (*licemir-* : *liceměr-* | 16:3);
- rěk-* Mt. рнкн^{7:25}, рнкн^{7:27}, Lk. рнка^{6:48}, Iv. рнкн^{7:38} (*rik-* : *rěk-* | 4:1).

I u korijenu *slěd-* ubjedljivo je frekventniji ikavski refleks; u konstrukciji въ слндъ nije ni zabilježen primjer s jatom, ali su i u drugim riječima koje sadrže ovu osnovu – *poslěd-*, *naslěd-*, *vьslěd-* – pobijedile forme s ikavizmom. Zastupljenost takvih oblika u odnosu na iste u kojima se čuva slovo jat je 72:13.

Mt. послндьнаѣ^{12:45}, послндьнн^{19:30}, Mk. послндъ^{12:6}, Lk. послндѹюють^{16:17} (29:12); Mt. наслндьннкъ^{21:38}, наслндеть^{5:5}, Lk. наслндѹю^{18:18} (8:1); Lk. вьслндоватн (134a) (1:0).

Manju skupinu u Kor. evanđelju čine osnove u kojima je odnos ikavizma naspram primjera sa slovom jat brojčano u istom omjeru, ili je, pak, prisutna minimalna pobjeda jednih formi nad drugim:

- dět-* Mt. днтн^{14:21}, Mk. днтн^{6:44}, Mt. днтнцемъ^{11:16} (*dit-* : *dět-* | 7:7);
- mrěž-* Mt. мрнже^{4:20}, Mk. мрнже^{1:18}, Iv. мрнжа^{21:11} (*mriž-* : *mrěž-* | 8:7);
- brěg-* Mk. по брнглъ^{5:13}, Iv. прн брнзѣ^{21:4} (*brig-* : *brěg-* | 2:2).

Drugu skupinu čine oblici riječi koji se također javljaju u ikavskoj formi, ali su češće zabilježeni u verziji s jatom. Npr., u vrlo frekventnim korijenima poput *věr-*, *běs-*, *těl-*, *cěl-* apsolutnu premoć nose oblici sa tradicionalnim bilježenjem jata, ali se ipak nerijetko bilježe i u ikavskim likovima:

- běs-* Mt. БНСН 10:8, Мк. БНСННЕ 1:32, БНСНЮЩАГО 5:15, БНСНОМУ 5:16 (*běs-* : *bis-* | 60:16);
- těl-* Mt. ТНЛО 5:29, ТНЛ 6:22, ТНЛЕСН 6:27, Лк. ТНЛОМЬ 12:22, **ТНЛЕСЕ** (171a) (*těl-* : *til-* | 37:13);
- cěl-* Mt. **О НСЦНЛНВЬШНХЪ** (14a), НСЦНЛНШЕ 14:36, НСЦНЛНТН 17:16 (*cěl-* : *cil-* | 44:10);
- věr-* Mt. по вѣрѣ 9:29, Ів. вѣрѣ 5:47, Mt. маловѣрн 8:26, Mt. вѣрѣта 9:28 (*věr-* : *vir-* | 178:4).

Nasuprot tome, u korijenima poput *měst-*, *vrěm-*, *svědě-*, *čřev-*, *lět-*, *pěnez-* ikavizmi su iznimno rijetki, iako su riječi koje sadrže te korijene veoma frekventne:

- měst-* Лк. по мѣста 21:11, Mt. мѣста 14:35 (*měst-* : *mist-* | 52:2);
- vrěm-* Mt. врѣмена 21:36, Лк. врѣме 21:8 (*vrěm-* : *vrim-* | 43:2);
- svědě-* Mt. въ свѣдѣннѣ 8:4, лѣжнѣ свѣдѣннѣ 15:19 (*svědě-* : *svidi-* | 42:2);
- čřev-* Mt. нс чрѣва 19:12, Ів. чрѣво 3:4 (*čřev-* : *čriv-* | 14:2);
- lět-* Mt. лѣтъ 9:20 (*lět-* : *lit-* | 32:1);
- pěnez-* Mt. пѣнезѣ 20:9 (*pěnez-* : *pinez-* | 17:1).

Međutim, ikavizam uopće ne prodire u čitav niz korijena. Uvijek se sa slovom *jat* pišu oblici Mt. 12:33 дрѣво, Лк. 9:59 дрѣвле i Mt. 5:21 дрѣвѣннѣ. Isto stanje nalazimo i u oblicima s osnovom *děl-*; jedan jedini primjer zamjene *ѣ* > *н* zabilježen je u Lukinu evanđelju – 13:14 дѣлатн, dok oblici imenica дѣло i дѣлатель uopće ne poznaju ikavske likove.

Pored navedenih leksema – sa dominantnim ikavskim refleksom, kao i onih u kojima se češće čuva slovo *jat* – skupina primjera u kojoj se javlja ekavski refleks ne dozvoljava jednoznačno tumačenje njegova prisustva. Neki od ekavizama su, kao što je to slučaj i u drugim bosanskim evanđeljima, rezervirani za pojedine riječi i njihove oblike. Toj skupini pripadaju knjiški ekavizmi s osnovom *-věšta-* i oblicima glagolā ѿвещатн, завещатн, съвещатн, веѣшатн, развещатн:

- Mt. ѿвещавь 11:4, ѿвеща 15:23, съвещатѣ 18:19, ѿвещатн 22:46; Мк. ѿвещавьшн 7:28, ѿвещанте 11:29; Лк. вѣщавьше 17:36, ѿвещатн 21:15, завещавая, завеща 22:29, развещаваящѣ 23:2; Ів. ѿвеща 4:13.

Njima treba pridružiti i Mk. 14:11 овецаше, kao i široko rasprostranjen i ekavizam u korijenu *čel-*, koji se javlja paralelno s oblicima gdje je došlo slovo jat (Mt. 5:47 цѣлѣте, Lk. 20:46 цѣлованнѣ):

Mt. цѣлѣнѣ ^{10:12}, цѣлованнѣ ^{23:7}; Mk. цѣлнѣахѣ ^{9:15}, цѣлованнѣ ^{12:38}; Lk. цѣлованнѣ ^{1:29}, цѣлованнѣ ^{1:41}, цѣлованнѣ ^{1:44}.

I u oblicima imenice *korenъ* uvijek dolazi *e*, a takvi likovi su karakteristični i za kanonska evanđelja. S druge strane, riječ *sěkira*, u kanonskim evanđeljima Mar., Zogr. i Ass. zabilježena kao сѣкѣра, pokazuje kolebanje unutar bosanske grupe:

Mt. корене ^{13:21}, Mk. кореннѣ ^{4:6}, кореннѣ ^{4:17}, кореннѣ ^{11:20}; Lk. коренн ^{3:9}, корене ^{8:13}.

Lk. сѣкѣра ^{3:9}, Div. сѣкѣра, Nik., Vrut., Hval., Mlet. снѣкѣра, Čajп. сѣкѣра.

Međutim, oblici imenice *oděžda*, uz forme sa sačuvanim slovom jat i ikavizmom – Mt. 6:25 однѣде, 27:28 въ однѣѣхѣ, Mk. 12:38 въ однѣдахѣ – također se pojavljuju u ekavskim likovima. Takva verzija mogla je biti knjiška, a moguće je da dolazi iz predloška upravo zbog toga što se nedosljednosti bilježe i u drugim bosanskim tekstovima:

Mt. одѣжѣн ^{6:28} (Div., Nik. одѣжѣн, Vrut. одѣжѣн, Hval. одѣжѣн, Mlet. одѣжѣн), въ одѣжѣхѣ ^{7:15} (Nik. въ одѣжѣхѣ, Hval. въ одѣжѣхѣ, Mlet. въ одѣжѣхѣ), въ одѣжѣхѣ ^{22:11}, одѣжѣн ^{22:12}; Lk. одѣжѣн ^{15:22} (Div., Vrut. одѣжѣн, Hval. одѣжѣн, Mlet. одѣжѣн).

Pitanje je na koji je način najlakše objasniti rijetke ekavizme koji nemaju analogiju u drugim bosanskim evanđeljima. Budući da se, npr., korijen u сѣдеце javlja i u ikavskoj verziji – Mt. 26:55 снѣнхѣ, najlogičnije je pojavu tumačiti utjecajem predloška:

Lk. сѣдеце ^{5:17} (Div., Nik., Mlet. сѣдеце, Vrut. сѣдѣца, Hval. снѣдеце); Mt. зѣ ^{12:42} (Div., Mlet. зѣ, Nik. сѣдѣ, Vrut. зѣ); Mk. нсѣѣлевахѣ ^{6:13} (Mar. нсѣѣлѣахѣ, Div. нсѣѣлѣахѣ, Hval. нсѣѣлѣахѣ, Mlet. нсѣѣлѣахѣ, Čajп. нѣѣѣлѣахѣ).

V. 2. Refleksi poluglasa i grupe *vb*

Analiza poluglasa potvrđuje stanje koje pokazuju i drugi istodobni bosanski rukopisi; cijeli tekst je jednojerov, jaku poziciju karakterizira sporadična vokalizacija, u Kop. možda izraženija nego u drugim kodeksima iz druge polovine 14. st., dok se u slaboj poziciji evidentiraju primjeri gubljenja.

Vokalizacija jakog poluglasa u /a/ reflektira osobinu pisareva idioma, odnosno stanje štokavskih govora druge polovine 14. st., a zahvaća različite kategorije riječi. U prijedlozima je pojava veoma rijetka, u prijedlogu *vb* sa samo dva primjera zapadnog refleksa *va*:

Mt. ва рамн^{2:18}; Mk. са нъзаранномъ^{14:67}; Lk. ва ран^{22:43}.

Međutim, ni u prefiksima pojava nije tako česta:

Mt. валае се^{14:24}; Mk. **о нзабранн** (70b); Lk. **о нзабранн** (105b), **о нзабранн** (121b), валахъ се^{8:23}, въ безадынь^{8:31}.

Ipak, u korijenu je relativno frekventna, a javlja se u domaćim i stranim riječima u kojima je oblik s vokaliziranim poluglasom poprilično zastupljen:

Mt. шадь^{13:46}, при дварехъ^{24:33}, таланать^{25:15}, алавастарь^{26:7}; Mk. при дварехъ^{2:2}, съ тащаннемъ^{6:25}, стакленнцамн^{7:4}, манн^{9:35}, **на ласть** (92b), алавастарь^{14:3}; Lk. тамнѣна^{1:10}, дабарь^{3:5}, алавастарь^{7:37}, драгамъ^{15:8}, потащавъ се^{19:6}, манасъ^{19:13}, шадьше^{22:8}; Iv. съшадн^{3:13}, сватннѣ^{5:35}, пришаднмъ^{7:50}.

Ovoj skupini pridružuju se i primjeri zamjeničkih oblika s refleksom vokaliziranog poluglasa pod akcentom:

Iv. са есть^{1:33}, та свѣтельствѹеть^{5:37}, та пнса^{5:46}, та принѣваеть^{21:23}.

U nastavcima *-всв*, *-вкв*, *-впв* i *-ѣпв* također često dolazi do vokalizacije, bilo da je riječ o sufiksu (слпцаць), napetom poluglasu (достоѣнь, таѣнь) ili gramatičkom obliku (G mn. ѿ срѣць):

-всв: Mt. сѹаць^{7:3}, оваць^{18:12}, младннаць^{21:16}, вѣнаць^{27:29}, льстаць^{27:63}; Mk. слпцаць^{10:51}, жрѣбаць^{11:4}, вѣнаць^{15:17}; Lk. ѿ срѣць^{2:35}, слпцаць^{6:39}, оваць^{15:4}, телаць^{15:30}, пришлаць^{24:18}; Iv. стѹденаць^{4:6}, ѿ оваць^{10:26}, блнзнаць^{11:16}.

-вкв: Mt. **опрѣснакъ**^{26:17}; Mk. приснакъ^{14:1}, **опрѣснакъ**^{14:12}; Lk. крпнакъ^{15:14}, опрѣснакъ^{22:1}; Iv. наѹетакъ^{2:11}, петакъ^{19:31}.

-впв: Mt. повннать^{5:22}, знманъ^{16:3}, нстннать^{22:16}, странанъ^{25:35}, повннать^{26:66}; Mk. повннать^{3:29}, безѹстанъ^{6:4}, нстннать^{12:14}; Lk. мнранъ^{1:79}, бесѹеданъ^{20:29}; Iv. нстннать^{3:33}, раванъ^{5:18}, нстннать^{5:30}, нстннать^{7:18}, подобанъ^{9:33}.

-ѣпв: Mt. достоѣнь^{8:8}; Mk. достоѣнь^{1:7}; Lk. достоѣнь, гноѣнь^{16:20}; Iv. достоѣнь^{1:27}, таѣнь^{19:38}.

Umetanje sekundarnog poluglasa bilježi se u sljedećim primjerima:

Mt. нѣсьмь^{8:8}, мрътьвце^{8:22}, ѹпль^{25:6}; Mk. мрътьвъ^{9:26}; Lk. есьмь^{5:8}; Iv. нѣсьмь^{17:11}, нѣсьмь^{17:16}.

S druge strane, dosta je primjera u kojima se taj poluglas vokalizira, naročito u oblicima vl. imena петръ:

Mt. петарь^{26:69}; Mk. петарь^{14:29,31}, петарь^{14:54}; Lk. нѣсамь^{3:16}, петарь^{9:32}, петарь^{22:54,58}, петарь^{24:12}; Iv. ннсамь^{1:20}, петарь^{1:43}, нѣсамь^{16:32}, петарь^{18:16}, петаррь^{18:18}.

Kao posljedica vokalizacije jakoga poluglasa tumači se i pojava bilježenja iskonskog /a/ poluglasom, a tome svjedoče ovi primjeri:

Mt. норѣднѣска^{3:5}, ерѣднѣсцн^{3:6}; Mk. съпогъ^{1:7}, нъзаранномь^{14:67}; Lk. съпогъ^{3:16}, обрѣзь^{20:24}; Iv. вьмь^{16:15}.

Uz primjere ъ > /a/, Kop. evanđelje čuva i ostatke staroslavenske vokalizacije ъ > /e/ koju pisar mehanički prenosi iz predloška. Takva je vokalizacija u korijenu *šbd-*, čega ima i u drugim bosanskim evanđeljima, ali distribucija primjera u Kop. rukopisu, gdje je glavnina primjera iz Matejeva evanđelja, najvjerojatnije ukazuje na utjecaj kontrolnoga predloška:

Mt. ошедъшнмь^{2:12}, сшедъшѸ^{8:1}, шедъше^{8:33}, шедъше^{9:13}, шедъша^{9:31}, шедъше^{11:4}, вшедъше^{12:45}, шедъше^{13:28}, шеѣше^{14:15}, прншедъше^{14:34}, шедъ^{18:28}, шедъше^{19:28}; Mk. нъшедъшн^{7:30}, жрѣвецъ^{11:2}; Lk. постеланѸ^{22:12}.

U priložima *togda* i *kogda* ispoljena je promjena ъ > /o/, ali uz rijetke primjere poput Iv. 20:8 тѣгѣ. Vokalizirani jerovi u ovim priložima karakteristika su kompletne bosanske grupe, a staroslavenska vokalizacija vuče korijene iz kanonskih evanđelja:

Mt. тогда^{3:5}, когѣ^{13:15}; Mk. тогѣ^{13:14}, когѣ^{13:33}; Lk. тогѣ^{21:10}, когѣ^{21:34}; Iv. тогѣ^{2:10}, когѣ^{6:25}.

Uz navedene, u tekstu su se našli i primjeri vokaliziranog slaboga poluglasa – Lk. 19:5 закехею (Mar. i Zogr.^b закѣхѣе, Ass. закѣхею), Lk. 23:15 ннѣтоже (Mar., ннѣтоже, Zogr.^b ннѣтоже), a pod utjecajem stsl. vokalizacije ъ > /e/ i ъ > /o/ sreću se i primjeri sa poluglasom na mjestu etimoloških /e/ i /o/:

Mt. обрѸѣнѣ^{1:18} (Nik. i Hval. оброуѸѣнѣ), рѣдъ^{11:16} (Div., Nik., Vrut., Hval. i Čajn. родъ); Lk. народьмь^{3:7}, ѡвьщавъ^{17:17}; Iv. нарѣда^{12:3}, прѣтрѣгаше се^{21:11}, єдннѣѸъ^{15:20} (Nik. єдннѣѸѣ).

Kada je riječ o gubljenju slaboga poluglasa, koji svakako već odavno ne pokriva fonološku vrijednost, vrijedi napomenuti da je upravo njegovo čuvanje važna osobina stsl. norme, iako su brojni primjeri njegovoga gubljenja. Navodimo samo neke primjere:

Mt. КННГН ^{1:1}, КТО ^{5:39}, ВСАКЪ ^{18:16}, БДЪЛЪ ^{24:43}; Mk. КННЖННЦН ^{3:22}, ПШЕННЦЪ ^{4:28}; Lk. НЗВЪСННХЪ ^{1:1}, ѿ ПУЕЛЪ ^{24:42}; Iv. УТО ^{9:26}, МНОЗН ^{11:55}, МНОГОЦЪННН ^{12:3}.

Ponekad se može gubiti i jaki poluglas. Zastupljenost zamjeničkih primjera всь (vsъ : vsъ ~ 32:42), koji se bilježe i kod Hvala (Kuna 1982: 16), ukazuje na takav izgovor, koji je najvjerojatnije nastao analoški prema oblicima u drugim padežima sa poluglasom u slaboj poziciji. U korijenu *šbd*-također se rijetko piše slabi poluglas:¹⁰⁶

Mt. всь ^{2:3}, шдъше, шдъ ^{2:8}, прншдъ ^{2:23}, всь ^{8:34}, всь ^{21:2}, усь ^{17:18}, усь ^{26:45}; Mk. снъмнца ^{1:29}, всь ^{4:1}, всь ^{8:36}, всь ^{11:18}, усь ^{13:11}, всь ^{14:55}; Lk. усь ^{2:38}, шдъ ^{5:14}, прншдъше ^{7:5}, всь ^{11:20}; Iv. всь ^{3:16}, всь ^{6:14}, снъмнца ^{9:22}, всь ^{9:39}, вшдъшнхъ ^{12:20}, всь ^{15:18}, всь ^{15:19}, всь ^{17:21}.

Izrazita je osobina stsl. norme čuvanje finalnog poluglasa, pa se, u skladu s tim, ne očekuje mnogo primjera gubljenja. U prave primjere izostavljanja krajnjeg poluglasa idu sljedeći slučajevi:

Mt. проснт еда ^{7:10}, зАрав| ^{8:13}, не възгласнт ѿврѣжѣсе ^{14:72}; Mk. не нмет осъень ^{16:16}; Lk. носнпов нлнннъ ^{3:23}, вѣдѣв помншленнѣ ^{9:47}.

Od preostalog broja primjera, nekoliko je onih koji su došli u popisima glava, gdje se ispuštanjem poluglasa postiže zbijanje teksta:

Mt. ѿ **о** прнемъшнхъ тальнѣтнхъ (54a); Lk. **оа** о лацѣнхъ кнносa радн (106a), **п** о плауѣцнхъ се женахъ (106b), **па** о п^ок^аѣв^шнм се р^зѡн^нцн (106b).

Izostavljanje je također moguće kada dvije riječi pisar doživljava kao cjelinu, u združenicama, a to je stara pojava koja se bilježi i u drugim bosanskim evanđeljima. Pored već navedenog primjera – **па** о п^ок^аѣв^шнм се р^зѡн^нцн (106b) – tu spadaju i sljedeći:

Mt. ѡбоѡв се ^{14:30}; Mk. **он** же ^{1:45}; Lk. не ѡбонт се ^{12:4}; Iv. ѡбоѡв се ^{6:19}.

Neki se evidentirani primjeri izostavljanja tumače pisarevom zabunom, koja je rezultat griješenja u procesu prepisivanja s predloška:

Mk. н **еднн** етеръ ^{14:51}, **бѣхъ же** елнннхъ етерн ѿ вшдъшнхъ ^{12:20}.

Zabunom se objašnjavaju i sljedeći primjeri suvišnih poluglasa, ako su neki uopće napisani rukom pisara¹⁰⁷ Kop. evanđelja:

¹⁰⁶ Ovdje se ne uzimaju u obzir primjeri s nadrednim slovom *д* u kojima nadmetnuto slovo ima značenje kraćenja riječi: Mt. 8:14 **вшьѣ**, 17:27 шѣ; Mk. 14:12 ншѣше; Lk. 11:25 прншѣ itd.

¹⁰⁷ To se odnosi na suvišni poluglas u stihu Lk. 8:11 **сѣм|еъ**, koji je, možda, dodala druga ruka.

Mt. а не| ъ въсе тѣло твоє^{5:29}; Lk. сѣм|еѣ єсть слово бж̄не^{8:11}, обѣданнемъ^{21:34}.

Njima su bliski i primjeri pisanja slova jat umjesto poluglasa, što se također može tumačiti nedostatkom pažnje u procesu prepisivanja, pa se dešava da pisar slična slova zamjenjuje:

Mk. рѣцѣта^{14:14}, на ѹтрѣ сѣѣтъ створшє^{15:1}; Lk. прндѣсѣданнѣ^{11:43}; Iv. анѣрѣн^{1:41}.

U vezi s refleksima poluglasa je i stanje grupe *vb*. Kao što je već rečeno, zapadni refleks *va* < *vb* veoma je rijedak, kao prijedlog javlja se dvaput: Mt. 2:18 ва рамн i Lk. 22:43 ва ран, kao prefiks jedanput: Mt. 14:24 валє се. Nasuprot tome, promjena *vb* > *u* poprilično često se bilježi. Brojčani odnos *vb* : *u* u prijedlogu je 1315:225. U prefiksu je promjena također česta, iako premoć čuvaju likovi sa *vb*-:

Mt. ѹпаль^{2:18}, ѹтнштн^{2:18}, ѹврѣжєть^{5:25}, ѹведн^{6:13}, ѹводнтѣ^{7:13}, ѹснѣ^{13:25}; Mk. ѹмѣцаѹ^{2:2}, ѹпрошєн (65b), ѹзмн^{2:11}, ѹвѣсть^{5:43}, ѹторн^{12:21}; Lk. ѹнндє^{1:40}, ѹселєнню^{2:1}, ѹходнтє^{11:52}, ѹторѹ^{12:38}, ѹдовнца^{18:5}; Iv. ѹслнштєть^{5:28}, ѹторнцєю^{9:24}, ѹскршєннє^{11:24}.

V. 3. Refleksi nazala

Umjesto nazala *o* i *e* još u najstarijim bosanskim tekstovima dolaze slova *o* i *e*, što znači da je denazalizacija sprovedena prije pisanih spomenika. Grafijski ostaci slova *jus*, zabilježeni u nekim tekstovima, ne odražavaju njegovu glasovnu vrijednost, nego predstavljaju ili reliktnu stsl. normu koja svjedoči odanosti predlošku, kao što je to slučaj kod pisara Kop. evanđelja, ili, pak, pokušaj iznalaženja ortografskog rješenja za određene pozicije uvjetovane manirom ligaturnog spajanja, kao što to čini Pripković (Nakaš 2015: 644).

U Kop. rukopisu slovo *π* zabilježeno je na istom mjestu na kojem ga čuva i pisar Div. evanđelja, a to je pozicija iza ligature *ю*, ista kao u Grig.-Gilj. i Man. evanđelju:

Kop. н сѣвнраю ждѣже не раздѣхъ ~ Div. н сѣвнраю ждѣже не растоуиъхъ (Lk. 19:22).

Uz bilježenje refleksa nazala *o* važno je napomenuti i primjere u kojima je na mjestu ovoga starog vokala došlo slovo *o*. Međutim, kao što je već ranije rečeno, taj pojava, koja se javlja i kod drugih pisara, ne treba davati poseban značaj jer je riječ o izostavljanju nadmetnutog dijela slova – izice,

pa preklapanje takve greške s refleksom nazala nema fonološku nego grafičku pozadinu:

Mk. ὄρνιθαχο (οὐρνίθιααχ) ^{5:24}; Lk. оружне (оржнемь) ^{22:52}, потрнбо (потрѣбъ) ^{23:17}.

Kada je riječ o refleksu prednjeg nazala, naročito se ističu dva primjera u kojima se ispoljila promjena $\xi > /a/$. Ova pojava, izuzev u korijenu *jeti*, veoma je rijetka u drugim bosanskim evanđeljima,¹⁰⁸ pa je prisustvo refleksa */a/* moguće tumačiti na više načina. Da li je ovaj refleks povezan sa nekom od prapodloga, ili je promjena $\xi > /a/$ iza palatala, barem u primjeru *čado* < *čędo*, koja je inače svojstvena čakavskom narječju, bila zastupljenija u prošlosti zapadne štokavštine, teško je sa sigurnošću tvrditi. Pojava refleksa */a/* < ξ u riječi *čado* na istom mjestu na kojem ovaj refleks ima istočnoslavenski Mstisl. aprakos možda više govori u prilog tumačenju porijekla iz nekog starog predloška:¹⁰⁹

Lk. нлн женѣ нлн ѡааа црѣствнѣ бжнѣ радн Кор. – нлн женоу нлн ѡааа ц(с)рствннн радн нѣсѣнааго ^{18:29} (Mstislav, 93b); Iv. за кое нхѣ дѣло каменне на ма мецете ^{10:32} (Mar., Zogr. i Ass. ма).

S refleksom prednjeg nazala povezana je i alternacija *ě/ę*, pojava poznata i kanonskim tekstovima. Dosljedno stanje s refleksom */el/* < ξ , kao i u drugim bosanskim kodeksima, dolazi u oblicima gl. поменѣтн (Mar. помѣноутн), dok gl. обрѣстн pokazuje i verziju s refleksom nazala:

Kop. Mt. обрѣцета ^{21:2} ~ Nik. обрѣцете, Div., Sof., Hval. i Mlet. imaju обрѣцета.

Nedosljednosti se pojavljuju i u bilježenju stsl. prijedloga *premo/pręmo*. Za razliku od Sof., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. rukopisa u kojima je uvijek *premo*, u Kop. rukopisu preživjeli su ostaci давног kolebanja, dok su primjeri u verziji s jatом česti u Čajn. evanđelju:

Mt. премо ^{21:2} (Čajn. прѣмо); Mk. премо ^{11:2}, премо ^{13:3}, премо ^{15:39} (Čajn. прѣмо) ~ Mt. прнмо ^{27:61} (Div. прѣмо); Mk. **прѣмо** ^{12:41} (Čajn. прѣмо).

¹⁰⁸ Usp. kod Hvala primjer часть, Aleluě 118: 59 (Kuna 1982: 17).

¹⁰⁹ Refleks $\xi > /a/$ u obliku imenice *čado* karakterističan je za ohridski govor (Ugrinova-Skalovska 1976: 180), ali i za rusku redakciju crkvenoslavenskog jezika te preovlađuje u Mstisl. aprakosu. Vidi frekvencijsku listu u izdanju L. P. Žukovska et al. (1983: 465). S druge strane, usporedba Kop. sa hrvatskoglagoljskim tekstovima iz kritičkog aparata Hrv. misala pokazuje da u dionicama Mt. evanđelja hrvatski misali Vat.₄, Nov., Roč. i Hrv. imaju */el/* < ξ : 2:18 čedь, 9:2 čedo, 10:21 čedo, čeda, 15:26 čedomъ, 18:25 čeda, 27:25 čeděhь.

V. 4. Refleksi jeryja

Nekadašnji visoki vokal srednjeg reda, bilježen digramom ы, u bosanskim je govorima dobio vrijednost /i/, pa je u ikavski obojenim tekstovima stvorena mogućnost pokrivanja vrijednosti iskonskog /i/ ovim slovom. O njegovoj poremećenoj upotrebi u Kop. evanđelju govori primjer u kojem je pisan u inicijalnoj poziciji – Mk. 3:33 $\overline{\text{ысѣ}}$ – gdje po pravilima stsl. norme nije mogao stajati. Od četrdesetak u tekstu evidentiranih primjera samo je na nekoliko mjesta pisanje jeryja podudarno sa njegovom etimološki validnom pozicijom:

Mk. $\overline{\text{хлѣбы}}$ 8:14, $\overline{\text{заповѣды}}$ 12:29 (Ass. $\overline{\text{заповѣды}}$); Lk. $\overline{\text{бывъшеє}}$ 8:34, $\overline{\text{анѣлы}}$ 16:22.

Ipak, najčešće dolazi na mjestu iskonskog н jer su promjene $\check{e} > /i/$ i $y > /i/$ ponudile mogućnost miješanja slova ѣ, ы i н:

Mt. $\overline{\text{выдѣвъ}}$ 9:36, $\overline{\text{прнеты се}}$ 11:14, $\overline{\text{ты}}$ 11:25, $\overline{\text{расхѣтаты}}$ 12:29, $\overline{\text{дышы}}$ 15:22, $\overline{\text{лы}}$ 18:8, $\overline{\text{братыє}}$ 25:40, $\overline{\text{архыерѣне}}$ 27:41, $\overline{\text{ы}}$ 27:54, $\overline{\text{архыерѣомь}}$ 28:11; Mk. $\overline{\text{ысѣ}}$ 3:33, $\overline{\text{въ коравлы}}$ 5:21, $\overline{\text{воєдамы}}$ 13:9, $\overline{\text{смръты}}$ 14:34; Lk. $\overline{\text{прѣзѣнѣ}}$ (106b), $\overline{\text{створы}}$ 2:48, $\overline{\text{єрыхѣ}}$ 10:30, $\overline{\text{лѣбодѣнцамы}}$ 15:30, $\overline{\text{блыстающѣ}}$ 17:24, $\overline{\text{мы}}$ 18:5, $\overline{\text{лѣсты}}$ 20:23, $\overline{\text{прѣлѣсѣданѣ}}$ 20:46, $\overline{\text{мырь}}$ 24:36.

Uz navedene primjere, našli su se i oni u kojima je slovo jery zabilježeno na mjestu gdje kanonska evanđelja imaju poluglas:

Mt. $\overline{\text{всаки}}$ 7:21 (Mar. $\overline{\text{всѣкъ}}$, Zogr. $\overline{\text{всѣкъ}}$, Ass. $\overline{\text{всѣкъ}}$), $\overline{\text{лѣкавы}}$ 12:39 (Mar. i Zogr. $\overline{\text{лѣкавъ}}$); Lk. $\overline{\text{на браки}}$ 14:8 (Mar., Zogr. i Sav. $\overline{\text{на бракъ}}$, Ass. $\overline{\text{на бракъ}}$), $\overline{\text{градѣ}}$ 19:19 (Mar., Zogr. i Ass. $\overline{\text{градѣ}}$).

V. 5. Refleksi r i l

Uz slogotvorne sonante r i l u kompletном kodeksu gotovo uvijek je pisan poluglas kao znak slogotvornosti. Odstupanje od toga pravila, pored tradicionalnog izostavljanja u skraćenicama, iznimno je rijetko, a većina zabilježenih primjera izostavljanja može se jednostavno objasniti pozicijom – ili je riječ prelomljena na kraju retka, pa je pisar manje pažljiv, ili je izostavljena titla nad skraćenicom:

Mk. $\overline{\text{крѣщенѣ}}$ 1:4, $\overline{\text{градниѣ}}$ 7:22; Mk. $\overline{\text{вѣскрѣснѣти}}$ 8:31, $\overline{\text{цркви}}$ 14:49.

U nekoliko primjera u korijenu $\check{c}r\check{z}p$ - na mjestu slogotvornog r došla je kombinacija рн, ali sa jednim primjerom koji ima рѣ: Iv. 4:7 $\overline{\text{пѣръпатнѣ}}$.

Oblici s poluglasom bilježe se uvijek u kanonskim evanđeljima Mar., Zogr. i Ass. – Iv. 2:8 поурѣпѣте, ali i u bosanskim:

Iv. поурѣпѣнте^{2:8} (Div., Nik. i Hval. поурѣпѣте, Vrut. i Mlet. поурѣпѣнте), поурѣпѣше^{2:9} (Div. поурѣпѣше, Nik., Vrut., Hval. i Mlet. поурѣпѣше), поурѣпѣнѣнка^{4:11} (Div., Nik. i Hval. поурѣпѣнѣнка, Vrut. поурѣпѣнѣнка), поурѣпѣнѣ^{4:15} (Div. i Nik. поурѣпѣнѣ, Vrut. i Hval. поурѣпѣнѣ).

Isto tako, neujednačeno se piše glagol *žrtiti*. Dok se u kanonskim evanđeljima čuva slogotvorno *r*, u Kop. je došla kombinacija *ph*, a u drugim bosanskim *ph*:

Lk. жрѣтѣ^{22:7} ~ Mar. i Zogr. жрѣтѣ, Div., Nik., Vrut., Hval. i Čajn. жрѣтѣ.

Refleks slogotvornog *l* > /*lu*/ u obliku Mt. 13:6 слѣньцѣ davno je uočen u Kop. evanđelju. Budući da na istom mjestu ovaj refleks imaju Mir. i Vuk. evanđelje, u Kop. rukopis oblik je doista mogao doći iz predložka. Prema objašnjenju J. Vrane (1961: 166–168), promjena *l* > /*lu*/ upućuje na prizrensko-južnomoravski areal. Međutim, ovo tumačenje danas se može isključiti jer je u fizionomiji zapadnoštokavskih govora ovakav refleks mogao biti rezultat diftongizacije *l*, o čemu svjedoče primjeri kombinacija *lu* i *ul* na mjestu slogotvornog *l* u drugim bosanskim evanđeljima:¹¹⁰ Ev. N° 697 *ul* Mt. 23:24 погѣльцаюше, Sof. *lu* Mt. 23:24 погѣльцаюше.

Refleks *lu* bilježi se i u oblicima *glubina*, *glubokъ* (< глѣбѣна, глѣбокъ), ali ne od slogotvornog *l*. S obzirom na to da u kanonskim evanđeljima Mar., Zogr. i Ass. dolazi u Mt. 13:5 глѣбѣнѣ (Ass. def.), Lk. 5:4 глѣбѣнѣ, 6:48 оуглѣбѣнѣ (Ass. def.), Iv. 4:11 глѣбокъ, usporedba tih primjera unutar bosanske grupe ukazuje na nedosljedno stanje. Kopitarovo evanđelje, uz samo jedan primjer *lb* – Lk. 6:48 глѣбѣнѣ, ima uvijek refleks *lu* i najbolje se slaže sa stanjem u Div. evanđelju:¹¹¹

Mt. глѣбѣнѣ^{13:5} (Nik., Vrut., Hval. i Čajn. глѣбѣнѣ), въ глѣбѣнѣ^{18:6} (ostali поурѣнѣ); Lk. въ глѣбѣнѣ^{5:4} (Div. глѣбѣнѣ, Nik., Vrut. i Hval. глѣбѣнѣ), глѣбѣнѣ^{8:6} (Div. глѣбѣнѣ, Nik. глѣбѣнѣ, Vrut., Hval. i Čajn. глѣбѣнѣ); Iv. глѣбокъ^{4:11} (Div. глѣбокъ, Nik., Vrut. i Hval. глѣбокъ).

¹¹⁰ Bilježenje kombinacija *ul* i *lu* na mjestu slogotvornog *l* ima i u hrvatskim tekstovima 15. stoljeća, primjerice u Newyorškom misalu: *dul'žna, sulzami, sulncu, vul'niš, prišul'č*. Usp. o tome više u gramatici *Hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika* (Gadžijeva et al. 2014: 69).

¹¹¹ Primjeri poput глѣбѣнѣ, глѣбокъ, u kojima je odražena zamjena *h* > *ъ*, objašnjavaju se južnomakedonskom dijalekatskom osnovom (Makarjioska 2017: 325).

Dov. Mt. πευαο 13:22, σεονηχъ 13:36, веоБлѸдѸ 19:24, Mk. веоБлѸдѸ 1:6, Lk. коомн i веоαζαλλн 11:13, свѸтноннка 11:33, 11:34, 11:36.

Rijetko bilježenje ove alternacije u Hval. zborniku moglo bi imati podršku i u njegovom organskom idiomu, očito zapadnijem, ili pak u brižljivom prepisivanju s predložka. Takvo promišljanje posebno dolazi do izražaja ako se ima u vidu to da visok procenat prodiranja ove jezičke osobine nalazimo kod pisara koji nisu pretjerano uredni, koji zapravo najviše griješe, odnosno koji češće krše staroslavensku normu, a takvi su pisari Vrut., Ev. iz Dov., ali i Pripković.¹¹³

V. 7. Ostale vokalske alternacije

Redukcija vokala u korijenu često se evidentira u oblicima vsъ i čsъ, a najvažniji primjeri navedeni su u poglavlju o poluglasima. S druge strane, u konstrukciji *na desete* redukcija je veoma rijetka, zabilježena je samo jednom – Mt. 26:14 ѿ обою на десте, iako je, sudeći po drugim tekstovima,¹¹⁴ bila vrlo raširena:

U oblicima imenice *naětmьnikъ* u Kop. evanđelju, kao i u većini bosanskih, piše se jat, izuzev Div. koje ima наємьннкъ, ali se ni kanonska evanđelja ne ponašaju jedinstveno.

Lk. наѸмьннкъ 15:17, наѸмьннкъ 15:19, наѸмннкъ 15:21; Iv. наѸмьннкъ 10:12, наѸмьннкъ, наѸмьннкъ 10:13 (Mag. нанмьннкъ i наємьникъ, Zogr. наіѸмьннкъ, Ass. наємьникъ i нанмьннкъ).

Izmjene osnovnih vokala moguće su i u nekima od primjera koji slijede, premda ih je lakše interpretirati kao greške budući da je već nekoliko puta govoreno o tome kako pisar Kop. evanđelja, u nedostatku pažnje, često miješa slova:

Lk. далаете 14:32 (mj. далеуе), коюцнмъ се 15:7 (mj. каюцнмъ се), оводѸ 17:21 (mj. овьдѸ), знаманне 21:7 (mj. знаменне).

V. 8. Refleksi praslavenskoga jotovanja

Refleks praslavenske grupe *dj > /j/ u tekstu Kop. evanđelja svjedoči o zapadnoštokavskom idiomu pisara. Inače, ovaj refleks bilježi se često i kod Hvala, posebno u oblicima glagola *hodati* i njegovim složenicama (Kuna

¹¹³ Primjere iz Vrut., Pripk. i Mlet. ekscerpirala je L. Nakaš u za potrebe govora Vrut. evanđelja (2015: 646–647).

¹¹⁴ Npr., u Čajn. se često evidentira redukcija u obliku *desete* (Jerković 1975: 135).

1981–1982: 382), ali je u tim oblicima najčešći i u Kop. evanđelju. Stoga je sasvim prihvatljivo tumačenje koje izoglosi **dj* > /*lj*/, koja je ujedno i čakavska odlika, pretpostavlja veću raširenost u prošlosti (Kuna 1986: 17; Jurić-Kappel 2008: 210–211):

Mt. нсхоѡше^{3:5}, осѡнѡте^{7:1}, прохѡше^{9:35}, ѡ тѡнхѡ^{17:25}, ѡ тѡнхѡ^{17:26}; Mk. **захоѡше**^{1:32}, осѡень^{16:16}; Lk. ѡхоѡше^{2:37}, такоє^{16:25}, саѡхѡ^{17:28}; Iv. роєное^{3:6}, прнхою^{4:15}, нзвою^{19:4}, врьтограѡннѡ^{20:15}, вьсхою^{20:17}.

Ovim primjerima pridružuje se i kategorija prezenta i imperativa glagolā, u kojoj je često pisar Kop. evanđelja umjesto staroslavenske grupe *žd* zabilježio refleks /*lj*/:

Mt. продан^{19:2}; Mk. продан^{10:21}, дан^{10:37}; Lk. вьздѡн^{16:2}; Iv. вню^{4:19}, да вьзвѡю^{11:11}, вню^{20:25}.

S druge strane, refleks jotacije **tj* > /*č*/ umjesto staroslavenske grupe *št* manje je frekventan. Već je u poglavlju o grafiji rečeno kako ovaj pisar đervom ne bilježi vrijednost /*č*/, nego iznalazi novo rješenje bilježeći ovaj refleks slovom *γ*:

Mt. поуню^{2:14}, нуєдне^{12:34}; Mk. меуеть^{12:41}, уѡ^{5:30}; Lk. нареун се^{15:19}, тлнун^{13:25}; Iv. оуѡтнтѡ^{11:57}.

U sklopu refleksa jotovanja vrijedni su pažnje i rijetki primjeri neobilježavanja epentetskog *l*. Oni se mogu tumačiti na dva načina; kao relikti iz podloge koja govori o njihovom gubljenju, ali i kao rezultat izostavljanja nadrednog slova *λ*:

Mk. прнемѡть^{6:11} (Mar. прннмѡтъ, Zogr. прнемлѡтъ, Div., Nik. прнемлють, Vrut. i Hval. прнемлоуть); Lk. прнмѡть^{10:8}, прнемѡть^{10:10} (Mar. i Zogr. прнемлѡтъ, Div. прнемѡ[ть], прнемлють, Nik., Vrut. i Hval. прнемлоуть).

V. 9. Suglasničke alternacije i grupe

Gubljenje poluglasa u slaboj poziciji dovelo je u kontakt različite suglasnike te izazvalo njihova jednačenja. Tako su se našli primjeri u kojima je, npr., jednačenje po zvučnosti izvršeno, poput oblika *опѡстонмѡ*¹¹⁵ i *глатьцн*, ali

¹¹⁵ Isti se lik bilježi i u Div. evanđelju, što I. Grickat objašnjava grčkim jezičkim osjećanjem (1961–1962: 252). Međutim, pitanje je da li se opozicija po zvučnosti uopće treba pripisati grčkom osjećanju ili su to jednostavno greške. Usp. npr. kod Hvala: соубремь мј. соупремь (Mt. 5:25), даковоу мј. таковоу (Mt. 9:8), брѡкаженъмь мј. прокаженъмь (Mk. 49), погоупнтѡ мј. погоубьнтѡ (Lk. 4:34) itd.

se poluglas još uvijek čuva, što ilustrira ukrštavanje fonološkog i etimološkog načina bilježenja. Evo nekih primjera jednačenja po zvučnosti:

Mt. юшка^{12:42} (< южка), тешка^{23:4} (< тежка); Lk. глатычн^{3:5} (< гладькы), опыстонмь^{21:20} (< обьстонмь), ѿ пучель^{24:42} (< бьучель).

Do asimilacije suglasnika nakon gubljenja poluglasa dolazi i u obliku Iv. 19:2 сплетьє (< съплетьше), u kojem *tš* > /č/, ali uz čuvanje *tv*. Pored primjera u prefiksima *bes-* i *is-*, jednačenja po zvučnosti dolaze u priložima Mt. 8:20 гдѣ, Lk. 22:9 гдн и Mt. 12:6 з^аѣ, zatim oblicima Mt. 8:13 з^арав, Mk. 13:27 нзберѣтъ itd.

Od suglasničkih alternacija posebno je zanimljiva promjena *n* > *l* u oblicima imenice *znamenije*. Disimilacija ovoga tipa vjerovatno je bila raširenija u prošlosti jer o njoj svjedoče i takvi likovi ove lekseme na epitafima, ali i u poveljama.¹¹⁶ Vrijedan je spomena podatak da se ova pojava javlja i u Prozorskoj listini, čiji je autor Tvrtkov dijak Dražeslav, za čije je pismo Mošin izrekao sud da podsjeća na pisara Kop. evanđelja. Pored Kop. evanđelja, promjenu *n* > *l* često bilježimo i kod Pripkovića:

Kop. Mt. кѣ **о просещнхъ зламеннѣ** (25b), зламенне^{16:1}, зламенне^{26:48};

Pripk. Mt. зламеннѣ, зламенне^{12:39}, зламенн^{16:3}, зламеннѣ, зламенне^{16:4};
Mk. зламеннѣ^{8:11}, зламеннѣ, зламенне^{8:12}, зламеннѣ^{16:17}, зламеньмн^{16:20};
Lk. зламенне^{21:7}, зламеннѣ^{21:25}.

U suglasničke promjene spada i gubljenje konsonantskog dijela prefiksa *ot-*, što se sreće i u kanonskim i drugim bosanskim evanđeljima:

Mt. ох^оде^{25:14}; Mk. ох^оде^{13:34}; Lk. ош^ъ^{4:42}, ош^ѣше^{5:2}, ох^однѣ^{9:39}; Iv. ошлн^{4:8}.

U vezi sa suglasničkim grupama vrijedi načelno pravilo da se dobro čuvaju i rijetko uprošćavaju. Inicijalna grupa *čr-* nikad se ne mijenja u *cr-*:

Mt. въ урѣвѣ^{1:18}, урѣна^{5:36}, урѣвленѣю^{27:28}; Mk. о урѣслнхъ^{1:6}, урѣво^{7:19}; Lk. урѣва^{1:42}, урѣженне^{5:29}, урѣсла^{12:35}; Iv. урѣвава^{7:38}.

Isto tako, i grupa *-sc-* uvijek se čuva, bez primjera uprošćavanja:

¹¹⁶ Usp. u natpisima: [братне кон вндн снѣ **зламенне**] Podubovac (138), [вндн сѣ **зламенне**] Vlahovići (94), [а сѣ лежн **зламенне** озрннѣ копневнѣ] Varošite (224); u poveljama: [а ѿ лѣжць до рѣуевѣ а ѿ лѣке по **зламенне**], Tvrtko (1366), [до дрѣгога н по вѣдѣщѣхъ вѣлѣзѣхъ н **зламеньнехъ**] Radič Sanković (1391), [подѣ нашнмъ внсѣлнмъ **зламеннѣмъ** пѣуатомъ] Juraj Vojsalić (1434).

Mt. нсцнлн 4:24, нсцѣлѣ 8:7, нсцѣлн 8:13, нсцѣлае 9:35, нсцѣланте 10:8, нсцнлнтн;
 Mk. нсцѣланть 3:2, нсцнлнтн 3:15; Lk. нсцѣланть 6:7, нсцѣланеть 7:7, нсцѣлѣвша 7:10,
 нсцѣленн 8:2, нсцѣлеще 9:6; Iv. нсцѣланеть 4:47, нсцѣланвьшѣмѣ 5:10.

U grupama *-ždr-* i *-zdr-* čuva se *d*. Jedini primjer uprošćavanja grupe *-ždr-* evidentiran je u naslovu glave Mk. evanđelja **о жрѣветн** (90a), dok se grupa *-zdr-* pojednostavljuje u ovim primjerima:

Mt. разрнште, разрншено 18:18; Mk. разрнштн 1:7; Lk. разрѣшенне 6:49.

S druge strane, grupa *-zdn-* češće je pojednostavljena, a popis svih primjera čuvanja, od kojih većina pripada Iv. evanđelju, jest sljedeći:

Mt. празнѣн 20:3, празнѣн 20:6; Mk. празнѣнкѣ 15:6; Iv. празнѣнкѣ 4:45, празнѣнкѣ 5:1, празнѣнкѣ 7:2, празнѣнкѣ 7:11, празнѣнка 7:14, празнѣнкѣ 7:37, празнѣнкѣ 11:56, празнѣнкѣ 13:29.

Kolebanja se javljaju i u bilježenju grupe *-sk-* odnosno *-sh-* u oblicima imenice *paska/pasha*:

Mt. паска 26:2, паскѣ 26:17, 18; Mk. паска 14:1, **паскѣ** 14:12, 14, 16; Lk. паскѣ 22:11; Iv. паска 2:13, паскѣ 18:39 ~ Lk. пасха 22:1, пасхѣ 22:7, 8, 13, 15; Iv. пасха 6:4, пасха, пасхн 11:55.

Bez pojednostavljivanja su i primjeri sa grupom *-tč-* nastalom nakon gubljenja slaboga poluglasa – poput прнтѣа:

Mt. **прнтѣа** (25b), прнтѣѣ 13:18; Mk. прнтѣа (65b), вѣ прнтѣахѣ 4:11; Lk. о прнтѣн (105b); Iv. вѣ прнтѣахѣ 16:25.

U grupi *vъs-* nikad se ne bilježe primjeri metateze:

Mt. все 1:22, ѣ всѣхѣ 2:16, всакѣ 4:23, ѿ всакого 13:47; Mk. вснмѣ 6:41, всею 12:30; Lk. всака 3:5, прѣдѣ вснмн 8:47; Iv. всакого 1:9, всакѣ 3:15.

VI. MORFOLOGIJA

Morfološka ispitivanja teksta Kopitarova četveroevanđelja u prvom planu usmjerena su na praćenje prodora dijalekatskih inovacija, odnosno na paradigmatičko interferiranje dvaju gramatičkih sistema – staroslavenskog i zapadnoštokavskog, koji je u osnovi organskog idioma pisara. Dosadašnja proučavanja bosanskih crkvenoslavenskih tekstova istakla su izrazitu konzervativnost sistema oblika, koja se ogleda u očuvanju arhaičnih glagolskih kategorija poput asigmatičkog aorista, ali i starijih gramatičkih nastavaka (Grickat 1961–1962: 264; Jerković 1975: 178; Kuna 1986: 18). Stoga se upravo u ovim morfološkim specifičnostima čuvaju važne odlike bosanske redakcijske pismenosti, a stepen inovacija koje prodiru u staroslavensku strukturu ovisi o više faktora; ponajprije o obrazovanosti pisara, zatim njegovom odnosu prema tekstu, što se vidi u slijedećem knjižske norme ili u njenom napuštanju u korist oblika iz morfološke strukture onovremenog idioma, ali i o predlošku s kojega prepisuje kodeks. Međutim, pored dijalekatskih inovacija koje svjedoče o morfološkom sistemu zapadnih štokavskih govora druge polovine 14. st., u bosanskim evanđeljima, uostalom kao i u crkvenim tekstovima drugih slavenskih redakcija, nalazimo i reflekske prožimanja gramatičkih paradigmi koji izviru iz kanonskih tekstova. U skladu s tim, u ovom poglavlju se iznose najvažniji rezultati istraživanja iz repertoara morfoloških specifičnosti teksta Kop. evanđelja; pritom se u važnim gramatičkim pojedinostima stanje u Kop. evanđelju uspoređuje sa stanjem u kanonskim crkvenoslavenskim i drugim bosanskim evanđeljima.

VI. 1. Imenički oblici

VI. 1. 1. Imenice muškoga roda

VI. 1. 1. 2. *Ō-deklinacija i jŏ-deklinacija*

Oblici imenica muškoga roda koje su se mijenjale po nekadašnjoj ō-deklinaciji još u kanonskim crkvenoslavenskim tekstovima preobražavaju padežnu paradigmu, a rezultat tih izmjena je i izjednačavanje pojedinih padežnih oblika. Semantička kategorija živosti dovela je do genitivno-akuzativnog sinkretizma, a ostaci starijeg stanja čuvaju se u Kop. evanđelju i uglavnom se vezuju za imenice *otrokъ* i *mladěньць*. Iako se za imenicu

otrokъ bilježi i A koji je primio genitivni nastavak – Mt. 8:13 обрѣте **отрока** своего, 9:42 нсѣлан **отрока** н вѣдасть оцѣ его – referent se ove imenice, kao i imenice *mladěnceъ*, još uvijek ne smatra osobom¹¹⁷ te imenica češće čuva iskonski oblik akuzativa:

Mt. нсѣланеть **отрокъ** мон^{8:8}, нсѣлан **отрокъ** его^{8:13}, нсѣлан **отрокъ**^{17:18}; Lk. нсѣланеть **отрокъ** мон^{7:7}, обрнтѣ марню же носпа н **младѣньць**^{2:16}.

Sa kategorijom živosti povezan je i dativni nastavak *-ovi/-evi* koji u glavnu promjenu dolazi iz starih ū-osnova. Ovaj padežni oblik, koji se još naziva *dativus personalis*, također je relikv morfološkog stanja iz kanonskih tekstova. U Kop. evanđelju obuhvaća samo imenice koje označavaju živo,¹¹⁸ a pored vlastitih imena, nastavak *-ovi/-evi* prodire u kategoriju imenica koje označavaju titulu i zanimanje:

Mt. нернѣвн^{8:4}, нсѣвн^{14:12}, мосневн^{17:4}, петровн^{17:24}, кесаревн^{22:17}, гвн^{22:44}, арѣхнерѣовн^{26:57}, петровн^{26:73}; Mk. архнсѣнаговѣ^{5:36}, петровн^{5:37}, монсчовн^{9:5}; Lk. гвн^{2:23}; Iv. архнерѣовн^{18:15}, петровн^{18:17}.

Međutim, kod ove skupine imenica čuva se i iskonski nastavak ō-deklinacije *-u*, koji je također veoma frekventan:

Mk. архнерѣю^{1:44}, нованѣѣ^{11:4}, архнерѣю^{14:53}, нсѣ^{19:16}; Mk. кесарѣ^{12:14}, петрѣ^{14:70}, пнлатѣ^{15:1}; Lk. пнлнпѣ^{3:1}, аврамѣ^{3:8}, нованѣѣ^{7:18}, монсѣю^{9:33}, кесарѣ^{23:2}; Iv. пнлнпѣ^{6:5}, нсѣ^{11:21}, снмоннѣ^{21:15}.

U množini, pak, jedna kategorija imenica, uglavnom stranog, ali i slavenskoga porijekla, u N ima nastavak ū-osnova *-ije*, ali se ova pojava bilježi i u kanonskim evanđeljima:

Mt. мнтарне^{9:10}, парнсѣ^{9:11}, мѣжне^{12:41}, архнерѣне^{26:3}, архнерѣ^{27:1}; Mk. мнтарне^{2:15}, парнсне^{2:16}, архнерѣ^{14:1}; Lk. пастрне^{2:15}, мнрне^{3:12}, парнсѣне^{11:39}, лнцемѣрне^{12:1}, црне^{22:25}; Iv. архнерѣ^{7:32}, парнсѣне^{11:47}, парнсѣне^{11:57}.

Utjecaj ū-osnova na glavnu promjenu imenica m. r. pokazuje i nekoliko primjera G mn. u kojem je osnova proširena sufiksom *-ov/-ev-*. I ova pojava također ima izvorište u kanonskim tekstovima, ali je podržava i organski idiom pisara:

¹¹⁷ Sudeći prema stanju u starocrkvenoslavenskim tekstovima, kategorija živosti započinje kao kategorija osobnosti; u početku obuhvaća samo muška lična imena, a potom sve muške osobe, životinje i nadnaravna bića. Vidi o tome u S. Gadžijeva et al. (2014: 96–97).

¹¹⁸ Tako je u većini bosanskih crkvenih tekstova, a nastavak *-ovi/-evi* kod imenica koje označavaju neživo rijetko se bilježi, kao npr. u Hvalovom zborniku [нмѣже мнѣ мѣръ распеть се н азѣ **мѣровы** (Galaćanima 6:14)]. V. o tome kod H. Kune (1986: 18).

Mt. грѣховъ^{26:28}; Mk. грнховъ^{1:4}, кнжннковъ^{2:6}, врауевъ^{5:26}; Lk. грѣховъ^{3:3}, грѣховъ^{24:47}.

Nastavak nekadašnjih *ī*-osnova u G mn. uglavnom je ograničen na imenice *mužb* i *dinarb*. Pojava je posvjedočena i u kanonskim tekstovima, a nalazimo je i kod drugih predstavnika bosanske grupe:

Mt. мъжн^{14:21}, мъжн^{15:38}; Mk. мъжн^{6:44}; Lk. мъжн^{9:14}, дннарн^{7:41}; Iv. 4:18 мъжн.

Iz starih *ī*-, *ŷ*- i konsonantskih osnova dolazi i nastavak *-mi* u I mn. glavne promjene, a i ove oblike nalazimo kod drugih bosanskih pisara – u Div.,¹¹⁹ Vrut., Hval. i Čajn. rukopisu. Budući da se bosanska evanđelja u ovim primjerima ponekad razilaze, kao u Lk. 11:31, ovakva udaljavanja vjerovatno dolaze iz predložaka koji svjedoče o davnoj divergenciji:

Mk. прѣдъ црѣмн^{13:9} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. црѣмн); Lk. съ мъжъмн^{11:31} (Div. i Nik. моужъмн – Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. моужн).

Od inovacija iz narodnog jezika evidentira se u tekstu Očenaša prodor novog nastavka *-e* u A mn. Inovirani oblik imenice *dlbgb* u ovome stihu bilježi se i u nekim drugim bosanskim evanđeljima, poput Vrut., Pripk. i Mlet., a njegov prodor zasigurno ima veze s dionicom teksta koja se često čita, premda je moguće da je postojao već u predlošku:

Mt. н остан^б намъ дълге наше^{6:12} (Div. дългн, Nik. дългы, Hval. дългт, Vrut., Pripk. i Mlet. дълге).

VI. 1. 1. 3. Ū-deklinacija, ī-deklinacija i n-deklinacija

Imenice *ŷ*-osnove također dobro čuvaju stare nastavke, iako se i kod njih evidentiraju stara kolebanja. Primjeri miješanja sa glavnom muškom deklinacijom najčešće vuku korijen iz kanonskih tekstova. I ovdje je kategorija živosti učinila svoje, a rezultati tog utjecaja najbolje se vide u oblicima imenice *synb*, koja je ujedno i najfrekventnija imenica ove vrste. Miješanje G i A jd. u koje prodire nastavak *-a* iz glavne promjene česta je pojava, premda se čuvaju i iskonski oblici akuzativa:

Lk. родн сн̄а своего прѣвѣнц̄а^{2:7} ~ Mt. роднт̄ сн̄ь свон прѣвѣнц̄ь^{1:25}.

Isto važi i za ostale padeže. Iz glavne promjene u D jd. prodire nastavak *-u*, u V jd. nastavak *-e*, a u L jd. *-ě*, ali paralelno sa primjerima očuvanja i iskonskih oblika:

¹¹⁹ Usp. o tome u Div. evanđelju (Grickat 1961–1962: 263).

Mk. ЪКО ПОДОБАЕЪТЪ **СНЪ** УЛОВЪСКОМУ 8:31 ~ Iv. нь сѣдѣ въсь дастъ **СНОВН** 5:22;

Lk. нсѣ **СНЕ** двѣвъ 18:38 ~ Mt. нсѣ **СНЪ** двѣвъ 9:27;

Lk. **о СНѢ** ѸДОВНЦЕ (124b) ~ о **СНЪ** ѸДОВНЦЕ (105b).

I imenice *domъ* i *vrъhъ* poprimaju nastavke glavne muške promjene. To se vidi se u D jd. u Lk. 10:5 домѣ, 15:25 домѣ, 16:2 домѣ i I jd. Mt. 24:45 домоюмъ. U L mn. poluglas je vokaliziran u Mt. 11:8 въ домохъ. Kod imenice *vrъhъ* dvojak je G jd.: Lk. 4:29 до връхѣ ~ Lk. 2:7 до връха.

Kad je riječ o imenicama *ī*-deklinacije, najviše specifičnosti pokazuje imenica *gospodъ*. Pored iskonskih oblika *ī*-promjene, evidentiraju se nastavci *ō*-deklinacije u G jd. Mt. 25:21 ѿ̄ i D jd. Mk. 16:20 ѿ̄, te nastavci *ŷ*-deklinacije u D jd. Mt. 22:44 гвн.

Čuvanje staroslavenskih paradigmi pokazuje se i u oblicima konsonantske deklinacije. Imenice *kamenъ* i *plamenъ* nikad se ne javljaju u gramatičkim likovima *kami* i *plami*, premda je nominativno-akuzativna forma *kami* u bosanskoj epigrafici vrlo frekventna.¹²⁰ U vezi s oblicima imenice *dnъnъ*, koja je u novozavjetnom tekstu veoma frekventna, najzanimljiviji je lik *dnevi*, koji se javlja i u bosanskim poveljama u sintagmama: ω стѣпанѣ днѣвн, Ѡ дмнѣровн днѣвн, ω дмнѣровн днѣвн, по юрѣвн днѣвн.¹²¹ U Kop. evanđelju oblik днѣвн zabilježen je dvaput; jedanput je u funkciji N mn. – kao i kod Hvala, dok Div., Nik. i Čajn. imaju oblik *dnъni*, a drugi je put u funkciji L jd.:

Mk. бн жѣ прнклѣуѣшѣ се **ДНѢВН** 6:21 (Hval. днѣвъѣ, Div., Nik., Čajn. днн) ~ **мв о сѣднѣмъ днѣвн сн рнѣ о конѣ^{ннн}** (94b).

VI. 1. 2. Imenice srednjega roda

Imenice srednjega roda *ō*-deklinacije i *jō*-deklinacije također ponekad mijеjaју nastavke, ali je i ovdje najčešće riječ o fonološkim procesima. U L jd. nastavak palatalne varijante *-i* bilježi se kod imenica na tvrdi suglasnik, ali također uz očuvanje grafije na *-ě*:

Lk. на сѣлѣ 12:28 ~ на сѣлн 13:31; Mt. на мѣстн 24:15 ~ на мѣстѣ 11:1.

¹²⁰ Usp. ovakve oblike u natpisima: [камн: ѣснѣ: раднѣ: коваѣ] Arapi (13), [ѣсѣ на ме камн мнѣтнѣ кабловнѣ ѣ годѣшн] Brkići (306), [а на нь ѣснѣ камн неговъ воевода мнѣтошѣ] Vlađevina (223), [се камн радонца бнѣнѣ] Staro Selo kod Donjeg Vakufa (279), [снѣвъѣ камн спѣства] Pragani (310).

¹²¹ Vidi u *Konkordancijskom rječniku ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne* L. Nakaš (2011: 596–597).

Ista princip važi i za L mn., u kojem jat prodire u palatalnu promjenu:

Lk. въ **срѣцѣхъ** вашнхъ^{5:22} ~ Lk. въ **срѣцѣхъ** своихъ^{3:15}.

Jedna specifičnost koja se odnosi na oblike imenica sr. r. veže se za kategoriju imenica koje u N jd. završavaju na *-ije*. U L jd. kod ovih imenica dolazi do sažimanja nastavka *-iji* u *-i*. Evo nekih primjera:

Mt. по прнселенн^{1:22}, о ѡченн^{22:33}, **въ вѣштани**^{26:6}; Mk. о ѡченн^{11:18}, ѡ трѣнн^{4:18}, въ роже^{6:4} нн^{6:4}; Lk. въ роженн^{2:44}, въ трѣпннн^{21:19}.

Kod konsonantskih osnova, koje inače dobro slijede staroslavensku normu, ponekad se uočava ujednačavanje prema glavnoj deklinaciji. Imenica *nebo* piše se kao skraćunica te je teško utvrditi da li je u pojedinim padežima došlo do gubljenja *-s*. Naporednost oblika sa *-s* i bez *-s* u D i I jd. svjedoči o kolebanjima koja se javljaju i u kanonskim tekstovima:

Mt. не клѣнѣте се ѡнѡдѣ нн **нѡбомъ**^{5:34} ~ Mt. н клѣнен се **нѡесемъ**^{23:22};

Mt. оѡе гн **нѡѡ** н землн^{11:25} ~ Lk. ѡѡе гн **нѡсн** н змлн^{10:21}.

U G mn. zabilježen je i nastavak *-i*, koji je došao iz *ī*-deklinacije, kao u Div. evanđelju:

Mk. ѡ концѣ землѣ до конѣ **нѡсн**^{13:27} (Div., Nik. i Mlet. нѡсн, Hval. i Pripk. нѡсѣ, Čajp. нѡѡ).

I imenica *tělo* pokazuje neujednačenost; u I jd. uvijek je *tělotь*, dok se u G i D, pored oblika po konsonantskoj promjeni, bilježe i nastavci *-a* i *-u* po glavnoj deklinaciji:

Mt. телесн^{6:27} ~ Mt. телѡ^{6:22}; **тѡлесѣ** (63a) ~ Mk. тѡла^{15:43}.

VI. 1. 3. Imenice ženskoga roda

Najznačajnija inovacija u paradigmi glavne promjene imenica ženskoga roda odnosi se na prodiranje genitivnog nastavka *-e* iz palatalne promjene u *ā*-deklinaciju. U Kop. evanđelju zabilježeno je nekoliko takvih genitiva, a upečatljivo je podudaranje novoga genitivnog oblika imenice *pravьda* na istom mjestu kao u Div. evanđelju, što najvjerojatnije govori o snazi predloška koji je blizak Div. rukopisu:

Mt. правѣде^{5:6}, правѣде^{5:10} (Div. правѣе), правѣде^{5:20}, жетѣе, жетѣе^{13:30}; Mk. сѡботѣ^{2:27}.

Pobjeda nastavka *-i* iz *jă*-deklinacije česta je u D i L jd., premda se relativno dobro čuva i jat u tim padežima. Međutim, kako pisar Kop. evanđelja jat bilježi i na mjestu iskonskog /i/, nastavak za D i L može se tumačiti i kao očuvanje starijeg oblika, ali i kao novi oblik:

Mt. ЖЕНН^{26:10} ~ КЪ ЖЕНЪ^{7:44}; IV. У ГЛАВН^{20:12} ~ Mt. ПО ГЛАВЪ^{27:30}.

U I jd. nastavak *-omb* iz glavne muške deklinacije inače se iznimno rijetko bilježi u crkvenim tekstovima. U Kop. evanđelju evidentiran je samo jednom, i to u istoj riječi u kojoj je došao u Sof. i Pripk. evanđelju, ali u drugom stihu:

Kop. Mk. ТЪКМО МОЛНТВОМЪ^{9:29} ~ Sof. i Pripk. Mt. ТЪКМО ПОСТОМЪ И МНТВОМЪ^{17:21}.

Imenice *r*-deklinacije *mati* i *dbšti* također dobro čuvaju svoju promjenu, a udaljavanja od stsl. paradigme svode se ili na fonološke procese, kao u I jd. Mt. 2:11 МАТѢРНЮ ~ 14:8 МАТЕРЮ, ili na preuzimanje nastavka iz glavne promjene u D jd.: Mt. 1:18 МАТЕРЪ, Lk. 7:12 МАТѢРЪ. S druge strane, imenica *dbšti* ima u N jd. i nastavak *-ь*: Lk. 2:36 ДЬЩЬ ПАНАНЛОВА, dok u G jd. dolazi i nastavak iz *ĭ*-deklinacije: Mk. 7:26 НЗЬ ЪЩЕРН ЁЕ, 7:29 НЗЬ ДЬЩЕРН ТВОЕН.

VI. 2. Zamjенички oblici

Prodor inovacija u oblike ličnih zamjenica bilježi se rijetko. Zamjenica 1. l. isključivo se javlja u liku *azь*, a odstupanja od staroslavenske norme u kosim padežima uglavnom su glasovne prirode. U D i L jd. poluglas se u slaboj poziciji češće gubi, ali se evidentiraju i primjeri čuvanja. Jedna skupina primjera napisana je pod titlom, što je najvjerojatnije znak izostavljanja slabog poluglasa. S druge strane, i refleks *ě* > *i* poprilično je frekventan, iako su učestaliji oblici u kojima se čuva slovo jat:

МЪНЪ (3) – МНЪ (14) – МНЪ (104) : МЪНН (8) – МНН (27).

Kod zamjenice 2. l. stanje u pogledu jata je nešto drukčije. U D i L jd. gotovo uvijek se čuva – *tebě*, s jedinim izuzetkom zabilježenim u stihu Lk. 2:35 ТЕБН.

Kod zamjenice *i(že)*, *ja(že)*, *je(e)*, kada ima anaforičko značenje, odnosno kada je u službi lične zamjenice 3. l., očita je tendencija zamjene akuzativog oblika н млаđим его. O tome govori usporedba s drugim bosanskim predstavnicima:

Mt. его^{14:5} (Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. н),^{14:31, 36} (Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. н),^{17:16} (Div., Nik. i Čajn. н),^{26:57} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. н); Mk. ^{1:12} (Nik., Vrut., Mlet. i Čajn. н),^{5:24} (Nik., Vrut., Hval. i Čajn. н); Lk.

2:7 (Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. н), 8:32 (Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. н); Iv. 4:40 (Div., Nik., Hval. i Mlet. н).

I druge nelične zamjenice u svojim paradigmama uglavnom čuvaju staroslavenske oblike, iako ima i odstupanja. Pokazna zamjenica *tv, ta, to* u N jd. m. r., pored primjera s očuvanim poluglasom, ima i oblike sa vokaliziranim poluglasom, pa je forma izjednačena sa N jd. ž. r.:

Iv. н пославн ѿцѣ **та** свѣтѣльствѣть о мнѣ 5:37, о мнѣ бо **та** пнса 5:46, аще хоцѣ да н **та** прнбнваеть 21:22.

U A mn. zamjenice m. r. oblik *te* također je zastupljen, a glavnina primjera dolazi u konstrukciji *vb te dъni*:

Mt. **вѣ те же д̄н̄н** 3:1, вѣ те д̄н̄н 24:19; Mk. вѣ д̄н̄н те 1:9, вѣ те д̄н̄н 2:20, вѣ те д̄н̄н 13:17, вѣ те д̄н̄н 13:24; Lk. вѣ те д̄н̄н 1:39, вѣ те д̄н̄н 5:35, вѣ те д̄н̄н 9:36, вѣ те д̄н̄н 21:23; Iv. **вѣ те же д̄н̄н** 3:1.

Primjeri novog oblika zamjenice izvan ove konstrukcije veoma su rijetki:

Mt. погубнѣнѣ ѡбце **те** н градн нхъ зажеже 22:7, да нзбавнѣ **те** ннѣ 27:43.

Prisvojne zamjenice *moj, tvoj, svoj, vaš, naš* u G jd. m. i sr. r. uvijek imaju *mojega, tvojego, svojego*. U usamljenom primjeru Lk. 1:69 свого могуца је је контракција, али и изостављање *e*, док је у G jd. ž. r. nastavak *-eje*, pored nestegnutoг u Iv. 8:50 слави моѣѣ, stegnut u *-e*:

Mt. правѣѣ вашѣ 5:20, мѣзѣнѣ своѣ 10:42, матере своѣ 15:5, ѿ юности моѣ 19:20; Mk. ѿ ранн твоѣ 5:34, ѿ юности моѣ 10:20; Lk. главѣ моѣ 7:46, моѣ веѣѣре 14:24.

Kod zamjenice *kyjъ, kaja, koje* dolazi do prodiranja *o* u osnovu, али и контракције. U N i A jd. m. r. јавља се *koji* – Mt. 24:42 вѣ кон ѡсѣ, а rijetko и сажети облик *ki*:

Lk. вѣ **кн** ѡасѣ 12:39, нлн **кн** црѣ 14:31, **бнстѣ же н пра вѣ ннхѣ кн** мннѣ се 22:24.

Сажети облици јављају се и у G i D jd. – *kogo, komu* – чиме су се изједначили с обличима замјенице *kto*. Једини несажети облик забилежен је у G jd.: Lk. 9:55 н рѣ не вѣста се **коѣго д̄х̄а** еста вн. I у ж. r. продира *o*, док се у N jd., pored несажете, јавља се и сажета форма:

Mt. **коѣ** запоѣѣдѣ больша еѣѣ 22:36 ~ **ка** естѣ запоѣѣдѣ прѣѣшн вѣѣхѣ 12:28.

Iz skupine zamjenica koje su imale posebnu deklinaciju, poput upitnih *kto* i *čto*, важи такођер правило да добро прате staroslavensku morfologiju. Једини изузетак је нови nominativni облик замјенице *čto* у лику *što*, једном

zabilježen i u verziji koja svjedoči o izgovoru – Mk. 8:23 *цто*. Evo kompletnog popisa stihova u kojima je došao novi oblik:

Mt. *цо* 8:26; Mk. 1:27, 2:24, 2:25, 4:40, *цто* 8:23, *цо* 8:17, 10:36, 10:51, 12:9, 12:15, 14:40, 14:64, 14:68, 15:14; Lk. 2:48, 12:49, 16:4, 18:19, 18:41, 19:33, 19:48, 20:13, 20:15, 22:46, 22:21; Iv. 7:19.

Pokazna zamjenica *sb*, *si*, *se* pokazuje kolebanja. U N jd. m. r., pored staroslavenskog oblika *sb*, javlja se forma sa vokaliziranim poluglasom: Iv. 1:33 *са* есть крѣстѣ дхѡмь стнѡмь, ali se bilježi i nominativno-akuzativni oblik *si*:

Mt. кто *сн* есть 8:27, глѣте *сн* ѡлвкѣ 11:19, нн ѡ *сн* вѣкѣ 12:32, кто *сн* есть 21:10; Mk. а *сн* едннѣ на землн 6:47; Lk. тѣкмо нноплеменнкѣ *сн* 17:18.

Zamjenica za sr. r. također u N jd. može imati dva oblika, neodređeni *se* i određeni *sije*:

Mt. коею областнѡ *сн* творѡ 21:27 ~ Mt. коею областнѡ *снѣ* творѡ 21:24.

Isto tako i u N ž. r., pored neodređenog oblika *si*, javlja se i određeni oblik *sija*:

Mt. аще възможно есть да мнмо ндеть ѡша *снѣ* 26:39, не можеть ѡша *снѣ* мннѡтн 26:42; Lk. *ѣѣ* же слѣзамн омоуи нозѣ мон 7:44.

Zbirna zamjenica *vbsb*, *vbsa*, *vbse* dobro čuva svoje oblike, s tim da su pobijedili oblici bez poluglasa, čak i u jakoj poziciji, kao što je N jd. m. r. *vsb*. U D i L jd. ž. r. dolazi do miješanja oblika *vsen* i *vsѣn*.

VI. 3. Pridjevi

U promjeni pridjeva iznimno su rijetke dijalekatske inovacije, a odstupanja od staroslavenske norme uglavnom su rezultat prožimanja palatalne i nepalatalne deklinacije te utjecaja tvrde zamjeničke paradigme, što se sve sreće i u kanonskim tekstovima. U nekim oblicima vide se rezultati procesa koji su fonološke naravi. U N jd. m. r. pridjeva određenog vida dosljedno dolazi do sažimanja *-ii* u *-i*:

Mt. нѣмн 9:13, слнпн, ннмн 12:22, нвѣснн 15:13; Mk. стн 13:11; Lk. нюдѣскн 15:2, мрѣтвн 7:15.

Oblici pridjeva ž. r. u N uglavnom imaju *-a*, ali se bilježe i primjeri sa nastavkom *-aja*:

Mt. послндѣнаѣ 12:45; Mk. нрѣданьскаѣ 1:5, маснаѣ 14:4; Lk. послндѣнаѣ, ѡбоѣѣ 21:3, тѣмнаѣ 22:53; Iv. земльнаѣ 3:12.

U sr. r. nastavak tvrde promjene *-oje* najbolje čuva pridjev НЕБЕСНОЕ. Nastavak *-o* došao je samo jedanput u Mt. 13:24 **НБЕСНО**. Nastavak *-oje*, pored *-o*, nalazi se i kod sljedećih pridjeva:

Mt. сЕЛЬНОЕ^{6:30}, СВННОЕ^{8:31}, ЗЛОЕ^{9:4}, ДОБРОЕ^{13:24}, ДОБРОЕ^{13:37}; Mk. НОВОЕ^{1:27}, ОГНОЕ^{9:47}; Lk. МАЛОЕ^{12:32}, МЛУНОЕ^{16:28}; Iv. ДОБРОЕ^{2:10}.

U G i A jd. m. r. pridjeva određenog vida, pored rijetkih slučajeva u kojima nije došlo do sažimanja vokala, poput Mt. 27:51 **ННЖНАСГО**, javlja se u nekoliko primjera i najznačajnija inovacija u ovoj paradigmati – prodiranje nastavka *-oga*. Evo svih primjera iz Kop. evanđelja:

Mt. вЕЛНОГО^{5:35} (Div. вЕЛНОГО); Iv. вЪУНОГО^{6:68}, НЮДЪСКОГО^{18:39}, НЮДЪСКОГО^{19:21}.

Novi nastavak za D jd. m. i sr. r. rezultat je utjecaja nepalatalne zamjeničke deklinacije te se u Kop. javlja samo *-ому*:

Mt. ЛУКАВМОУ^{12:45}, НБЕСНОМОУ^{13:52}, УЛОВУСКОМОУ^{17:22}, ПУНЬТЪСКОМОУ^{27:2}; Mk. БНСНОМОУ^{5:16}, УЛОВУСКОМОУ^{8:31}; Lk. НЕРЪСКОМОУ^{1:9}, ВОДЪНОМОУ^{8:24}, НЕУНСТОМОУ^{8:29}, УЛУСКОМОУ^{9:22}, УЛУСКОМОУ^{24:7}; Iv. СЛЪПОМОУ^{11:37}, УЛОВУСКОМОУ^{12:34}.

U D jd. ž. r. nastavak *-ѣи* može se sažeti i u *-і*:

Mt. зЕМЛН СОДОМЪСЦН и зЕМЛН ГОМОРЪСЦН^{10:15} ~ Mt. зЕМЛН СОДОМЪСЦН и зЕМЛН ГОМОРЪСЦН^{11:24}.

U I jd. m. i sr. r. uopćen je nastavak *-имъ*. Jedini primjer bez sažimanja zabilježen je u stihu Lk. 4:33 **Н ВЪЗУПН ГЛАСОМЪ ВЕЛННМЪ ГЛЄ**, dok u L jd. m. i sr. r. prodiru nastavci *-омъ* i *-емъ*:

Mt. вЪ ЦРЪСТВ НБЕСНОМЪ^{8:11}; Lk. НЕ СЪДН НА ПРНДЪНЕМЪ МЪСТЪ^{14:8}, СЪДЪ НА ПОСАНДАНЕМЪ МЪСТЪ^{14:10}; Iv. вЪ ЖНВОТЪ ВЪУНОМЪ^{6:27}, вЪ ЖНВОТН ВЪУНЕМЪ^{12:25}.

U množini, pak, kod pridjeva koji su imali oblike složene pridjevske promjene također dolazi do uopćavanja nastavaka; u G i L mn. gotovo uvijek dolazi *-ихъ*, sa samo jednim primjerom nastavka *-ѣхъ* u L mn.: Mk. 12:26 **ВЪ КННГАХЪ МОНСЪОВЪХЪ**, dok u D mn. dolazi *-имъ*:

G: Mt. Ѡ МАЛНХЪ СНХЪ^{10:42}, НЗ МРЪТВНХЪ ВЪСКРЪСНЕТЪ^{17:9}, НЪСТЪ БЪ МРЪТВНХЪ НЪ ЖНВНХЪ^{22:32}; Mk. НЪ БЪ МРЪТВНХЪ НЪ БЪ ЖНВНХЪ^{12:27}; Lk. Н ДУХЪ ЗАНХЪ^{7:21}, НН СЪСНДН БОГАТНХЪ^{14:12}; Iv. ВЪСКРНСН Ѡ МРЪТВНХЪ^{12:9}.

D: Mt. ЁКО ЖЕ ПРНТН ПТНЦАМЪ НБЕСННМЪ^{13:32}, ГОРЕ ЖЕ НЕПРАЗННМЪ^{24:19}; Lk. ГЛАСЪ ЖЕ КЪ ЗВАННМЪ ПРНТУХЪ^{14:7}; Iv. СЛНШАСТЕ ЁКО РЕУЕНО ЕСТЬ ДРЪВННМЪ^{5:21}.

L: Mt. на дѸснхѸ **неуһстнхѸ** ^{10:1}, на облацнхѸ **нбѸсннхѸ** ^{24:30}; Mk. въ пѸстнхѸ мѸстнхѸ ^{1:45}; Lk. н слава Ѹ **вншннхѸ** ^{19:38}.

VI. 4. Brojevi

Deklinacija brojeva u Kop. evanđelju uglavnom slijedi starocrkvenoslaven-sku paradigmu. Pored tradicionalnog bilježenja brojne vrijednosti slovima, u primjerima u kojima su raščitani brojevi odstupanja u korist inovacija iz organskog idioma iznimno su rijetka.

Broj *jedanb* ima zamjеничку promjenu; sačinjen je od osnove *jedin-*, a iznimno rijetko i od osnove *jedan-* (*jedъn-*). U N jd. m. r. dvaput se javio oblik bez poluglasa, dok je u D jd. m. r. zabilježen oblik *jednomu*:

Lk. єднѸ ^{22:47}, єднѸ ^{22:50}; Mk. єднѸмѸ ^{5:37}.

U G i A jd. m. r. gotovo bez izuzetka dolazi nastavak *-ogo*, a primjer s nastavkom *-ago* javlja se samo jednom u Iv. 20:12 **єдннѸго**.

Brojevi *dva*, *tri* i *četiri* također dobro čuvaju kanonske oblike. Broj *dva* javlja se u G m. r. u liku s jatom, a takva verzija potvrđuje se i u drugim bosanskim evanđeljima:

Lk. двѸю ^{9:13} (Div. i Čajn. двѸю, Hval. двѸю).

Brojevi *tri* i *četiri* u G i L imaju nastavak *-ehъ*, a u I nastavak *-mi*:

G i L: Mt. по трехѸ ^{27:63}, Mk. по трехѸ ^{8:31}, Lk. по трехѸ ^{2:46}; Mt. ѿ чѸрѸхѸ ^{24:31}.

I: Mt. трѸмн ^{27:40}, Mk. трѸмн ^{14:58}, трѸмн ^{15:29}; Mk. **чѸтрѸмн** ^{2:3}.

U vezi s brojem *desetb* već je spomenuta redukcija u konstrukciji *na desete*, a u Kop. evanđelju zabilježena je samo jednom – Mt. 26:14 ѿ обою на десте.

Kod rednih brojeva također se pojavljuju inovacije iz narodnog jezika. U G jd. m. r. javlja se novi nastavak *-oga* za broj *drugyi*, u A jd. m. r. nastavak *-ega* za broj *treti*, dok za ž. r. broja *prvyyi* dolazi nastavak *-e*:

Mt. дрѸгога ^{6:24} (Div. дроугога); Lk. третнега ^{20:12}; Mt. прѸве ^{27:64}.

Inovacije se javljaju i u D jd. m. r. brojeva *prvyyi* i *drugyi*, gdje je došla forma sa novim nastavkom *-omu*:

Mt. дрѸгомѸ ^{8:9}, прѸвомѸ ^{21:28}; Lk. дрѸгомѸ ^{7:8}, къ дрѸгомѸ ^{9:59}, прѸвомѸ ^{16:5}, дрѸгомѸ ^{16:7}; Iv. прѸвомѸ, дрѸгомѸ ^{19:32}, дрѸгомѸ ^{20:2}.

VI. 5. Glagolski oblici

VI. 5. 1. Infinitiv

Čuvanjem infinitiva Kop. evanđelje poprilično vjerno slijedi stanje u kanonskim evanđeljima, s tim da se u rukopisu bilježe i primjeri zamjene infinitiva supinom.¹²² Gubljenje finalnog *i* ne evidentira se u tekstu, a odstupanja od kanonskih oblika, i to na fonološkom nivou, javljaju se kod glagola I-vrste čija osnova završava na korijenski suglasnik. Kao što je već navedeno u poglavlju o ortografiji, na mjestu staroslavenskog *št* < **ktei*, **htei* pisar Kop. ne piše đerv nego slovo *γ*:

Lk. *нареуи се*^{15:19} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. *нареуи се*), *тлнун*^{13:25} (Div., Nik., Vrut., Hval. i Čajn. *тлѣун*, Mlet. *тлнун*).

S obzirom na to da se refleks psl. grupa **ktei*, **htei* kod drugih bosanskih pisara ponekad bilježi đervom, navedeni primjeri u Kop. evanđelju prije govore o grafijskom maniru pisara nego o izgovornoj vrijednosti.

VI. 5. 2. Present

U oblike prezenta u Kop. evanđelju iznimno rijetko prodiru novi nastavci; u 1. l. jd. tematski glagoli uvijek imaju nastavak *-u*, bez primjera prodiranja atematskog nastavka *-m*, a novi nastavak u 1. l. jd. rijetka je pojava i u drugim bosanskim evanđeljima. Vrijedni su pažnje oblici 1. l. jd. glagola *viděti*¹²³ i *buditi* u kojima se našao zapadnoštokavski refleks *j* umjesto stsl. grupe *žd*:

Iv. *вню*^{4:19} (Div., Nik., Vrut. i Hval. *внждоу*, Mlet. *вѣждѣ*), *възбѣю*^{11:11} (Nik., Vrut., Hval. i Mlet. *възбоуждоу*), *вню*^{20:25} (Nik. i Hval. *внждоу*, Mlet. *вѣждѣ*).

Ni u 2. l. nema primjera novog nastavka *-š*, ali je otpadanje završnog *-tb* u 3. l. jd. i mn. zabilježeno nekoliko puta, a u oblicima gl. *jesamъ* zasvjedočen je u stihu Lk. 12:38 i novi enklitički oblik u 3. l. mn.:

Mt. *прнѣѣ*^{9:15}, *погнѣнѣ*^{9:17}, *сѣгрншн*^{18:21}; Mk. *послѣшаю*^{4:41}, *вѣскрѣсне*^{9:31}, *бѣѣ*^{10:31}, *прозебне*^{13:28}; Lk. *творе*^{6:31}, *сѣ*^{12:38}, *пое*^{20:30}, *бѣѣ*^{22:27}; Iv. *може*^{1:47}, *може*, *може*^{3:3}, *хранн*^{9:16}.

Najznačajnija inovacija u oblicima prezenta je prodiranje govornog *-mo* u 1. l. mn. Iako se bilježi u svega nekoliko primjera, vrlo je indikativno podudaranje novih oblika u istim stihovima u kojima ih piše i Hval, a

¹²² Vidi o tome u poglavlju *Supin i supinska reakcija*.

¹²³ Glagoli *viděti* i *veděti* se ukrštavaju. Usp. primjer u Nik. Iv. 4:19 *въмь*.

jednom i pisar Čajn. evanđelja.¹²⁴ Novi nastavak *-mo* najčešće dolazi u tekstu Očenaša, što ukazuje na to da govorni oblik lakše prodire u tekst koji se često čita, a podudaranja novih oblika na istim mjestima u bosanskim evanđeljima mogu potvrđivati i snagu zajedničkih predložaka:

Mt. оставламо^{6:12} (Hval. i Pripk. оставлаемо, Div., Nik. i Vrut. ѿпоуцаемо); Mk. есмо^{5:9}; Lk. оставлаемо^{11:4} (Nik., Hval. i Čajn. оставлаемо, Mlet. оставламо, Dov. оставаемо); Iv. ннсмо^{8:41} (Vrut., Hval. i Mlet. нѣсмо), есмо^{9:28}.

U dvojini, pak, kao rezultat gubljenja ove kategorije, sistemski je sprovedeno morfološko izjednačavanje 2. i 3. l. u korist nastavka za 3. l. *-ta*. Kao ilustraciju navodimo samo neke primjere:

Mt. по немь **ндѣта** дв̄а слѣпца^{9:27}, ндѣже бо **ѣста** дв̄а нлн трѣ^{18:20}, **тог̄а** два **бѹдѣта** на селѣ^{24:40}, рьцн да **сѣдѣта** снѣ оба сн̄а моѣ^{20:21}; Mk. н **бѹдѣта** оба вѣ плѣть^{10:8}, **н прѣдѣ ннмь ндѣта нѣко нованѣ сн̄а завѣдѣова**^{10:35}; Lk. не оба лн вѣ ѣмѣ **впадѣта** се^{6:39}, вѣ тѣ ноцѣ **бѹдѣта** дв̄а на ложн^{17:34}; Iv. не двѣ лн на десете годннн **ѣста** дн̄е^{11:9}.

VI. 5. 3. Aorist

U pogledu upotrebe aoristā u bosanskim evanđeljima, davno je utvrđeno da se ova grupa tekstova odlikuje naročitom arhaičnošću (Grickat 1962: 264). Asigmatiski aorist, koji je zapravo i u kanonskim evanđeljima arhizam, kategorija je koja se smatra izrazitom odlikom bosanske crkvenoslavenske tradicije sve do njene propasti. I u Kop. evanđelju čuva se popriličan broj primjera ovog starog aorista:

1. l. jd.: Mt. обрѣтъ^{8:10}, прндѣ^{9:13}, Lk. обрѣтъ^{7:9}, вьнндѣ^{7:45}, нзнѣ^{11:24}, прндѣ^{12:49}, прндѣ^{12:51}, Iv. нзндѣ, прндѣ^{8:42}, нзндѣ^{16:27}, нзндѣ, прндѣ^{16:28}, нзндѣ^{17:8}; 1. l. mn.: Mt. прндомь^{2:2}, прндомь^{25:39}, ндомь^{10:28}; 3. l. mn.: Mt. ндѣ^{8:1}, падѣ^{13:4}, нзндѣ^{26:30}, Mk. прндѣ^{11:15}, ѡврѣѣ^{12:44}, Lk. вьнндѣ^{8:30}, отндѣ^{10:30}, вьзмогѣ^{14:6}, Iv. вьнндѣ^{18:28}, прндѣ^{4:27}.

Međutim, ima primjera u kojima Kop. evanđelje ima aorist i prati Sav. knjigu, dok druga bosanska i kanonska evanđelja imaju perfekt. U ovim specifičnim primjerima vjerovatno nije riječ o očuvanju starijeg stanja, nego je varijanta došla iz nekog mlađeg predloška u kojem je došlo do ujednačavanja prema grčkom originalu u kojem se čuvao aorist (Vrana 1967: 9):

¹²⁴ U Čajn. evanđelju to je jedini primjer prodora novog prezentskog nastavka u 1. l. mn. Vidi o tome kod V. Jerković (1975: 170).

Iv. нзѣдѣ^{16:30} kao Sav. i Vuk. нзнде (grč. ἐξήλασε)¹²⁵ ~ Mar. ншєль єсн, Zogr. єсн їшьль, Ass. єси ншєль, Nik. єсн ншьль, Hval. єсыт ншаль, Mlet. прншаль єсы, Div. i Čajn. def.

Primjer jačег utjecaja predložka koji je blizak Sav. knjizi dobro potvrđuje grupa primjera u nastavku teksta Ivanova evanđelja, u kojima Kop. i Sav. knjiga imaju aoriste,¹²⁶ dok kanonska evanđelja Mar., Zogr. i Ass., kao i drugi predstavnici bosanske skupine – Nik., Vrut., Hval. i Mlet. (Div., Sof. i Čajn. def.) – imaju perfekt:

ѣкоже **дасть** емѣ власть^{17:2} (Kop. kao Sav. дасть ~ Nik., Vrut. i Hval. даль ємоу єсн, Mlet. даль єсн ємоу kao Mar. i Zogr. даль ємоу єсн);

ѣко вса ѣже **дасть** мнѣ^{17:7} (Kop. kao Sav. i Rh. дасть ~ Nik., Vrut., Hval. i Mlet. даль єсн kao Mar., Zogr. даль єсн i Ass. даль єси);

єже **дасть** мнѣ ѣко твѣ сѣѣ^{17:9} (Kop. kao Sav. дасть ~ Nik., Vrut., Hval. i Mlet. даль єсн kao Mar., Zogr. i Ass. даль єсн).

I očuvanje oblika starog sigmatskog aorista u bosanskim evanđeljima također je arhaična odlika ove skupine tekstova. Kopitarovo evanđelje i u ovim primjerima slijedi kanonska i većinu bosanskih evanđelja:

1. l. jd.: Mt. рѣхѣ^{16:11}, рѣхѣ^{24:25}, Mk. **прнвѣсь**^{9:17}, рѣхѣ^{9:18}, Lk. рѣхѣ^{1:15}, Iv. рѣхѣ^{6:36}, рѣхѣ^{6:65}, рѣхѣ^{9:27}, рѣхѣ^{10:25}, рѣхѣ^{10:26}, рѣхѣ^{11:42}, рѣхѣ^{14:28}, рѣхѣ^{14:29}, рѣхѣ^{18:21},

1. l. mn.: Mt. свнрахомѣ^{11:17}, плакахомѣ^{11:17}, напнтахомѣ^{25:37}, внднхомѣ^{25:39}, Mk. възмогохомѣ^{9:28}, възбраннхомѣ^{9:38}, слншахомѣ^{14:58}, Lk. єхомѣ^{5:5}, вндѣхомѣ^{9:49}, створнхомѣ^{17:10}, Iv. вѣровахомѣ^{6:69}, слнѣхомѣ^{12:34},

3. l. mn.: Mt. рѣше^{9:3}, **прнвѣше**^{12:22}, Mk. рѣше^{8:5}, прндаше^{15:1}, Lk. възѣше^{4:17}, сьсташе^{20:1}, Iv. вѣроваше^{4:41}, рѣше^{7:3}.

Novi sigmatski aorist, koji je slavenska inovacija, u Kop. evanđelju veoma je frekventan. Jedan broj likova novog aorista ima podršku u kanonskim evanđeljima, posebno u Zogr. evanđelju. Naime, grupa primjera ovog aorista u kojoj Kop. prati Zogr. ponekad je suprotstavljena Mar. i Ass., u kojima dolaze asigmatski aoristi (v. primjere 3. l. mn.). Međutim, očita tendencija zamjene asigmatskog i starijeg sigmatskog novim sigmatskim aori-

¹²⁵ A. A. Alekseev navodi četiri rukopisa koja imaju aorist na ovome mjestu: Pog., Sav., Tol. i Vuk. (1998: 76). Međutim, pisar Kop. griješi jer piše oblik koji bi odgovarao 1. l. jd., a ne 2. l., kako odgovara kontekstu.

¹²⁶ O ujednačavanju prema grčkim tekstovima vidi više kod J. Vrane u predgovoru izdanju Vuk. evanđelja (1967: 9–10).

stom u tekstu Kop. evanđelja uočava se i u primjerima u kojima i kanonska i bosanska evanđelja češće čuvaju starije aoriste, dok Kop. ima novi, pa je pojava novog aorista najvjerojatnije rezultat utjecaja kontrolnoga predložka, koji očito pripada mlađoj tradiciji čiji je glagolski sistem inoviran.

1. I. jd.: Mt. прндохъ^{10:34}, прндохъ^{10:35} (Mar., Zogr. прндъ_{1,2}, Div., Hval., Čajp. прндъ_{1,2}, Nik. прндъ, прндохъ, Vrut. i Mlet. прндохъ_{1,2}), нзндохъ^{12:44} (Mar., Zogr. нзндъ, Div., Vrut. нзндохъ, Nik., Hval., Mlet. i Čajp. нзндъ), прнведохъ^{17:16} (Mar. прнвѣсъ, Vrut. прнвѣс, Čajp. прѣвѣхъ, Nik., Hval. i Mlet. прнведохъ), Mk. нзндохъ^{1:38} (Mar., Sav. нзндъ, Zogr. нзндохъ, Div., Sof., Hval. нзндъ, Mlet. i Čajp. нзндохъ), Lk. обрѣтохъ^{15:6} (Mar., Zogr. обрѣтъ, Div., Vrut., Hval., Mlet. обрѣтъ, Nik. i Čajp. обрѣтохъ), обрѣтохъ^{15:9} (Mar., Zogr. обрѣтъ, Mlet. ѡбрѣтъ, Div., Nik., Vrut. i Hval. обрѣтохъ), Iv. прндохъ^{10:10} (Mar., Zogr., Ass., Sav. прндъ, Nik., Vrut., Hval. i Mlet. прндъ), прндохъ^{12:27} (Mar., Zogr., Ass., Sav. прндъ, Nik., Mlet. прндъ, Vrut. i Hval. прндохъ), прндохъ^{12:46} (Mar., Zogr., Ass. прндъ, Nik., Hval., Mlet. прндъ, Vrut. прндохъ), прндохъ^{12:47} (Mar., Zogr., Ass. прндъ, Nik. прндъ, Vrut. i Mlet. прндохъ);

1. I. mn.: Mt. възмогѡмъ^{17:19} (Mar. възмогомъ, Ass. възмогохомъ, Nik., Vrut., Čajp. възмогомъ, Hval. вазмогомъ, Mlet. възмогохомъ), Mt. ндохомъ^{19:27} (Mar. ндомъ, Ass. ндом, Sav. ндохомъ, Div., Nik. ндомъ, Vrut., Hval. ндемъ, Mlet. ндохомъ), Mk. възмогохомъ^{9:28} (Mar., Zogr., Ass. възмогомъ, Nik., Mlet., Čajp. възмогохомъ, Hval. вазмогомъ, Div. i Vrut. възмогомъ);

3. I. mn.: Mt. прорѣкоше^{11:13} (Mar., Zogr., Ass., Sav. прорѣша, Nik., Vrut., Hval., Mlet. прорѣше, Div. i Čajp. прорекосе), прндоше^{13:4} (Mar. прндѣ, Zogr. прндоша, Div., Nik., Hval., Čajp. прндоу, Mlet. прндоше), сметоше се^{14:26} (Mar., Ass. сѣмаша сѣ, Zogr. сѣматоша сѣ, Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajp. сметоше се), моглоше^{17:16} (Mar. могѣ, Ass. възмогша, Nik., Čajp. възмогѣ, Hval. вазмогоуъ се, Mlet. възмогосе), обрнтоше^{22:10} (Mar., Ass. обрѣтъ, Div., Vrut. обрѣтоу, Nik. обрѣцѣ, Čajp. ѡбрѣтъ, Hval. обрнтоу, Mlet. ѡбрѣтоше), нзндоше^{25:1} (Mar., Ass., Sav. нзндѣ, Zogr. їзндоша, Div., Nik., Vrut., Čajp., Hval. i Mlet. нзндоу), ведоше^{27:2} (Mar., Ass. вѣса, Zogr., Sav. ведоша, Div. вѣше, Nik., Hval., Mlet. i Čajp. ведоше), Mk. ндоше^{2:15} (Mar., Ass., Sav. ндѣ, Zogr. їдоша, Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajp. ндоу), прндоше^{2:18} (Mar. прндѣ, Zogr. прндоша, Div., Nik., Hval. прндоу, Mlet. i Čajp. прндосе), вьндоше^{5:13} (Mar. вьндѣ, Zogr. вьндоша, Nik. вьнше, Div., Vrut., Hval., Mlet. i Čajp. вьндоу), нзврьгоше^{12:8} (Mar. нзврьгѣ, Zogr. нзврьгоша, Div., Nik., Hval., Mlet. нзврьгоу, Čajp. нзврьгосе), Lk. погребовше^{16:22} (Mar., Ass. погрѣса, Zogr., Sav. погребоша, Nik., Hval., Mlet. погребовше, Vrut. погрнше), ведоше^{22:66} (Mar., Zogr. вѣса, Nik., Hval., Mlet. ведоше, Vrut. вѣше), Iv. ведоше^{18:28} (Zogr., Ass. вѣса, Sav. ведоше, Nik., Hval. i Mlet. ведосе), облькоше

19:2 (Mar., Zogr. облъшм, Ass. облъшж, Nik. облъкоше, Hval. облькоше, Mlet. облькъше).

VI. 5. 4. Imperfekt

U oblicima imperfekta također se dobro čuvaju stsl. nastavci, ali je zanimljiv odnos nesažetih i sažetih oblika. Primjeri u kojima nije došlo do sažimanja vokala nisu tako česti u Kop. evanđelju:

Mt. вѣдѣаше^{25:26}; Mk. дѣаше^{1:35}, хотѣаше^{7:24}; Lk. ѣдѣахѹ^{6:1}, сѣаше^{8:5}, смѣахѹ^{20:40}, вѣдѣахѹ^{23:32}, надѣаше^{23:8}; Iv. ндѣаше^{6:2}, нмѣаше^{13:29}.

Nasuprot njima stoje oblici u kojima je sažimanje *-ěa-/-aa-* u *-ě-/-a-* pred nastavkom potpuno zavlдало. Inače, sažeti oblici imperfekta, koji su posvjedočeni i u kanonskim crkvenoslavenskim tekstovima, zastupljeni su i kod drugih bosanskih pisara, i crkvenih i svjetovnih tekstova, pa se ovakav imperfekt smatra općom zapadnoštokavskom crtom (Nakaš 2015: 650):

Mt. нмнше^{13:5}, сѣдѣше^{15:29}, мннхѹ^{20:10}, **нмнше**^{21:28}, не хотнхѹ^{22:3}, **сѣдѣше**^{26:69}, не хотнше^{27:34}; Mk. вѣѣхѹ^{1:34}, ндѣше^{2:13}, нмнхѹ^{3:10}, хотнше^{6:19}, разѹмнхѹ^{9:32}, нмѣхѹ^{8:14}, не разѹмнхѹ^{9:32}, вѣдѣше^{15:10}; Lk. вѣдѣше се^{4:1}, дадѣше^{4:41}, не нмѣше^{8:6}, желаше^{15:16}, ѣдѣхѹ^{17:28}, разѹмѣхѹ^{18:34}, сѣдѣше^{18:35}; Iv. вндѣхѹ^{2:9}, грѣднхѹ^{4:30}, хотнхѹ^{7:44}, сѣдѣше^{11:20}, хотѣше^{11:51}.

VI. 5. 5. Perfekt

Oblici perfekta, koji nisu tako česti u evandeoskom tekstu, u Kop. evanđelju uglavnom se podudaraju sa stanjem u drugim bosanskim evanđeljima¹²⁷ i najčešće svjedoče o zajedničkom davnom predlošku:

Iv. ^{ѣко} бѣ сѣа своего нноуѣдаго **даль есть** въ всѣ мнрѣ^{3:16} (Kop. kao Nik., Vrut., Hval., Mlet. prati Ass. даль есть, dok Mar. ima дасть).

Rijetki primjeri razilaženja unutar bosanske grupe u pogledu upotrebe perfekta ili aorista također imaju podršku u kanonskim evanđeljima:

Lk. н прнде **заклалъ** емѹ **есн** телаць^{15:30} (Kop. kao Div., Nik., Vrut., Mlet. i Čajn. prati Ass. закълалъ емоу еси, dok Hval. prati Mar., Zogr. i Sav. закла).

¹²⁷ U oblicima *l*-participa, kao što je rečeno u poglavlju o finalnom *l*, nema primjera pre-laska *l > /o/*, a takvi likovi su inače veoma rijetki u crkvenim tekstovima: usp. Lk. 13:26 ѹнлъ есн (Vrut. ѹно), Iv. 9:34 роднлъ се есн (Vrut. родно се есн).

Utjecaj mlađe podloge moguće je pretpostaviti ponekad na osnovu primjera u kojem je u Kop. došao perfekt, za razliku od kanonskih Mar. i Zogr., kao i drugih bosanskih evanđelja u kojima se čuva aorist:

Mt. н ктѡ тѡ **ЕСТЬ ДАЛЬ**¹²⁸ ОБЛАСТЬ СЮ 21:23 (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. дасть као Mar. i Zogr.^b дасть, Ass. def.).

Pomoćni glagol *byti* može doći i prije i poslije *l*-participa, s tim da ne mora uvijek biti sljedstven *l*-participu, iako je razbijanje perfekta načelno rijetko:

Mt. ꙗсо еше не **ДОКОНУАЛЬ ЕСМЬ**^{19:20} (Nik., Vrut., Hval. ꙗсо **ЕСАМЬ** еше не **ДОКОНУАЛЬ**, Čajn. ꙗсо **ЕСМЬ** еше не **ДОКОНЬАЛЬ** као Mar., Zogr.^b i Ass. ꙗсо **ЕСМЬ** еше не **ДОКОНУАЛЬ**); Lk. аще **ЕСМЬ** кого **ОБНДѢЛЬ** унмь^{19:8} (Div. аще **ЕСМЬ** кого унмь **ВЪОБНДѢЛЬ**, Vrut., Čajn. аще **ЕСМЬ** кого унмь **ОБѢДНЬАЛЬ**, Hval. аще кого унмь **ЕСАМЬ** **ОБѢДѢТЬ**, Mar., Zogr. i Ass. аще **ЕСМЬ** кого унмь **ОБНДѢЛЬ**).

VI. 5. 6. Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt se također rijetko javlja, a sačinjen je od *l*-participa i pomoćnoga glagola *byti* u imperfektu ili aoristu. Primjeri pluskvamperfekta tvorenog od perfekta pomoćnoga glagola *byti* nisu zabilježeni:

Lk. бѣх̄ прншлн^{5:17}, нзъгнбаль бѣ^{15:32}; Iv. ошлн бнх̄^{4:8}, бѣх̄ вндѣлн^{9:8}, бѣ не̄ прншьль^{11:30}, бѣх̄ сложнлн^{9:22}, бѣ лежало^{20:12}.

Izostavljen aorist pomoćnoga glagola *byti* u nekim primjerima može značiti da je došlo do zamjene pluskvamperfekta perfektom, jer upravo na tim mjestima druga bosanska evanđelja imaju pluskvamperfekt:

Mk. н с̄б̄ градъ **СЪБРАЛЬ СЕ**^{1:33} (Mar., Zogr. i **бѣ** вьсь градъ **СЪБЪРАЛЬ СЯ**, Div., Mlet. н **бѣ** вьсь градъ **СЪБРАЛЬ СЕ**, Čajn. н **бѣ** вьсь градъ **СЪБРАЛЬ СЕ**, Nik., Hval. н **бѣ** вьсь градъ **СЪБРАЛЬ СЕ**).

VI. 5. 7. Futur

U iskazivanju nijansi značenja buduće radnje stanje u Kop. evanđelju podudara se s drugim predstavnicima bosanske skupine, kao i kanonskim evanđeljima. Buduća radnja može se iskazati svršenim prezentom:

Mt. **РОДНТЬ** же сн̄ н **НАРУЕШН** нме ем̄ нс̄ ть бо **СПСЕТЬ** лѣдн свое ѿ грѣх̄ нх̄^{1:21};

¹²⁸ Perfekt umjesto aorista imaju Čudovski Novi zavjet (Čud.) i Ev. Pogodina 21 (Pog.) iz druge polovine 14. stoljeća (Alekscev 2005: 113).

Iv. амн̄нь амн̄нь гл̄Ѹ вамь ѣко гредеть годнна н н̄чъ естъ егѧ мрътвн **Ѹслншетъ** гласъ сна бж̄н̄ѣ н Ѹслншавьше **ожнвѸтъ** 5:25.

Složeni futurski oblici tvore se od infinitiva i prezenta pomoćnih glagola *hotěti*, *načeti* i *iměti*.¹²⁹ Leksičko značenje perifraza dobija od infinitiva, dok futursko dobija od pomoćnoga glagola (Horvat 1998: 63), a gotovo identično stanje pokazuju i druga bosanska evanđelja:¹³⁰

Mt. **хоцетъ** бо нродъ **нскатн** отроуете 2:13, **ѿ** толѣ **науетъ** нсѣ **сказатн** 16:21, **хоцѸ** же семѸ посландьнемѸ **датн** ѣкоже н тебѣ 20:14, **хоцете** мн **датн** 26:15; Mk. **не** нмѸтъ **прѣтн** 13:31, **не** нмамъ **пнтн** 14:25; Lk. **хоцетъ** снѣ **ѿвнтн** 10:22, **науете** вьнѣ **стоѣтн** 13:25, **наунѸтъ** **глатн** 23:30; Iv. **хоцетъ** нтн 7:35, **науетъ** **Ѹмнватн** 13:5.

U nekim primjerima, kako je to pokazala V. Jerković (1975: 175–176), razilaženja u kanonskim evanđeljima našla su mjesto i u bosanskim, a ova-kvi primjeri najčešće govore o prastaroj divergenciji unutar stabla:

Mt. **нмате** **глатн** дастъ бо се вамь 10:19 (Kop. kao Nik., Hval. i Čajn. prati Ass. нмате глаголатн, Vrut. slijedi Mar. възглаголете, за разлику od Pripk. нмате възглете i Mlet. възглете дастъ).

VI. 5. 8. Imperativ

U Kop. evanđelju u oblicima imperativa uočljiva je tendencija uopćavanja nastavka *-ite* u 2. l. mn., premda su evidentna kolebanja:

Mt. **рѣцѣте** дьщерн сноновѣ 21:5 ~ н скоро шѣше **рѣцнте** Ѹуенномь его 28:7;

Lk. **блѸдѣте** се Ѹбо како слншнте 8:18 ~ Mk. **блѸднте** се Ѹто слншнте 4:24;

Lk. не **ндѣте** вь слндѣ нхѣ 21:8 ~ Mt. не **нднте** нн вь градѣ самарнньскн 10:5.

Ima primjera kolebanja čak i u istom stihu:

Iv. не **сѸднте** на лнца нѣ праведьнѣ сѸдѣ **сѸдѣте** 7:24.

Međutim, glagoli *viděti* i *věděti* imaju uopćen nastavak *-ěte*:

Mt. **вѣдѣте** 24:33, **вѣдѣте** 24:43; Mk. **вндѣте** 8:15, **вндѣте** 13:28, **вндѣте** 13:29; Lk. **вндѣте** 10:24, **вндѣте** 24:39; Iv. **вндѣте** 4:29.

¹²⁹ Tako je i u Čajn. evanđelju (Jerković 1975: 175–176), gdje su uspoređeni futurski oblici s grčkim tekstovima: “(...) облици сложеног футура грађени са хотѣтн и моцн (su) преводи са грчког, при чему глаголски вид није имао улогу, док конструкција са нмѣтн замењује прави футур у грчком.” Isto важи i за Kop. evanđelje.

¹³⁰ O stanju u Hvalovom zborniku vidi kod J. Galića (2015: 29–31).

Iako je riječ o pojavi fonološke prirode, pažnju zaslužuju i oblici u kojima je došao zapadnoštokavski refleks /j/ < *dj:

Mt. **нѣ осѣхѣте** 7:1, **продан** 19:2; Mk. **продан** 10:21, **дан** 10:37; Lk. **дан** 11:3, **въздан** 16:2.

VI. 5. 9. Kondicional

Pisar Kop. evanđelja u tvorbi kondicionala u 1. l. jd. pored *l*-participa uvijek ima optativni oblik pomoćnoga glagola *byti*. Ovako sačinjen kondicional čuva se u kanonskim evanđeljima i općenito se smatra starijim. S druge strane, noviji kondicional s aoristom pomoćnoga glagola *byti* nikad se ne bilježi u 1. l. jd., ali se verzija mlađeg kondicionala u 1. l. sporadično bilježi kod drugih pisara bosanskih evanđelja, posebno kod Hvala:

Mt. **възель бнмь** 25:27 (Div., Nik., Vrut., Mlet. i Čajn. **възель бнхь**, Hval. **възель бытх**); Lk. **възъвеселнль се бнмь** 15:29, **нстезаль бнмь** 19:23 (Hval. **възель бытхь**); Iv. **реклъ бнмь** 14:2, **нѣ бнмь дѣль створнль** 15:24.

Međutim, u 1. l. mn. dolazi kondicional s aoristom pomoćnoga glagola *byti*, dok kod drugih pisara imamo češće optativnu formu. U Vrut. evanđelju zasvjedočen je i kondicional s novim aoristnim oblikom pomoćnoga glagola – *bismo*:

Mt. **бнхомь бнлн**, **нѣ бнхомь љбо њбьшннчн нмь бнлн** 23:30 (Mlet. **бнхомь бнлн**, **нѣ бнхомь љбо њпщѣннчн нмь бнлн**, Nik. **бнмь бьлн**, **нѣ бнхомь њбьщѣннчн нмь бьлн**, Hval. **бнмь бнль**, **нѣ бьмь њбьщънъчн нмь бьлн**, Vrut. **бнсмо бнлн**, **нѣ бн нмь њбщъннчн нмь бнлн**).

U 3. l. mn. bilježi se oblik *bi*, koji je zapravo oblik 3. l. jd.,¹³¹ ali i aoristni oblik *biše*. Za razliku od Kop. u kojem su naporedne obje verzije kondicionala, Hval uglavnom daje prednost kondicionalima sa *bi*:

Mt. **бнше слн бнлн**, **покаѣн се бн** 11:21 (Hval. **бн слът бнлн**), **бнше слн бнлн**, **прнбнлн бнше** 11:23 (Hval. **бът сълн бнлн**, **прнбнлн бн**), **нѣ бнше се прнкратнлн** 24:22 (Hval. **бът се прѣкратъльт**); Mk. **бн єго њбальстнлн** 12:13, **бн ѡвещалн** 14:40; Lk. **бн єго ннзърнлн** 4:29, **бн слншалн** 5:1, **бн створнлн** 6:11, **бъше слн бнлн**, **покаѣн се бн** 10:13, **бн прндалн** 20:20, **бн єго љбнлн** 22:2; Iv. **бн љбнлн** 11:53.

¹³¹ U bosanskim crkvenoslavenskim tekstovima ne pojavljuju se primjeri 3. l. mn. s optativnim oblikom glagola *biti*: *bu* < *bq*, kao ni u hrvatskoglagojskim (Gadžijeva et al. 2014: 258–259).

VI. 5. 10. Participi

Paradigma participa u Kop. evanđelju, uostalom kao i u kompletnoj bosanskoj grupi, izuzetno dobro čuva konzervativno stanje. Razlike u odnosu na kanonske oblike uglavnom se svode na promjene koje su fonološke prirode, dok se odstupanja morfološke prirode bilježe iznimno rijetko.

U oblicima aktivnog participa prezenta m. i s. r. glagoli prve skupine, pored N jd. na *-i < -y*, čuvaju i forme na *-e/-ej*, koje zapravo vuku porijeklo iz kanonskih evanđelja. Usporedba Kop. evanđelja s drugim bosanskim evanđeljima pokazuje da je stanje neujednačeno:

Mt. грѣден^{11:3} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. грѣдн), ѣде^{11:18} (Div. ѣдѣ, Nik., Vrut., Čajn. ѣде, Hval. i Mlet. ѣден), ѣде^{11:19} (Div. ѣдѣ, Nik., Vrut., Mlet. i Čajn. ѣде); Lk. грѣден^{7:19} (Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. грѣдн), ѣде^{7:33} (Div., Nik., Hval. ѣде, Vrut. i Mlet. ѣдн).

U D mn. složene pridjevske promjene bez izuzetka je sprovedeno sažimanje nastavka *-ujetu* u *-umu*, bez primjera nastavka *-omu*:

Mt. нмѣщѣмъ^{25:28}, творещѣмъ^{21:43}; Mk. нмѣщѣмъ^{3:3}, вѣрѣющѣмъ^{9:23}; Lk. нмѣщѣмъ^{3:11}, бнѣющѣмъ^{6:29}, послѣдѣющѣмъ^{7:9}, тѣмъщѣмъ^{11:10}.

I stare forme pasivnog participa prezenta dobro se čuvaju u Kop. rukopisu, a odstupanja od kanonskog stanja također su rezultat glasovnih promjena, pa je u oblicima određenoga vida došlo do sažimanja nastavka *-yi > -i*:

Mt. нарнцаемн^{1:16}, нрнцаемн^{26:14}; Mk. нарнцаемн^{15:7}; Lk. нарнцаемн^{22:1}.

Ponekad se unutar bosanske grupe evanđelja uočava opozicija određeni ~ neodređeni vid, a čini se da u tim slučajevima Kop. dobro prati stanje u Div. evanđelju:

Lk. обнѣаемъ^{3:19} Kop. kao Div., Nik., Vrut., Mlet. ~ Hval. i Čajn. обнѣаемн;

Lk. попнраемъ^{21:24} Kop. kao Div., Mlet. ~ Nik. i Čajn. попѣраемъ, Hval. попнраемъ.

Slijeđenje arhaične starocrkvenoslavenske paradigme potvrđuje se i u oblicima prvog aktivnog participa preterita glagola koji imaju stariji tip građenja. U tim primjerima stanje u Kop. evanđelju često se podudara sa drugim bosanskim predstavnicima:

Mt. прнстѣплъ^{8:2}, обраць се^{9:22}, оставль^{13:36}, прнлѣмль^{14:19}, вѣкѣшь^{27:34}; Mk. оставль^{8:13}, **прнстѣплъ**^{12:28}, кѣплъ^{15:46}; Lk. обраць се^{7:44}, пѣгѣбаль^{15:4}, прнглашь^{16:2}, прнстѣплъ^{23:52}; Iv. оставль^{4:3}, **обраць**^{21:20}.

Međutim, u Kop. evanđelju jasno se uočava tendencija zamjene starijih tipova participa mlađim, što je vjerovatno odraz stanja iz kontrolnoga predloška. Na takav zaključak upućuju primjeri u kojima se druga bosanska evanđelja nerijetko ponašaju kao cjelina, uglavnom čuvajući starije tipove, dok Kop. na tim mjestima ima mlađe:

Mt. **прнстѣпнвъ** ^{17:7} (Nik., Hval., Čajn. **прнстоупль**, Vrut. **прѣстѣпаль**), **оставнвъ** ^{26:44} (Div., Nik., Hval. i Mlet. **оставль**, Čajn. **ѡставль**, Vrut. **оставаль**); Mk. **прнстѣпннвъ** ^{1:31} (Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. **прнстоупль**); Lk. **прнстѣпнвъ** ^{10:34} (Div., Nik., Hval. i Mlet. **прнстоупль**, Čajn. **прнстопль**, Vrut. **прнстопаль**).

Umjesto starijih formi participa preterita u Kop. evanđelju ponekad dolaze drugi glagolski oblici, a i u ovim slučajevima Kop. rijetko ima podršku u drugim bosanskim evanđeljima. Navodimo samo neke od primjera:

Mt. **прнстѣпн** ^{8:19} (Kop. kao Vrut. **прнстѣпн**, dok Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. **прнстоупль**), **оставн** ^{21:17} (Div., Nik., Hval. i Mlet. **оставль**, Vrut. **оставль**); Lk. **прнстѣпнше** ^{20:27} (Kop. kao Hval. **прнстоупнше**, Nik. **прнстоупльше**, Vrut. **прѣстѣпльше**).

U oblicima drugog aktivnog participa preterita, odnosno *l*-participa, javljaju se isključivo staroslavenski nastavci *-lb*, *-lo*, *-la* i, kao što je već rečeno u poglavlju o perfektu, u m. r. nema primjera alternacije *l > /o/*.

Najznačajnija inovacija u paradigmi pasivnog participa preterita bilježi se u G i D jd., gdje su došli nastavci *-oga* i *-omu* prema kanonskim *-ago* i *-u(je)mi*:

Mt. **прокаженога** ^{26:6}; Mk. **прокаженога** ^{14:3};

Mt. **ослабленомѣ** ^{9:2}, **ослабленомѣ** ^{9:6}; Mk. **ослабленомѣ** ^{2:5}, **ослабленомѣ** ^{2:9}, **ослабленомѣ** ^{2:10}; Lk. **ослабленомѣ** ^{5:23}, **рѣномѣ** ^{22:22}.

VII. LEKSIKA

U okvirima paleoslavističkih proučavanja leksička istraživanja predstavljaju jedan od najtežih zadataka. Razlozi tome leže u ekstralingvistički uvjetovanoj prirodi proučavanja leksike, u osebujujoj i veoma složenoj mreži tekstova koja je u osnovi svih crkvenoslavenskih tradicija, a međuredakcijske fluktuacije – i na primjeru bosanske – proizvele su složenu leksičku građu različitih slojeva. Međutim, od svih slavenskih ćirilometodskih tradicija leksika bosanskih tekstova najslabije je proučena, premda su leksičke varijante Nikoljskog evanđelja ušle u kritički aparat Jagićeva izdanja Marijanskog evanđelja (1883) te davno pokazale kako je ovaj korpus izuzetno važan u rasvjetljavanju najstarijeg slavenskog prijevoda evanđelja. Potvrdu tome nalazimo i u mnogim savremenim izdanjima starocrkvenoslavenskih kanonskih evanđelja u kojima se bosanski kodeksi pridružuju skupini tekstova koja najbolje reflektira stanje prvobitnoga prijevoda evanđelja.¹³² Stoga ćemo u poglavlju o leksici prikazati najvažnije rezultate istraživanja leksičkih slojeva Kopitarova četveroevanđelja, potom leksičkih varijanti i dubleta – usporedbom teksta Kopitarova evanđelja sa kanonskim, bosanskim, ali i evanđeljima drugih crkvenoslavenskih tradicija – te na koncu pokušati odrediti njegovo mjestu u okviru bosanskog stabla.

VII. 1. Leksički slojevi

Budući da je organska osnova najstarijeg slavenskog književnog jezika makedonski govor egejske okolice Soluna te da su prvi slavenski biblijski tekstovi nastali prevođenjem sa grčkoga, u leksikon kanonskih tekstova ugrađena su dva temeljna sloja – slavenski i neslavenski. Frekvencijska analiza leksike najstarijih tekstova koju je sprovedla R. M. Cejtinova (1977) pokazala je da 17 kanonskih spomenika sadrži približno 9.616 riječi; od toga broja 7.838 slavenskih i 1.778 grecizama. To znači da je svaka peta ili šesta riječ u kanonskom korpusu grecizam, a u ovu skupinu spadaju i riječi iz hebrejskog i aramejskog jezika koje su u kanonske tekstove ušle preko

¹³² Vidi, npr., predgovor kritičkom izdanju *Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii* u kojem se među osam tetraevanđelja koja najbolje odražavaju prvobitni prijevod nalaze dva bosanska – Nik. i Hval. evanđelja (Aleksjev 1998: 8).

grčkog (1977: 27). Dodaju li se tome posuđenice iz latinskog jezika, zatim germanskih i turkijskih jezika, koje su obogatile još praslavenski i ušle u prvobitni prijevod biblijskih tekstova, postaje sasvim jasno da je ispitivanje leksičkih slojeva i kanonskih i redakcijskih tekstova izuzetno složen zadatak. Ispitivanje leksičkih slojeva i varijanata Kop. četveroevanđelja podrazumijeva ujedno i praćenje leksikona kompletne bosanske grupe u odnosu na kanonske tekstove i druge crkvenoslavenske tradicije, a stare divergencije unutar bosanskog stabla bit će moguće osvijetliti tek kada se detaljnije prouče svi rukopisi ove grupe. Veliki broj predložaka kojim su raspolagali pisari, u kojima je već izmiješana građa različitih tradicija, ne omogućava iznošenje sigurnih, posebice konačnih zaključaka, a uvođenje svakog novog rukopisa može u značajnom promijeniti tumačenje pretpostavljenih veza među rukopisima te relativizirati postavljene zaključke. Stoga proučavanje leksike zahtijeva poseban oprez.

VII. 1. 1. Starocrkvenoslavenska leksika

VII. 1. 1. 1. *Moravizmi*

Poznato je da je redakcija prvobitnoga prijevoda koja je sprovedena u Moravskoj oplemenila južnoslavenski model crkvenoslavenskoga jezika zapadnoslavenskim elementima, a tradiciju takvoga kultiviranog jezika nastavljaju Ohridska i Preslavska književna škola. Kako zapadnoslavenski leksički sloj dobro čuvaju kanonski tekstovi, a bosanski kodeksi u tom pogledu inače tradiraju najstarije stanje, u njihovoj strukturi sadržan je cijeli popis leksema koje se smatraju moravizmima: *bratrъ, buky, vъniti, godina, gradъcbъ, grobište, drevlje, drъkolъ, životъ, znamenati, iskazati, kokošъ, ladii, ladiica, mrъziti, myto, napastъ, neprijaznъ, nebesъskъ, otъrustiti, otrokъ, pastyrъ, prositi, pēnъzъ, propęti, rēsnota, spyti, studenъcbъ, sъnъmъ, šjui, umęti, človčъskъ, jędro...* (L'vov 1966; Gadžijeva et al. 2014: 367).

Iako Kop. evanđelje zajedno s drugim bosanskim veoma dobro odražava stanje koje pokazuju kanonska evanđelja, unutar grupe jasno se uočavaju i refleksi prastarih račvanja. Tako npr., usporedba leksičkog dubleta *ladii, ladiica* : *korablъ, korablъcb* pokazuje kako u Kop. – u odnosu na Nik., Vrut. i Hval. u kojima se relativno često javlja *ladii, ladiica* – apsolutno dominiraju likovi *korablъ, korablъcb*, dok se moravizam *ladii* javlja samo jednom. Na starinu predložka koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja upućuje i očuvanje starijih varijanti *sъnъmъ* i *sъnъmište*, za razliku od mlađih preslavskih varijanti *sъborъ* i *sъborište* koje se u Kop. uopće ne evidentiraju. Pored toga, Kop. se ponekad potpuno udaljava i od bosanskih i od

kanonskih evanđelja – u stihu Mk. 4:15 ima moravizam *neprižnъ*,¹³³ vjerovatno pod utjecajem paralelnog mjesta, dok kanonska i bosanska imaju grecizam *sotona*:

<i>ladii</i>	Iv. въ ладню ^{6:17} Кор. kao Nik., Vrut., Hval., Pripk. въ ладню i Mlet. въ ладю slijedi Mar. i Zogr. въ ладнѣ, Dan. въ корабль kao Ass. въ корабь, dok na drugim mjestima Кор. uvijek ima корабль; uspr. Mk. 4:36 Кор. kao Čajn. въ кораблн, dok Div., Nik., Hval., Dov. въ ладнн, Sof. ладне, Vrut. въ ладн, Mlet. ладѣ i Pripk. ладѣн прате Mar. въ ладнн;
<i>neprižnъ</i>	Mk. неприѣзнъ ^{4:15} Кор. vjerovatno pod utjecajem paralelnog mjesta Mk. 38 (4: 14–20) → Mt. 135 (13: 18–23), Lk. 78 (8: 11–15) ima дѣволь, dok Mir., Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. imaju sotona kao Mar. i Zogr.;
<i>сънѣтъ сънѣмиште</i>	Mt. на сънѣмн, на сънѣмнѣнхъ ^{10:17} Кор. kao Nik. на сънѣмн, на сънѣмнѣнхъ, Hval. на сънѣмѣца, на сънѣмѣцыхъ, Mlet. на санѣмнѣнхъ, Čajn. ом., на сънѣмнѣнхъ slijedi Mar. на сонѣмы, на сънѣмнѣнхъ i Zogr. на сънѣмы, на сънѣмнѣнхъ, dok Vrut. на зборнхъ, на зборнѣнхъ i Pripk. на зборнѣнхъ, на зборнѣнхъ прате izbore iz druge redakcije kao Trn., Dobrl., Giljf. 1, Gal., Jur. i Tret. на съборы, на съборѣхъ;
<i>misa</i>	Lk. мнѣ ^{11:39} Кор. kao Div., Nik. (мнѣ), Hval., Čajn. i Dov. (мнѣ) slijedi Mar. мнѣ, dok Dan. блюде као Zogr. блюдомъ, Vrut. мѣшнѣ, Mlet. мѣшьѣ, Pripk. def.;
<i>godina</i>	Mt. годна ^{14:15} Кор. kao Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. slijedi Mar. i Zogr. годна, dok u stihu Mt. ѹсь ^{26:45} Кор. slijedi Arh., Trn., Frol., Ostr., Čud. i Pog. ѹасъ, a Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Čajn., Pripk. i Dov. годна slijede Mar. i Zogr. годна;
<i>otrokъ</i>	Lk. ѿ отрокъ ^{15:26} Кор. kao Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. ѿ отрокъ prati Ass. отрокъ, dok Mar. i Zogr. имају отъ рабъ, Sav. єдногo раба;
<i>јѣдро</i>	Lk. єдро ^{15:22} Кор. kao Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. єдро, dok kanonska Zogr., Ass. i Sav. имају скоро, Mar. ом.

¹³³ O tome da li je leksema *neprižnъ* moravizam i kako se tretira u literaturi, vidi detaljnije kod E. Ramić-Kunić i tamo navedenu literaturu (2019).

Međutim, neke od moravizama poput lika *bratrъ* uopće ne nalazimo u bosanskim tekstovima. Kopitarovo i sva druga bosanska evanđelja ponašaju se kao cjelina jer poznaju samo varijantu *bratъ*. A. S. L'vov na osnovu brojčane zastupljenosti sinonimskog para *bratъ* : *bratrъ* – *bratija* : *bratrija* u kanonskim tekstovima zasniva zaključak o najstarijoj dihotomiji aprakos : tetra. Aprakosi, izuzev četiri primjera u Ass. evanđelistaru, ne poznaju formu *bratrъ* (1966: 65). Pobjeda ove leksičke varijante u bosanskim rukopisima uklapa se i u frekvencijsku analizu I. Grickat (1961–1962: 281), koja je potvrdila veliku srodnost bosanske grupe s Ass. evanđelistarom.¹³⁴ S druge strane, tetre poput Mar. evanđelja, koju inače bosanski rukopisi relativno dobro prate, pokazuju apsolutnu dominaciju likova sa *r*, a brojčani odnos likova *bratъ* : *bratrъ* – *bratija* : *bratrija* u Mar. evanđelju izgleda ovako: 1:53 – 0:29 (L'vov 1966: 56).

Osim toga, primjeri razilaženja unutar bosanske grupe vide se i u nekim specifičnim pojedinostima u kojima se Kop. i Čajn. odvajaju od većine bosanskih rukopisa. U tim slučajevima druga bosanska evanđelja bolje prate kanonska; u stihu Mk. 6:6, u kojem Div., Nik., Vrut., Hval. i Pripk. imaju moravizam градъце, i u tome slijede rukopise prve redakcije, Dan. всн н градъце, Mlet. градн н всн, Kop. i Čajn. imaju konstrukciju iz mlađe redakcije – всн окръсть, koja je prisutna u ruskom Gal. evanđelju въсн. окръсть, ali se javlja i u rukopisima druge Mstisl. всн ѡкрѣсть i četvrte redakcije Konst. всн ѡкрѣтъ. Ovaj izbor mogao je doći iz paralelnog mjesta, i to vjerovatno iz nekog starijeg predloška, jer konstrukciju въ окръстьннхъ селѣхъ i въсехъ imaju u nastavku teksta 6. poglavlja Ev. po Marku Zogr. i Mar. evanđelje (Mk. 6:36), a u paralelnom stihu (Mt. 14:15) sličan izbor ima i Sav. knjiga окръстьнаа всн.

Kad je riječ o varijantama *nebesъkъ* : *nebesъnъ* – *zemъskъ* : *zemъnъ*, za bosansko stablo također se može reći da se ponaša jedinstveno jer gotovo dosljedno čuva oblike *nebesъnъ* i *zemъnъ*. Kako se i kanonski tekstovi u ovom sinonimskom paru razilaze – L'vov i ovdje vidi staru dihotomiju kraći aprakos : tetra; Ass. *nebesъnъ* i *zemъnъ* : Mar. i Zogr. *nebesъkъ* i *zemъskъ* – podudaranje bosanskih evanđelja s Ass. pokazuje da je njihov prapredložak blizak tekstu kraćeg aprakosa. Izuzetak čini stih Mt. 17:25 u kojem je većina bosanskih evanđelja bliža varijanti iz Mar. i Zogr., dok Pripk. prati izbor bliži u Assemanijevom:

¹³⁴ Na osnovu varijanata koje su poređene, I. Grickat zaključuje da Ass. evanđelje “стоји у 62% случајева на страни босанског стабла а у 38% иде против њега” (1961–1962: 281).

zemľbsci Mt. земльсци^{17:25} Kor. kao Sof. земнсци, Nik., Dan. земльсци, Vrut. земальсци, Hval. земльсци, Mlet., Čajn. земльсци i Dov. земльсци slijedi Mar. земсци, dok je Pripk. земьльни bliže Ass. земьни.

I tvorbena opozicija *rasp-* : *prop-* također se zasniva na dihotomiji aprakos : tetra (L'vov 1966: 225), a stanje u bosanskim evanđeljima nije jedinstveno:

propęti Mk. пропеше^{15:27} Kor. kao Div., Sof., Nik., Mlet., Čajn. i Dov. prati Mar. пропаса, dok Pripk. ima распеше kao Zogr. i Sav. распаша, Ass. распаса;

propętije Mt. пропетаџ^{27:44} Kor. kao Sof., Nik., Dan., Hval., Mlet. пропетаџ, Dov. пропета i Čajn. пропетака prati Zogr. пропатаџ, Div. пропена, dok Pripk. распетаџ slijedi Mar. распата; u Mt. на распетне^{26:2} Kor. kao Nik., Vrut., Pripk. i Dov. распетне prati Ass. распатје, dok Sof., Dan., Hval. i Čajn. пропетне slijede Mar. пропатне, Div. def.

Jedna specifičnost koja se također smatra zapadnoslavenskim utjecajem odnosi se na tvorbu imenice na *-ije*. Naime, vrlo je vjerovatno da je sufiks *-ije*, koji tvori veliki broj imenica u staroslavenskom jeziku, rezultat zapadnoslavenskog utjecaja. U Kor. evanđelju također je zastupljen ovakav model tvorbe imenica, kao što to pokazuje odnos *nevęrstvije* (4) : *nevęrstvo* (1). Ipak, kod mnogih imenica dominantan je model na *-stvo* – npr. imenica *bezumije* (4) nikad se ne javlja u liku *bezumьstvo*. Suprotno tome, za imenicu *otьčьstvo* nije potvrđen lik na *-ije*, kakav je, npr., zabilježen kod Hvala i u Čajn. evanđelju: Hval. Mt. 13:54 отаџьствје, Čajn. Mk. 6:1 отьџьствне. Evo nekih primjera koji pokazuju neujednačeno stanje porođenjem sa drugim bosanskim predstavnicima:

bezumije Mk. безумне^{7:22} Kor. kao Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. безоумне, dok Čajn. ima безумьство;

nevęrstvije Mt. за невърствне^{17:20} Kor. kao Nik., Vrut. i Čajn. невърствне, dok Sof., Mlet., Pripk., Dov. невърство i Hval. невърство, Div. def.;

carьstvije Lk. црџьствне^{9:60} Kor. kao Div. i Mlet. црџьствне, dok Nik., Dan., Hval., Čajn. i Dov. imaju црџьство.

VII. 1. 1. 2. *Ohridizmi*

Dosadašnja tekstološka proučavanja bosanskih evanđelja ustanovila su čvrste veze bosanske crkvenoslavenske pismenosti sa najstarijim makedonskim tekstovima, sa tzv. Ohridskom školom (Koneski 1957: 192–193; Kuna 2008: 64–65), ali su kontakti ovih crkvenoslavenskih tradicija još uvijek nedovoljno istraženi. Poznato je da je očuvanje konzervativnijeg tipa teksta, u vidu starijeg sloja leksike koji slijedi prvobitni prijevod, karakteristika upravo ohridskog književnog centra, dok će preslavaska redakcija u značajnoj mjeri revidirati najstarije stanje. Inače, tradiranje baštine Ohridske škole u skupini rukopisa Crkve bosanske upućuje na zaključak da se ova crkva zadovoljava prvobitnim fondom knjiga staroslavenske pismenosti, koji, vjerovatno preko Huma, stiže u Bosnu (Jurić-Kappel 2012: 88). Stoga se snažno oslanjanje bosanske pismenosti na najstariju ćirilometodsku tradiciju – u smislu predložaka koje koriste bosanski pisari – pokazuje u očuvanju arhaičnog ohridskog sloja leksike, a takvo stanje ostaje konzervirano sve do propasti bosanske redakcije. Iako je većina sačuvanih bosanskih evanđelja iz druge polovine 14. i početka 15. st., arhaično leksičko stanje govori protiv mogućnosti sistemskih revizija teksta u pravcu inoviranja leksike, koje se sreće u susjednoj srpskoj crkvenoslavenskoj tradiciji,¹³⁵ pa bolje slijeđenje ohridskog sloja približava bosanske tekstove hrvatskoglagoljskim, koji također crpe građu iz makedonskih izvora (Šimić 2010: 251).

Kad je riječ o klasifikaciji ohridizama, odavno je poznato da to nije jednostavan zadatak s obzirom na to da Ohridska škola baštini tradiciju iz moravsko-panonskoga perioda, pa neki ohridski leksemi pripadaju i moravizmima i ohridizmima.¹³⁶ Ipak, ohridski leksički elementi mogu se podijeliti u dva sloja; prvobitni južnoslavenski sloj, arhaizmi i moravizmi,¹³⁷ od kojih se većina pojavljuje u kanonskim tekstovima, i drugi, mlađi južnoslavenski sloj.

U prvobitni južnoslavenski sloj spadaju lekseme koje se najčešće imenuju kao *pervičnaja leksika* (L'vov 1966): *blagodětv, velii, vřshytiti, dręselv, drvkolv, olěi, radi, svvđđtelstvvo, studenvcv, svnvmv, tvkvmo, hramina, řui.*

¹³⁵ Već najstariji srpski rukopisi – Vukanovo evanđelje s kraja 12. i Vatikanski aprakos iz 13. st. – pored starijeg sloja leksike pokazuju i inoviranja koja su rezultat recenzije ohridskog sloja leksike.

¹³⁶ Vidi o problemu kategorizacije i klasifikacije ohridskog sloja leksike u radu M. Šimić (2010: 254–255).

¹³⁷ V. Despodova (1977) govori o četiri leksička sloja: 1. arhaizmi, prvobitni slavenski sloj, 2. tuđice i grecizmi, 3. moravizmi i 4. drugi južnoslavenski sloj, istočnobugarizmi i makedonizmi.

Skupina ovih leksičkih izbora odlično se čuva u svim bosanskim evanđeljima i ona se najčešće ponašaju kao cjelina:

<i>blagoděť</i>	Lk. бЛАГОДѢТЬ ^{1:30} Кор., Vrut., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. prate Ass. i Zogr. бЛАГОДѢТЬ (Nik., Dan. БЛАГЪ i Čajn. БЛАГЪ), dok Mar. има БЛАГОДАТЬ;
<i>velii</i>	Mk. велне ^{4:32} Кор. kao Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet. i Dov. велне slijedi Mar. велнѣ i Zogr. велѣ; u stihu Iv. велнкнхъ ^{21:11} Кор., Hval., Mlet. i Pripk. kao Ostr. велнкѣхъ, Ass. велѣхъ, dok Mar. има велни;
<i>vъshytati</i>	Mt. вьсхнтають ^{11:12} Кор. kao Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. (вьсхнѣають) prati Mar. в[ъсхѣ]таѣтъ i Zogr. вьсхѣтаѣтъ;
<i>drešelъ</i>	Mk. дресель ^{10:22} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. kao Zogr. драсель, dok Čajn. има дрехль kao Mar. драхль;
<i>dostoěnije</i>	Mk. достоѣние ^{12:7} Кор., Div., Nik., Dan., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. slijede Mar. достоѣние i Zogr. достоѣнье, za razliku od Čajn. koje има наслѣдствѣ;
<i>drъkolъ</i>	Mt. дръкольмн ^{26:47} Кор., Div., Sof., Nik., Vrut., Mlet., Čajn. i Dov. (дръкномн) kao Mar. дръкъльмн, Zogr. др'кол'мн i Ass. дръкольми, dok Hval. има дръколнемъ kao Uv. дръколнѣмъ;
<i>pastyrъ</i>	Mt. пастыръ ^{25:32} Кор. kao Div., Sof., Nik., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. slijedi Mar. пастыръ, Ass. i Zogr. пастыръ;
<i>olěi</i>	Mk. олѣемъ ^{6:13} Кор. kao Dan., Vrut. олнемъ, Čajn. i Pripk. slijedi Mar. олѣемъ i Zogr. олѣомъ, dok Sof., Div., Nik., Hval., Mlet. i Dov. имају маслoмъ, Ass. def.;
<i>radi</i>	Mt. радн ^{19:5} Кор., Sof., Nik., Čajn., Hval. i Mlet. kao Mar., Zogr. i Ass. радн, za razliku od Pripk. koje има дѣла, Div. def.;
<i>sъnъmište</i>	Mt. въ сънъмнѣ ^{12:9} Кор., Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. kao Mar. на сонъмнѣ i Zogr. на сънъмнѣ, dok Vrut. i Pripk. имају зборнѣ, Ass. def.;
<i>hramina</i>	Mt. храмннн ^{24:43} Кор. kao Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet. храмннн i Pripk. (храмнннѣ) slijedi Ass. храмннн, dok Grig.-Gijf. i Čajn. prate Mar. i Zogr. храма;
<i>šui</i>	Mt. о шю ^{20:21} Кор. kao Div. (о шоюж), Sof., Nik., Hval., Mlet., Čajn. о шоюю i Dov. (о шшю) prati Mar. о шюж i Zogr. о шоюж;

životъ Mt. въ жнвотъ ^{25:46} Кор., Vrut. i Hval. kao Mar. i Zogr. imaju въ жнвотъ, za razliku od Mlet., Čajn. жнзанъ i Pripk. жнзнь koja prate Ass. въ жнзнь.

Međutim, u okviru bosanske grupe evanđelja, kao što to pokazuju navedeni primjeri, ima i onih slučajeva u kojima je došlo do zamjene najstarijih leksičkih izbora iz ohridskog sloja, što znači da su pisari raspolagali i predlošcima u kojima je došlo do revizije najstarijeg stanja, a neki od ovih leksičkih izbora upućuju na kontakte s južnoslavenskim istokom, odnosno s Preslavskom književnom školom (v. o tome niže).

U drugi južnoslavenski sloj idu lekseme koje također bilježimo u kantskim i u bosanskim evanđeljima: *vblēsti*, *gorьnica*, *grobъ*, *gumьno*, *pi-tati*, *pišta*, *skoro*, *huliti*:

<i>gorьnica</i>	Mk. горьницѣ ^{14:15} Кор. kao Sof., Nik., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. горьницѣ прати Mar. i Zogr. горьницѣ, Ass. i Vrut. def.;
<i>grobъ</i>	Mt. ѿ гробъ ^{8:28} Кор. kao Div., Nik., Dan., Vrut. i Mlet. ѿ гробъ prate Sav. отъ гроба, Zogr. отъ грѣбнць, Ass. отъ грѣбнць, dok Man., Hval., Čajn. i Pripk. ѿ жалн prate Mar. отъ жалнн;
<i>gumьno</i>	Lk. гѣмьно ^{3:17} Кор. kao Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. прати Mar. гоумьно i Zogr. гоумьно;
<i>pišta</i>	Mt. пнще ^{6:25} Кор., Nik. (фнще), Hval. i Mlet. пнще kao Mar., Zogr. i Ass. пнща, dok Vrut. ima крьме kao Frol. крьмлн;
<i>skoro</i>	Mt. скоро ^{28:7} Кор., Sof., Hval., Mlet. i Dov. kao Zogr., Ass. i Sav. скоро, dok Nik., Dan. i Pripk. imaju єдро kao Mar. ѣдро, za razliku od Div. оутро;
<i>huliti</i>	Mk. хѣлнтъ ^{3:29} Кор. kao Vrut. хѣлнтъ i Čajn. въсхоулантъ, dok Div. (власвнмнсаеть), Sof., Nik., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. власнмнсаеть prate Mar. власвнмнсаать i Zogr. власвнмнсаеть, Ass. i Sav. def.

VII. 1. 1. 3. Preslavizmi

Preslavski književni centar, koji je formiran nakon progona Metodovih učenika iz Moravske u Bugarsku, označio je novo razdoblje u tradiciji crkvenoslavenskih redakcija. Revizija crkvenih tekstova koja je sprovedena u Preslavskoj školi rezultirala je novim leksičkim fondom zasvjedočenim u rukopisima šireg slavenskog područja. Premda nije sačuvan nijedan rukopis koji u potpunosti odražava rezultate preslavske leksičke recenzije,

preživjeli mlađi prijepisi čuvaju tragove uredničke aktivnosti preslavskih redaktora (Slavova 1989: 16).

Iako je o vezama bosanskih i bugarskih rukopisa, i starijih i mlađih, govorio još Speranski (1906: 45), bosanska grupa crkvenoslavenskih tekstova u tom pravcu nije detaljnije proučavana. Moguće razloge treba tražiti u činjenici da ova skupina rukopisa, gledano u cjelini, nije bila zahvaćena značajnijim procesima ujednačavanja prema drugoj redakciji, kakav je recimo sproveden u većini (jugo)istočnih redakcija. Zapravo, mogućnost utjecaja mlađih predložaka na pisare bosanskih rukopisa potisnuta je zaključkom da ova skupina izuzetno dobro tradira najstarije stanje. Međutim, nedavna istraživanja leksike hrvatskoglagoljskog apostola, u čiji su komparativni materijal uvrštene i varijante iz bosanskog apostola (Hristova 2014), zatim psaltira iz Hvalovog zbornika (Nakaš i MacRobert 2012a: 268–269), te naročito istraživanja bosanskih četveroevanđelja (Ramić-Kunić 2017, 2017a) nesumnjivo su ukazala na prisustvo druge redakcije prijevoda (T2) i u bosanskoj tradiciji, ali utjecaj preslavske redakcije, ako je suditi na osnovu rezultata ovih istraživanja, nije takav da se može govoriti o značajnijem inoviranju teksta.

Naime, proučavanjem preslavskih leksičkih izbora u hrvatskoglagoljskim misalima i brevijarima I. Hristova je na temelju izoliranih primjera utvrdila prisustvo ove redakcije i u apostolu iz Hval. zbornika. Iako tekst ovog apostola svrstava u prvu, *arhaičnu grupu*, koja dobro slijedi prvobitni prijevod, “[в] различни ръкописи от тази група на различни места се съдържат варианти по *преславската редакция*” (Hristova 2004: 43). Nema sumnje u to da pojedini primjeri utjecaja preslavske redakcije dolaze iz vrlo starih predložaka, pa su tako, npr., bosanski i hrvatskoglagoljski apostoli podudarni u izboru preslavizma *kńiga* (Hval., Giljf. 14 кннгъ, Mlet. кннгн, Hrv., Vat.₄, Nov. i Roč. knigi) tamo gdje Gršk. ima moravizam *bukъvy* (Djela apostolska 9:2). Međutim, koliki je udio ovog leksičkog sloja u bosanskom apostolu, zasada se ne može pouzdano tvrditi, ali se ipak čini da je njihov broj manji u odnosu na hrvatskoglagoljske tekstove. Zapravo, analizirana građa hrvatskoglagoljskih tekstova proizvela je zaključak da su potencijalni preslavizmi u ovim tekstovima razmjerno brojni, što je argument koji ide “u prilog pretpostavci da su u ranijem razdoblju hrvatski glagoljaši posjedovali prijevod apostola, ali po svemu sudeći to nije bio izvorni, ćirilometodski prijevod, nego prijevod koji je prošao preslavsku redakciju i na hrvatski prostor došao najvjerojatnije južnim putem. Za razliku od toga, preslavizmi su razmjerno rijetki u psaltiru i evanđeljima” (Šimić 2014: 376). Paralelna pojava leksičkih inovacija u *Malim prorocima*

iz Brevijara Vida Omišljanina J. Vajsu nedvojbeno potvrđuje prilagođavanje starog prijevoda novim potrebama putem zamjene starih izraza novijim, a to vodi do zaključka “o prisutnosti i poznavanju širokog kruga staroslavenskih tekstova, kako onih koji kontinuiraju velikomoravsku tradiciju, tako i južnih i južnoslavenskih koji prenose ohridske i preslavske tradicije” (Ribarova 1996: 30–31).

Kada je riječ o bosanskim apostolima, pojedini primjeri u kojima je evidentno inoviranje teksta Hval. apostola daju povoda za tumačenje koje kaže da je Hval., ponekad zajedno s Mlet., više otvoren utjecaju preslavske redakcije, dok nasuprot njemu stoji Giljf. 14 čuvanjem starijeg stanja. Veća konzervativnost teksta Giljf. 14 odgovara Jagićevom zaključku prema kojemu je tekst ovoga rukopisa vrlo arhaičan i odlično se podudara s Gršk. apostolom (1893: 57).¹³⁸ Posebno je upadljivo podudaranje Giljf. 14 sa starijim hrvatskoglagoljskim Vat.₄ i Roč. misalom, a to potvrđuju sljedeći reprezentativni primjeri, nasuprot kojih Hval., a često i Mlet., imaju preslavizme:

Rim. 13:9 Hval. i Mlet. не лажы послушьствоуешы – Giljf. 14 не свѣдѣтельствоуешн, Vat.₄ Roč. ni svēdjeteľ’ budeši, Hrv. ni l’že svēdokueši;

1Kor. 15:15 Hval. послоушьствованы бнхомь, Mlet. послоушьствовахомь – Giljf. 14 свѣдѣтельствовахомь;

2Kor. 1:12 Hval. i Mlet. послоушьство – Giljf. 14 свѣдѣтельство;

2Sol. 4:6 Hval. запослоушьствовахомь – Mlet. i Giljf. 14 засвѣдѣтельствовахомь, Vat.₄ Roč. zasvēdētel’stvovahom’, Hrv. s(ь)vēdet(e)l(ь)stvovahom’;

2Sol. 2:7 Hval. i Mlet. тауыю, Vat.₄ тѣчју, Hrv., Nov., Roč. таџју – Giljf. 14 тѣкъмо;¹³⁹

Tim. 4:22 Hval. въторое – Giljf. 14 оуторнцею, Mlet. def.

Međutim, čuvanje preslavizama, koji vjerovatno dolaze iz zajedničkog prapredloška, ponekad povezuje sva tri bosanska apostola, a oni dolaze i u hrvatskoglagoljskim tekstovima, što svakako ukazuje na potrebu detaljnijeg ispitivanja bosanskih i hrvatskih apostola:

Jev. 10:28 послоусыхъ Hval., Giljf. 14 i I. vrbnički brevijar, def. Mlet.;

¹³⁸ V. Jagić kaže sljedeće: “Oba teksta, kako će se vidjeti, podudaraju se gotovo svagdje riječ po riječ” (1893: 57).

¹³⁹ Mnogo je primjera u kojima Hval. ima preslavizam тауыю, ponekad zajedno sa Mlet., dok Giljf. 14 ima тѣкъмо. Usp., npr.: 2Tim. 4:8, 2Sol. 3:8 itd.

Ef. 1:11 *пpыуестыxомь* Hval., Mlet., Giljf. 14 i Pašmanski brevijar.¹⁴⁰

Slično je stanje i sa tekstovima apokalipse u bosanskoj tradiciji. Istraživanja su pokazala da je pramatica sva tri bosanska prijevise – Hval., Mlet. i Rad. – veoma bliska izvornom slavenskom prijevodu, a tekstovna sličnost između bosanskih prijevise i one u Brevijaru Vida Omišljanina (1396), iako evidentna, ipak ne govori u prilog tome da je “neki od sačuvanih hrvatskoglagoljskih prepise bio neposrednim predloškom bilo kojem od bosanskih” (Jurić-Kappel 2002: 83). Jurić-Kappel navodi spisak razlika u kojima bosanske apokalipse čuvaju leksičke varijante i dublete iz prve redakcije, nasuprot kojih stoje preslavizmi u Vidovoj apokalipsi:

1:9 Vid. skr’bъ – Hval., Mlet., Rad. *пeуaль*; 2:9 Vid. sborišće – Hval., Mlet., Rad. *сьнъмнцe*; 2:14 Vid. sьblazьn’ – Hval., Mlet., Rad. *скaньдъль*; 3:9 Vid. s(ь)богъ – Hval., Mlet., Rad. *сьнъмь*; 9:4 Vid. na tьčiju – Hval., Mlet., Rad. *тькмо*; 9:7,9 Vid. na ratъ – Hval., Mlet., Rad. *на бpaнь* (Jurić-Kappel 2002: 85).

Međutim, i u bosanskim apokalipsama se sporadično bilježe preslavizmi; ponekad su sva tri teksta složna: 7:2 Hval., Mlet., Rad. *вeлнкь* (Jurić-Kappel 2002: 83), ili se pak neki udaljava: 17:1 Mlet. *блѡдъннцe* – Hval., Rad. *лoубoдѡннцe* (Nakaš 2017: 4: f. 25).

U pogledu utjecaja druge redakcije (T2) u evanđeoskom tekstu, zasa-da se za neka od bosanskih evanđelja – Čajn., Kop., Mlet., Pripk. i Dov. – moraju pretpostaviti utjecaji predložaka nastalih na temelju preslavske recenzije. Premda pri definiranju preslavizama postoje stanoviti problemi, pojava nove leksičke varijante koja ima uporište u nizu slavenskih rukopisa koji su očito prošli reviziju ukazuje na takvu mogućnost interpretacije dubleta i u bosanskim rukopisima. Npr., riječi *pravo* i *petakъ* zasigurno su dio organskog idioma pisara, ali je njihovo prisustvo u evanđeoskom tekstu na mjestima na kojima drugi bosanski rukopisi prate izbore iz kanonskih – *pravo* umjesto hebrejizma *amenъ* i *petakъ* umjesto grecizma *paraskevъđi* – zasigurno rezultat utjecaja mlađe podloge. Popis preslavskih leksičkih dubleta zasvjedočenih u Kop. evanđelju, koji ponekad imaju podršku u drugim bosanskim evanđeljima, jest sljedeći: *дрѣводѣла*, *petakъ*, *pravo*, *strana*, *прѣобидѣти*, *mnogašti*, *zlatica*, *razъgnѣvati*, *strana*, *страньникъ*, *ratъ*, *триште*. Navedeni leksički primjeri udaljavanja Kop. evanđelja iz bosanskog stabla u korist varijanti iz preslavske redakcije nameću jedno od najvažnijih pitanja: Odakle dolaze nove varijante? Dosadašnja istraživanja bosanske skupine evanđelja pokazala su da i Čajn. evanđelje sadrži fond leksičkih

¹⁴⁰ Usp. ove primjere kod I. Hristove (2004: 44 i 46).

izbora preslavske provenijencije (Ramić-Kunić 2017: 42), a utvrđeno je da je nešto snažniji utjecaj ove redakcije prisutan i kod prvog pisara Ev. iz Dovolje (Ramić-Kunić 2017a: 34–38). Iako će se na postavljeno pitanje o mlađim predlošcima bosanskih evanđelja moći odgovoriti tek onda kada se detaljnije prouče svi rukopisi, ipak se uočava da stepen inoviranja leksike ovih rukopisa nije isti, kao što najčešće nije ista ni distribucija preslavske leksičkih izbora. Ovakvo promišljanje važno je u odgonetanju provenijencije mlađih predložaka kojima raspolažu bosanski pisari.

U pokušaju da se na ovo pitanje odgovori, usporedit ćemo mjesta preslavizama s popisima koje je ponudila T. Slavova (1989). Razmotrit ćemo one dublete u kojima se uočava razilaženje unutar bosanske grupe. Provjera mjesta u kojima bilježimo dihotomiju *starije stanje – preslavizam* izgleda ovako:

амннъ – право

Kop. evanđelje ima samo dvaput preslavizam *право* u Iv. 16:23, dok u svim ostalim primjerima slijedi stanje iz prve redakcije zadržavajući hebrejizam *амннъ*. Nešto je češća nova varijanta u Čajn.: Mk. 3:28, 13:30, 14:9, 14:18, Lk. 4:24; Pripk.: Mt. 25:12, 25:40, 26:34, 12:43, 14:25,30; kod prvog pisara Ev. iz Dov.: Mt. 17:20, 18:18,19, 19:28, 23:36; te dvaput u Vrut. rukopisu: Mt. 10:42 i Mk. 8:12. Kada se usporede mjesta ovog izbora u navedenim rukopisima, jasno se uočava da nema podudaranja koja bi ukazivala na zajednički mlađi prapredložak.

архнерѣ – старѣншна жарьѣскъ

Očuvanje varijante kao u prvoj redakciji u Kop. evanđelju bilježimo u svim primjerima izuzev u Iv. 18:13, gdje je došao izbor *старѣншнн*. Preslavsku konstrukciju *старѣншнн жарьѣскне* imaju Čajn. u Mt. 27:41,62 i Mk. 14:63 te Ev. iz Dov. u Mt. 20:18, dok druga bosanska evanđelja Div., Sof., Nik., Hval., Mlet. i Pripk. imaju varijantu iz prve redakcije.

брань – рать

Kop. poznaje varijantu *бранн* u Mt. 24:6, Mk. 13:7 i Lk. 21:9, a *ратемь* u Mt. 24:6, dok na tom mjestu Div., Nik., Hval., Mlet. i Dov. imaju *бранн* (Čajn. def.). Međutim, Čajn. ima dvaput preslavizam *ратн* u stihu Mk. 13:7, za razliku od Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. koja također imaju stariju verziju *бранн*.

вратѣннкъ – вратарь

U stihu Mk. 13:34 Kop. kao i druga bosanska evanđelja – Div., Nik., Čajn., Hval. i Mlet. – ima varijantu вратарь. Leksički dublet вратарь T. Slavova vezuje za drugu redakciju, za razliku od varijante вратѣннкъ (= Mar. i Zogr.) koja se čuva u rukopisima najbližim ćirilometodskom prijevodu (1989: 35).

геена – езеро огњно, езеро гораце – дѣбрь, дѣбрь огњна

Bosanska se evanđelja u pogledu izbora ovih dubleta ne ponašaju jedinstveno. Kop. i Čajn. u Mt. 10:28 imaju stariju varijantu въ геонѣ, Hval. въ жеонѣ огњнѣ, dok Vrut. дабрь огњнѣ i Pripk. дѣбрь огњеннѣ imaju mlađu verziju. Međutim, Kop. evanđelje u stihovima Mt. 18:9 i Mk. 9:45 ima konstrukciju въ дѣбрь огња (огњнѣ), a u Mt. 18:9 pokazuje podudaranje s Pripk. дрѣ огненоу.

достоѣнне – прнуастне

U stihu Mk. 12:7 Kop. kao Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. ima достоѣнне, za razliku od Čajn. koje ima novu verziju наслѣдствѣ као niz rukopisa iz mlađih redakcija: Čud. наслѣѣ, Konst. наслѣдствѣ.¹⁴¹

ѣдннѣ, етерѣ – нѣкын

U Kop. evanđelju dolaze varijante ѣдннѣ i етерѣ u sličnoj distribuciji kao u kanonskim evanđeljima. Poređenje na uzorku Mt. evanđelja pokazuje da u 16:28, 18:12 i 19:16 Kop., Vrut. i Čajn. imaju starije stanje, dok je kod Pripk. prisutna preslavska inačica нѣкн. Međutim, u Mt. 27:47 i 28:11 i Čajn. ima novu varijantu нѣцн, нѣцн, dok Sof., Kop. i Pripk. imaju ѣдннѣ ili етерѣ. Evanđelje iz Dov. u Mt. 2:6 ima varijantu ннцн, dok ostala bosanska imaju starije stanje: Div., Sof., Kop., Nik., Hval. i Mlet. етерн, Pripk. ѣдннн.

жнвотѣ – жнзнѣ

Kop. poznaje samo stariju varijantu жнвотѣ. U Mt. 25:46 izbor жнвотѣ imaju Div., Sof., Nik., Vrut. i Hval., dok Mlet., Čajn. i Pripk. imaju verziju жнзнѣ.

нщадне – отъродне

I u pogledu upotrebe ovih varijanti Kop. uvijek čuva starije stanje. Tako je u Div., Sof., Nik., Vrut., Hval. i Mlet., dok je Čajn. otišlo dalje u Lk. 3:7 gdje je došao lik – порожденѣ.

¹⁴¹ Mlađi izbor наслѣдне imaju rukopisi druge redakcije Voskresenskog – B11, 12, 47, 50 – a svi navedeni su aprakosi (1894: 311).

КОНЬУНА – КОНЬЦЬ

Kop. poznaje samo varijantu **КОНЬУНА**. U Mk. 3:26 Čajn. i Mlet. imaju preslavizam **КОНЬЦЬ**, dok Sof., Nik., Vrut., Hval. i Pripk. također imaju **КОНЬУНОУ**.

МНМОНТИ – МННХТИ

Varijanta **МННХТИ** u Kop. dolazi u stihu Mt. 26:42, dok Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. imaju starije stanje – **МНМОНТИ**.

МЪНОЖИЦЕЖ, МЪНОГЫ КРАТЫ – МЪНОГАШЪДЫ, МЪНОГАЖДН, МЪНОГАЦИН

Kop. u Mt. 17:15 ima **МНОГАЦИН_{1,2}**, dok Sof., Nik., Vrut. i Hval. imaju stariju varijantu **МНОЖИЦЕЮ_{1,2}**, Pripk. **МНОГО КРАТЬ**. U Mk. 9:22 Kop. kao Vrut. i Pripk. ima **МНОГАЦИН**, Čajn. **МНОГАШЕ**, a Hval. **МЪНОЖИЦЕЮ**.

НЕРАДНТИ, НЕБРЪЦИН – НЕ ПРЪОБНДЪТИ

Preslavizam **НЕ ПРЪОБНДНТЕ** Kop. ima u Mt. 18:10, za razliku od Vrut., Hval., Čajn. i Pripk. koja imaju **НЕРОДЪТЕ**, odnosno **НЕРОДНТЕ** (Div. def.), dok Mlet. ima **НЕ ПРЪЗРНТЕ**.

ОЛЪН – МАСЛО

Kop. kao Čajn. i Pripk. u Mk. 6:13 ima nepreveden grecizam **ОЛЪН**, dok Div., Vrut., Hval., Mlet. i Dov. na tom mjestu imaju preslavsku varijantu **МАСЛО**.¹⁴²

ОТЪПОУЩЕННЕ, ОТЬДАННЕ – ОСТАВЛЕННЕ

U izboru ovih varijanti u bosanskoj grupi, uostalom kao i u kanonskim evanđeljima, ne vlada jedinstvo. Kop. kao Sof., Mlet., Čajn. i Pripk. u Mt. 26:28 ima noviji izbor **ОСТАВЛЕННЕ**, dok Div. i Hval. čuvaju starije stanje **ОТДАННЕ**. Međutim, u Mk. 1:4 Kop. i Čajn. imaju stariju verziju **ѠПЪЩЕНН(Е)**, dok Div., Sof., Hval. i Pripk. imaju **ОСТАВЛЕННЫЕ**. Razilaženje Čajn. imamo i u Lk. 1:77 – Čajn. **ѠПЪЩЕННЕ** ~ Div., Kop., Nik., Vrut., Hval. i Pripk. **ОСТАВЛЕННЕ**.

ПАРАСКЕВЪЛНН – ПАТЬКЪ

Kop. kao Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. u Mt. 27:62 i Mk. 15:42 ima grecizam **ПАРАВЪСКЕВЪГН**, dok Čajn. ima preslavizam **ПЕТЦЪ** i **ПЕТКЪ**. Međutim, u Kop. u Iv. 19:14,31 dolazi preslavizam **ПЕТАКЪ**, dok Nik., Mlet., Hval. i Pripk. imaju **ПАРАСКЕВЪЛН**, Sof., Vrut. i Čajn. def.

¹⁴²O ovim varijantama i dubletima te njihovoj distribuciji vidi niže u poglavlju o grecizmima.

НА ОНЪ ПОЛЬ – НА ОНХ СТРАНХ

Кор. u Mt. 16:5 i 19:1 има на онѣ странѣ као Pripk. evanđelje, dok Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. имају на онѣ поль i об онѣ поль (19:1) i slijede stanje iz prve redakcije. U Mt. 8:18, 14:22, Mk. 3:8, 8:13, 10:1 i Lk. 8:22 Кор. такођер чува старије stanje.

ПРАПРѢДЪ – БАГРѢНЦА

Кор. uvijek има само прапрѣдѣ. U Mk. 15:17 старији izbor чувају Div., Sof., Nik., Hval., Mlet. i Pripk., dok Čajn. има preslavizam багрѣонцѣ.

РАСХѢТНТН – РАЗГРАВНТН

Кор. u Mk. 3:27 има preslavizam ра^згра^внѣтъ,¹⁴³ dok Sof., Vrut., Čajn., Hval., Mlet. i Pripk. чувају старију varijantu расхѣтнѣтн.

СКЛЕЗЪ – ЗЛАТНЦА

Кор. u Mt. 22:19 има preslavizam златнцѣ, као u evanđelju Mlet. зборника, dok остала bosanska evanđelja имају izbor из прве редакције: Div., Sof., Vrut., Hval. склезѣ, Nik. клезѣ, Čajn. склезн.

СВѢДѢТЕЛЬСТВО, СВѢДѢННЕ – ПОСЛОУШЬСТВО

U izboru овoga dubleta Кор. uvijek чува старију varijantu, као i већина bosanskih evanđelja. Ипак, u Mk. 13:9 Čajn. има послѣшьство, dok Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. имају свѣдѣтельство. Novu varijantu послѣхѣ има Ev. из Dov. u Mt. 18:16, dok Div., Sof., Кор., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. имају свѣдѣтель.

СЪНЪМЪ, СЪНЪМНЦЕ – СЪБОРЪ, СЪБОРНЦЕ

Кор. uvijek има старије varijante сѣнѣмѣ, сѣнѣмнѣ. Међутим, unutar bosanskog stabla имамо i колебанја: Čajn. u Lk. 4:15 има на сѣборѣхѣ, dok Div., Vrut., Hval. i Pripk. имају на сѣнѣмнѣнѣхѣ. Suprotno tome, Čajn. u Mt. 9:35, 10:17, 12:9, 13:54 i 36:59 чува старије stanje, dok Vrut. i Pripk. имају зборѣ i зборнѣ.

ТЕКТОНЪ – ДРѢВОДѢЛА

U Mk. 6:3 сви bosanski – Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. – имају grecizam тектонѣ (тектонѣвѣ), а само Кор. evanđelje има preslavsku inovaciju дрѣводѣлнѣ.

¹⁴³ Zanimljivo је то да писар Кор. evanđelja прво пише ријеч расхѣтнѣтъ, а затим преправља u ра^згра^внѣтъ (v. list 71b, red 4). То је више него очит доказ преправљања према другом предлошку.

ТРН КРАТЫ – ТРНЦН

Kop. u Mt. 26:75 ima preslavizam трнце, za razliku od svih ostalih bosanskih evanđelja – Div., Sof., Vrut., Čajn., Hval., Mlet. i Pripk. – koja imaju starije stanje трн краты (кратъ).

ОУТРО – ЗАОУТРА

Kop. uvijek ima утро, za razliku od Čajn. koje u stihu Mk. 13:35 ima preslavizam заоутра, dok Div., Nik. (ютрѣ), Hval. i Pripk. također imaju утро.

U skladu s navedenim primjerima, otvara se pitanje porijekla mlađeg predloška koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja. Kada je došlo do takvog utjecaja u tom predlošku, pa i odakle je došao, zasad se može samo nagađati. O jednoj mogućnosti posredništva između bosanske i raške tradicije govoreno je u vezi s Vatikanskim evanđelistarom iz 13. st. (Vat. slav. 4), koji je kao poklon poslan banu Mateju Ninoslavu (Savić 2014: 446), a sličan se put pretpostavlja i za Mokropoljsko evanđelje. Međutim, Ramić-Kunić opravdano zaključuje da bi se u tom slučaju u bosanskim rukopisima očekivao mnogo širi krug preslavizama upravo zbog toga što su oba ova rukopisa značajnije inovirana preslavskom leksikom (2017: 41). Nedavna usporedba kompletnih tekstova Vat. evanđelistara sa Div. i Nik. evanđeljem potvrdila je da do inoviranja tipa T2 u ta dva rukopisa nije došlo (Nakaš 2018: 98). U skladu s tim zaključkom stječe se dojam da inoviranje teksta Kop. rukopisa ne treba tražiti u dubini bosanske pramatice – u njenoj vertikalnoj filijaciji, nego su preslavizmi posljedica utjecaja mlađeg, kontrolnoga predloška (ili predložaka) kojim se poslužio pisar ovoga rukopisa.

Osim toga, kada se uzme u obzir gore navedena distribucija preslavskih leksema unutar bosanske grupe, jasno se uočava da nove varijante ne dolaze iz zajedničkog prapredloška budući da su podudaranja istih mjesta veoma rijetka. To navodi na interpretaciju da je prodor inovirane leksike rezultat nesistemskog, odnosno sporadičnog ujednačavanja prema predlošcima kojim su raspolagali pisari. Dakle, ne može se govoriti o jedinstvu tradicije u smislu zajedničkog ishodišta novije leksike, ili, preciznije rečeno – bosanska evanđelja u cjelini nisu prošla recenziju s ciljem ujednačavanja prema mlađoj redakciji. U suštini, verzija teksta koja je tradirana u srednjovjekovnoj Bosni i dalje dobro slijedi drevno stanje, pa u tom smislu pojava leksičkih inovacija ne govori o premoći recenzije koja je značajno

udaljila neki od ovih rukopisa od osnovnog puta razvoja tipičnog teksta grupe (Alekseev 1999: 41–42).¹⁴⁴

Inače, veoma mala zastupljenost preslavizama – svega petnaestak za koje se sa sigurnošću može reći da su preslavske leksičke inovacije – u smislu pozicioniranja Kop. teksta u odnosu na druga bosanska evanđelja govori da Kop. evanđelje pripada onoj grupi čija leksika nije značajno inovirana. Kao što je već navođeno, unutar bosanske grupe najviše preslavskih inovacija zasada pokazuje Ev. iz Dov., u dosta manjem procentu Pripk., a utjecaj ove redakcije dokazan je i u drugom predlošku Čajn. evanđelja (Ramić-Kunić 2017: 42),¹⁴⁵ ali se lista primjera ne podudara s onom iz Kop. rukopisa.

Mala zastupljenost preslavizama u Kop. rukopisu ne dozvoljava ni pozdane zaključke o porijeklu mlađeg predloška. Usporedba teksta ovog rukopisa s dionicama evanđeoskog teksta iz hrvatskoglagoljskih misala – Hrv., Vat.₄, Nov. i Roč. – također ne pomaže u odgonetanju porijekla predloška s inoviranom leksikom koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja, ali ipak omogućava izvođenje jednog važnog zaključka. Naime, na mjestima na kojima Kop. evanđelje ima preslavizam, hrvatskoglagoljski tekstovi, kao i većina bosanskih rukopisa, slijede stanje iz kanonskih evanđelja. Posebno je interesantan podatak da Kop. evanđelje sadrži i neke preslavizme – poput *zlatica*, *razgrabiti* i *trište* – koji se uopće ne pojavljuju u hrvatskoglagoljskom korpusu (Mihaljević i Šimić 2013: 17), što upućuje na to da njihovo ishodište treba tražiti u rukopisima drugih slavenskih redakcija.

Zasada se na temelju podudaranja sa bugarskim, makedonskim, ruskim te srpskim evanđeljima – Vuk., Mokr., Rh., Bogd. i Crk. – mora pretpostaviti bliskost jednog od predložaka Kop. evanđelja arhetipu koji je ostavio značajnijeg traga u ovim redakcijama.¹⁴⁶

drěvoděla Мк. дрѣводѣлнѣ^{6:3} Kop. kao bugarsko Тпн. дрѣводѣлнѣ, ruska Gal. древодѣлнѣ i Mstisl. дрѣводѣла te srpska Crk., Rh., Mokr. дрѣводѣлнѣ', Vuk. дрѣводѣле, Vat. i Hil. дрѣводѣла, dok Mir., Div., Nik., Dan., Bogd. тектонѣ, Sof. i Pripk. текѣтоновѣ, Hval. тектеоновѣ, Mlet. тектоновѣ, Čajn. ꙗкоковѣ, Dobrš. тектонѣ prate kanonska Mar. i Zogr. тектонѣ, Ass. def.;

¹⁴⁴ O takvom objašnjenju tekstovnog tipa vidi u f. 35.

¹⁴⁵ Ramić-Kunić navodi ove preslavizme u Čajn. rukopisu: Mt. 27:41 старѣшннн жарѣуѣскнѣ, 25:46 жнзанѣ, 27:47 нѣѣн, 28:19 странн; Mk. 13:7 ратн, 13:9 послѣшѣство, 15:17 багрѣонѣѣ, 3:26 конѣѣ (2017: 42).

¹⁴⁶ Vidi niže u poglavlju o leksičkim varijantama i dubletima.

<i>petokъ</i>	Iv. пета ^{кв} 19:14 Кор. kao Vuk. петокъ, Crk., Hil. _{1,2} , Rh., Mokr., Bogd. петъкъ, Sav., Arh., Dobrm., Dobrl., Frol., Giljf. 1, Jur. i Mstisl. пѣтъкъ; isto u Iv. 19:31, dok Mir. параскевъгн, Nik. параскевъѣн, Hval. параскевъѣн, Mlet. параскевъгнѣ i Pripk. параскевъѣн (Div., Sof., Vrut., Čajn. i Dov. def.), zatim hrvatskoglagoljski Hrv. par'skaviê, Vat. ₄ , Nov., Roč. paraskavjiê te bugarsko Trn. параскевъгнн као Mar., Zogr. i Ass. параскевъѣн(н);
<i>pravo</i>	Iv. право право 16:23 Кор. kao Vuk. право, Crk., Hil., Mokr., Bogd. право право, dok bosanska Vrut., Hval. i Mlet. а́мнъ а́мнъ (Div., Sof., Nik. i Čajn. def.) i hrvatskoglagoljski Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. am(e)нъ am(e)нъ prate kanonska Mar. амннъ амнн i Zogr. амнн , амнн, Ass. def.;
<i>strana</i>	Mt. на онѣ странѣ 16:5 Кор. i Pripk. kao bugarsko Trn. на онѣ странѣ, rusko Mstisl. на онѣ странѣ te srpska Vuk., Crk., Hil. на ѡноу странѡу, dok Mir., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. на онѣ поль (Div. def.) slijede kanonska Mar. i Zogr. на онѣ поль, Ass. def.; isto u Mt. 19:1;
<i>prëobidëti</i>	Mt. не прѣобидѣте 18:10 Кор. kao Mir. i Vuk. не прѣобидѣта, bugarsko Trn. не прѣобидѣте, bosanska Sof. нерод[дн]те, Nik., Hval., Čajn. неродѣте, Vrut. неродѣте i hrvatski Hrv., Nov., Roč. nerodite, Vat. ₄ nerodëte prate Mar. неродѣте i Zogr. неродѣте, za razliku od Mlet. koje ima не прѣзрнѣте;
<i>mnogašti</i> ¹⁴⁷	Mt. многощн _{1,2} 17:15 Кор. u _{1,2} kao Mstisl. многашьдѣ, u ₁ kao Mir., Vuk., Crk. многощн, Trn. многощдн, u ₂ kao Ass. многашти, dok Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet. i Dov. множнцею _{1,2} prate Mar. мѣножнцѣж _{1,2} , Prik. ima многократъ, Zogr. def.;
<i>zlatica</i>	Mt. златнцѣ 22:19 Кор. kao Mlet. златнцѣ te srpska Vuk., Crk., Hil. ₁ , Mokr. златнцоу, Rh., Dobrl., Frol., Giljf. 1, Jur., Mstisl., Trn. златнцоу, dok Mir. склезы, Nik., Dan. клезъ, Div., Sof., Vrut., Hval. склезъ, Čajn. склезн slijede Mar. склазъ i Zogr. ^b скѣлазъ, za razliku od hrvatskoglagoljskih Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. koji imaju образъ kao Ass. образъ;

¹⁴⁷ U sadržaj Hrv. misala ne ulazi početak Markova evanđelja (do 6:17), pa je provjera ovoga mjesta bila nemoguća. Međutim, M. Mihaljević tvrdi da se prilog *mnogaći* u građi *Rječnika crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije* pojavljuje samo u Brevijaru Vida Omišljanina, u Drugoj poslanici Korinćanima i Poslanici Hebrejima, te Prvom vrbničkom brevijaru, također u Poslanici Hebrejima (1997: 127–128).

<i>razgněvati</i>	Mt. разгнѣвав се ^{18:34} Кор., Hval. i Dov. разгнѣвань се као Trn. разгнѣвань сѧ i Vuk. разгнѣвань се, dok bosanska Nik., Vrut., Mlet., Čajn. прогнѣвань се, Dan. прогнѣвань се, Pripk. прогнѣвь се (Div. def.) i hrvatski misali Hrv. progněva se, Vat. ₄ , Nov., Roč. progněvanь se, srpska Crk., Rh., Mokr., Bogd. prate Mar., Zogr. i Ass. прогнѣвань сѧ;
<i>stranьnikъ</i>	Mt. страннкомъ ^{27:7} Кор. i Hval. страньннкомъ као Arh., Giljf. 1 i Jur. страньннкомъ, Trn. има тоуждннмъ, dok Div., Nik. странннмъ, Sof., Dan. странѣмъ, Čajn., Mlet. i Pripk. страннмъ (Vrut. i Dov. def.) i hrvatskoglagoljski Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. stran'niмъ prate kanonska Mar. i Zogr. страньннмъ;
<i>ratъ</i>	Mt. ^{24:6} Кор. ратемъ ₂ slično Trn. ратнаа, Jur., Mstisl., Frol. i Dobrl. ратънаа, dok Mir. (ne navodi razlike prema drugima), Grig.-Giljf., Div., Nik., Dan., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. (Čajn. def.) imaju branн ₂ , hrvatskoglagoljski Vat. ₄ , Nov., Roč. bran'na као Mar. i Zogr. branн(н), Ass. om., Hrv. r'vane;
<i>razgrabiti</i>	Mk. разг ³ рабнѣтъ ^{3:27} Кор. као Mstisl., Trn., Gal. разгравнтн, dok Mir., Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Dov. расхнтнтъ, Pripk. (расхнтъ) te srpska Vuk., Crk., Hil., Bogd., Rh. ¹⁴⁸ расхнтнтъ као Mar. расхѣнтнтъ i Zogr. расхѣнтнтн, Ass. i Sav. def.;
<i>trište</i>	Mt. трнѣце ^{26:75} Кор. као Trn. i Vuk. трнѣн, Jur. i Mstisl. трнѣдоу, Dobrl. i Frol. трнѣдн, za razliku od Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. трн краты (кратъ), hrvatskih Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. tri kratъ i srpskih Crk., Rh., Mokr., Bogd. трн кратн.

Podudarnost ovih leksičkih izbora u Kop. tekstu s ruskim crkvenoslavenskim Gal. evanđeljem (1114), Mstisl. (1117) i Jur. (1119–1128), a naročito s bugarskim Trn. evanđeljem (1273), najviše govori o najstarijem izvoru nove leksike, koja je kao rezultat preslavske recenzije zasvjedočena u najširem korpusu rukopisa slavenskog prijevoda evanđelja. Međutim, prodor ovakvih leksičkih inovacija Kop. evanđelje može povezivati i sa predloškom iz srpske škole, čija je leksika također inovirana prema rukopisima druge redakcije Voskresenskog (T2). Inovacije koje se pokazuju u leksici jurjevsko-mstislavljevog tipa povezuju Kop. tekst sa srpskim Rh., Mokr.,

¹⁴⁸ U istom stihu, u dijelu koji prethodi, za varijantu расхнтнтн Rh. ima разгравнтн, Mokr. разьбнтн.

Crk., Hil. i Bogd., ali u ovim varijantama Kop. pokazuje bliskost i s Vuk. evanđeljem, koje Alekseev, zajedno s Frol. i Ban., tretira perifernim predstavnikom drevnog i preslavskog teksta (2005: 39–40). Nasuprot ovim mlađim izborima stoje oni u kojima ostala bosanska evanđelja slijede kanonske rukopise.¹⁴⁹

VII. 1. 2. Neslavenska leksika

VII. 1. 2. 1. *Grecizmi*

Ovoj skupini najprije pripadaju grecizmi koji ulaze u najstariji sloj slavenskog prijevoda evanđelja; naime, pored grčkog sloja leksike koji je činio dio organskog idioma solunskih Slavena, jedan fond posuđenica ulazio je u procesu prevođenja. Kanonski tekstovi čuvaju zamašan fond riječi iz grčkog jezika, prema analizi R. M. Cejtinove – 1.778 grecizama. Međutim, poznato je da još u kanonskim tekstovima dolazi do sporadične zamjene grčkih leksema slavenskim sinonimima, što je proizvelo to da se raznoliko stanje evidentira i u kanonskim evanđeljima, ali i u rukopisima svih slavenskih redakcija.

Kada se razmatraju bosanska evanđelja, jedna skupina grecizama, koja je zasigurno pripadala prvobitnom sloju prijevoda evanđelja, dobro se čuva u ovim kodeksima. Tu najprije spadaju oni grecizmi za koje u kanonskim evanđeljima Mar., Zogr. i Ass. ne nalazimo slavenske ekvivalente, a isto stanje evidentira se u bosanskim evanđeljima. Sljedeća skupina neprevedenih grecizama, pored toga što potvrđuje jedinstvo bosanske grupe, ukazuje ujedno i na starinu prapredloška, odnosno na konzervirano stanje bosanske crkvenoslavenske pismenosti:

<i>alavastr̃</i> ἀλάβαστρος	Mt. алавастарь ^{26:7} (Mar. i Ass. алавастр̃, Zogr. алавестр̃) Kop. kao drugi bosanski slijedi varijantu Mar. i Ass.: Sof., Nik., Mlet. альвастр̃, Hval. альвастарь, Čajn. алавастр̃, dok Vrut. альвестарь slijedi Zogr.;
<i>arhitrikliñ</i> ἀρχιτρικλινος	Iv. архитрнклн̃, арнтрнклн̃ ^{2:9} (Mar., Zogr. i Ass. архитрнклн̃) Kop. kao Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. prati kanonska;

¹⁴⁹ Primjere iz hrvatskoglagoljskih misala i srpskih evanđelja navodim prema dostupnim kritičkim izdanjima, s tim da paralelna mjesta nisu mogla biti navedena ukoliko dionice evanđeoskog teksta koje sadrže te primjere izostaju u spomenutim izdanjima.

<i>dragōma</i> δραχμᾶς	Lk. δραγαμῶν ^{15:8} (Mar. драгъмъ, Zogr. драгъмъ, Ass. def.) Kop. i ostala bosanska bliži su Zogr.: Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. драгамъ, Nik. драгъмъ;
<i>kinōsō</i> κῆνοςος	Mt. κηносὼς ^{22:17} (Mar. i Zogr. κηносъ, Ass. κινοςъ) Kop. kao Div., Sof., Nik., Vrut., Hval. i Mlet.; isto vrijedi i za pridjev κηносῶν;
<i>konōdratō</i> κόδρατος	Mt. κονδρατῶν ^{5:26} (Mar. кодрантъ, Zogr. конѡдратъ, Ass. def.) Kop. kao i druga bosanska prati Zogr.: Vrut. конѡдратъ, Hval. конѡтратъ, dok je Mlet. кодрѣнатъ bliže Mar.; u Mk. 12:42 kao Div., Nik., Čajn. кондратъ, Hval. конѡтратъ;
<i>korōvanō</i> κορβᾶνας	Mk. κορβανῶν ^{7:11} (Mar. корван, Zogr. корванъ, Ass. def.) Kop. kao kanonska i bosanska Div., Nik., Mlet. i Čajn. корванъ (Vrut. корѡва), za razliku od Sof. коварѣнь i Hval. корѡнава;
<i>lenōtīi</i> λέντιον	Iv. λεντήν ^{13:4} (Mar. лентη, Zogr. ле[о]нѣти, Ass. лентин) Kop. i bosanska Nik., Vrut. i Hval. ленѣти kao Mar. i Ass., dok Mlet. ima леѡнѣти;
<i>paraklitō</i> παράκλητος	Iv. παρακλήτῃς ^{16:7} (Mar., Zogr. i Ass. параклѣтъ) Kop. i sva bosanska Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. kao kanonska.
<i>upokritō</i> ὑποκριτής	Mt. ὑποκριτῆς ^{23:15} Kop. kao kanonska evanđelja Mar. i Zogr. (Ass. def.), ali i bosanska Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. Kopitarovo čuva svega tri primjera ovoga grecizma: Mt. 23:15, 24:51 i Lk. 12:56. Brojčani odnos <i>upokritō</i> : <i>liceměrō</i> je 3:19 i pokazuje dominaciju slavenskog ekvivalenta;

Navedenim grčkim leksemama treba pridružiti i one koje također pripadaju prvobitnoj verziji prijevoda evanđelja, ali za koje još u kanonskim tekstovima nalazimo i slavenske sinonime. Kopitarovo zajedno s ostalim bosanskim evanđeljima ponekad prati stanje u kanonskim, ali se ostaci starog kolebanja sasvim jasno uočavaju u okviru cijele grupe. Usporedba tih sinonimskih parova na većem uzorku nego što donosimo ovdje pokazala je da Kop. u odnosu na Nik. i Hval. češće ima slavenski ekvivalent, iako se sloj najstarijih grecizama još uvijek dobro čuva:

<i>vlasfimiya</i> βλασφημία	Mt. βλασφημῆ ^{15:19} kao kanonska evanđelja Mar. i Zogr. (Ass. def.), ali i bosanska Div. (βλασφημῆ), Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. Brojčani odnos <i>vlasimija</i> : <i>hula</i> , <i>vlasimisati</i> : <i>huliti</i> je 13:5. Međutim, ima i drukčijih primjera. U stihu Mt. 12:31 βλασφημῆ Kor. se slaže sa Zogr. i drugim bosanskim, za razliku od Vrut. u kojem dolazi slavenska varijanta хѡла kao u Mar. i Ass. U Vrut. su inače česti slavenski sinonimi <i>hula</i> : <i>huliti</i> ;
<i>katapetazma</i> καταπέτασμα	Lk. καταπέτασμα ^{23:45} kao kanonska evanđelja Mar., Zogr. i Ass. U bosanskim također dolazi grecizam u različitim verzijama: Div., Hval. καταπέτασμα, Nik., Mlet. καταπέτασμα, Vrut. i Pripk. καταπέτασμα. U Kor. je dvaput došla slavenska inačica ονομα, jednom na mjestu gdje se u kanonskim i bosanskim evanđeljima nalazi grecizam: Mt. ονομα цркъвъна ^{27:51} ;
<i>ravvi</i> ῥαββί	Mk. ραββ ^{9:5} kao kanonska Mar. i Zogr. (Ass. def.), ali i bosanska Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. Međutim, Kor. u odnosu na druge bosanske rukopise ima više slavenskih ekvivalenata, što se objašnjavam utjecajem kontrolnog predloška: Mt. ὕντελε ^{23:7} kao Mlet. ὕντελλ ὕντελλ, dok Sof., Nik., Vrut., Hval. i Prik. imaju ραββ, Čajn. ραββн kao Mar. ραββн, ραββн. Međutim, ima i ovakvih primjera: Kor. u Iv. ραββн ^{9:2} i ραββ ^{11:8} podržava stanje u Ass. i Zogr., dok Mar. ima οὐντελεю;
<i>tamona</i> μαμωνᾶς	Mt. μαμωνῆ ^{6:24} kao kanonska Mar., Zogr. i Ass., ali i bosanska Nik., Vrut., Hval. i Mlet. Međutim, u Lk. μαμωνῆ ^{16:11} Kor. i bosanska Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. kao Ass., dok Dan. жтѡн прати Mar. i Zogr. жтн, Div. def.

Posebnu skupinu čine oni grecizmi koji upućuju na to da je stanje u bosanskim tekstovima ponekad arhaičnije nego u kanonskim.¹⁵⁰ Upravo grecizmi koji slijede svjedoče o davnom jedinstvu bosanske grupe i pramatici bliskoj prvobitnom prijevodu koji se više oslanja na grčki tekst. Dok Kor. zajedno sa bosanskim evanđeljima na ovim mjestima čuva grecizme – ponekad ih na mjestima na kojim nije def. podržava arhaični Ass. aprakos – kanonska evanđelja Mar. i Zogr. imaju slavenske sinonime:

¹⁵⁰ Horálekovu tvrdnju o naknadnoj grecizaciji u ovim primjerima (1954) teško je prihvatiti zbog toga što su sva bosanska evanđelja složna i vjerovatnije je da grecizmi dolaze iz zajedničkog prapredloška.

<i>praktorъ</i> πράκτωρ	Lk. практоръ, практорь ^{12:58} Kop. kao Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk., za razliku od Mar. i Zogr. koja imaju слоузъ, слоуга, Ass. def.;
<i>ikonomъ</i> οἰκονόμος	Lk. нконома ^{16:1} Kop. kao Vrut. нконоба, Hval. оуконома, Nik., Čajn. ѱконома, Mlet. нконома i Dov. ѱконоба, dok Dan. прнставннка slijedi Mar. i Zogr. прнставъннкъ, Ass. i Div. def.;
<i>vatъ</i> βάτος	Lk. вать ^{16:6} Kop. kao Nik., Mlet. вать, Vrut. вѣтъ, Hval. i Čajn. вѣать, dok Dan. ima мѣръ kao Mar. i Zogr. мѣръ, Ass. i Div. def.;
<i>spekulatorъ</i> σπεκουλάτωρ	Mk. спекулатора ^{6:27} Kop. kao Div., Sof., Nik., Dan., Hval., Mlet. i Čajn. prati Ass. спекулатора, za razliku od Mar., Zogr. i Vrut. koja imaju вонна;
<i>sarogъ</i> ὑπόδημα	Mk. сьпогъ ^{1:7} Kop. kao Div., Sof., Nik., Dan., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. prate Ass., Zogr. i Sav. сапогоу, dok Mar. ima урѣвнемъ.

Rijetki su primjeri u kojima se Kop. odvaja i od kanonskih i od bosanskih, a tim usamljenim slučajevima analogiju je ponekad moguće pronaći u rukopisima drugih slavenskih redakcija, poput bugarskog Baničkog evanđelja. Ovakvi rijetki ali reprezentativni primjeri ukazuju na jaku vezu bosanskih rukopisa s bugarskom redakcijom u nekom od starih zajedničkih predložaka:

<i>finikъ</i> φοινίκων	Mt. ѿ πηνηκη ^{21:8} Kop. drukčije od svih bosanskih: Div., Sof., Nik., Vrut., Čajn. i Pripk. ѿ дрѣва, Hval. ѿ дрѣвъ, Mlet. ѿ дрнвнѣ, hrvatskoglagoljskih: Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. ot дрѣвъ i kanonskih: Mar. i Sav. отъ дрѣва, Zogr. i Ass. def.; Varijanta фηνηкы dolazi u Ban. evanđelju (НБКМ 847), bug. tetri s kraja 13. ili početka 14. st. koja je periferni predstavnik preslavske redakcije (Aleksiev 2005: 39). Pisar je najvjerojatnije pod utjecajem paralelnog mjesta iz stiha Iv. 12:13, u kojem dolazi oblik ѿ πηνηкъ. Na tom mjestu ѿ πηνηкъ imaju Div., Nik., Hval. i Mlet., zatim kanonska evanđelja te brojni rukopisi drugih slavenskih redakcija, Čajn. i Sof. def.
---------------------------	--

Kad je riječ o leksičkim izborima *muro – hrizma – mastъ*, poznato je da ni kanonska evanđelja nemaju ujednačeno stanje. Komparativna analiza Kop. evanđelja sa drugim predstavnicima bosanske grupe pokazuje da u

Kop. dominira slavenska verzija *mastv*. Distribucija grecizama *muro* i *hrizma* izgleda ovako: leksička varijanta *muro* javlja se samo u Mt. evanđelju, i to ukupno četiri puta, te se ovaj izbor podudara sa stanjem u kanonskim evanđeljima. Tri primjera dolaze u evandeoskom tekstu, jedan u okviru opširne glave (56b). Dalja usporedba unutar bosanskog stabla ukazuje na mogućnost da su Kop., Mlet. i Čajn. pod jačim utjecajem mlađih predložaka u kojima se grecizmi mijenjaju slavenskim ekvivalentima. Tome u prilog ide i stih Mt. 26:12 koji svjedoči o još većem udaljavanju Čajn. i Mlet. u odnosu na izbore u svim bosanskim kodeksima:

Mt. мѠра ^{26:7}	Kop. kao Sof. μουρο, Mlet. i Čajn. мѠра slijedi kanonska Mar., Zogr. i Ass. мѠра, za razliku od Hval. χρῆζμѠ, Nik. i Vrut. χρнзѠмн;
Mt. мѠро ^{26:9}	Kop. kao Div., Sof., Nik., Vrut., Hval. i Čajn. μουρο prati kanonska Mar., Zogr. i Ass. мѠро, dok Mlet. ima масть;
Mt. мѠро ^{26:12}	Kop. kao Sof. i Hval. μουρο prati Mar., Ass. мѠро i Zogr. мнро, za razliku od Div., Nik. χρнзмоу i Vrut. χρѠзмѠ, dok Čajn. i Mlet. imaju масть.

U opširnim glavama jedino u Matejevom evanđelju (56b) dolazi varijanta *muro*, dok u naredna tri evanđelja u Kop. dolazi uvijek *hrizma*. Međutim, ni kod drugih bosanskih pisara nije jedinstveno stanje, posebno kod Hvala koji daje prednost izboru *mastv*:

Mt. мѠромѠ (56b)	Kop. kao Čajn. мнромѠ, za razliku od Sof., Nik., Vrut. i Hval. koja imaju χρнзмою, dok Mlet. ima мастию;
Mk. χρнзмою (97a)	Kop. kao Div., Nik., Čajn. χρῆζμοю, dok Hval. i Mlet. imaju мастию;
Lk. χρнзмою (126a)	Kop. kao Nik. i Hval. χρнзмою, dok Vrut. мастию;
Iv. χρнзмою (205a)	Kop. kao Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. χρнзмою.

Pored navedenih grecizama koji nesumnjivo potvrđuju odanost predlošku poteklom iz bosanske skupine, jedna grupa slavenskih sinonima – na mjestima koja u kanonskim i bosanskim bolje čuvaju grecizme – povezuje Kop. evanđelje sa predloškom bliskim ruskim, bugarskim, makedonskim i srpskim evanđeljima koja slijede drugu redakciju Voskresenskog (T2). Naime, starije srpske tetre iz 13. st. Rh. i Mokr., pored starije sekcije teksta bliske kanonskim evanđeljima, sadrže i mlađe sekcije koje karakterizira puristički prijevod grecizama i zamjena slavenskih arhaizama, što

ih približava ruskim aprakosima jurjevsko-mstislavljevog tipa (Rodić – Jovanović 1986: 13). Upravo sljedeća skupina mlađih slavenskih leksičkih varijanata na mjestu grecizama odvađa Kop. evanđelje od ostatka bosanske grupe i pokazuje podudaranje sa starijim bugarskim Trn., makedonskim Dobrm., zatim srpskim – pored Rh. i Mokr., sa Ev. Crk., Hil. i Bogd., ali i sa Mir. i Vuk. evanđeljem – te cijelim nizom istočnoslavenskih rukopisa: Arh., Jur., Mstisl., Gal., Tip., Frol. itd.:

<i>περεσκευή</i> παρασκευή	Iv. петак ^{19:14} Kop. kao Vuk. петокъ, Crk., Hil. _{1,2} , Rh., Mokr., Bogd. петъкъ, Sav., Arh., Dobrm., Dobrl., Frol., Giljf. 1, Jur. i Mstisl. патъкъ; isto u Iv. 19:31, dok Mir. параскевъгн, Nik. параскевъгн, Hval. параскевъгн, Mlet. параскевъгнъ i Priprk. параскевъгн (Div., Sof., Vrut., Čajn. i Dov. def.), zatim hrvatskoglagojski Hrv. par'skaviê, Vat. ₄ , Nov., Roč. paraskavjîe te bugarsko Trn. параскевгнн као Mar., Zogr. i Ass. параскевъгн(н);
<i>četvrtovlastnikъ</i> тетрάρχης	Mt. УЕТВРЪТ власннкъ ^{14:1} Kop. i Mlet. уетврѣтовластьннкъ као Tip. уетврѣтовластьннкъ, Mir., Vat., Hil., Mokr. уетворовластьць, Vuk. уетврѣтовластьць, Trn. уетврѣтовластьць, Frol. уетверовластьць, dok Div., Vrut., Hval., Čajn. тетраρχъ i Nik. тетрархъ као Mar. i Zogr. тетрархъ, Ass. def.;
<i>zlatica</i> νόμισμα	Mt. златицѣ ^{22:19} Kop. као Mlet. златицѣ te srpska Vuk., Crk., Hil. ₁ , Mokr. златицоу, Rh., Dobrl., Frol., Giljf. 1, Jur., Mstisl., Trn. златицоу, dok Mir. склезы, Nik., Dan. клезъ, Div., Sof., Vrut., Hval. склезъ, Čajn. склезн slijede Mar. склазъ i Zogr. ^b скълазъ, za razliku od hrvatskoglagojskih Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. koji imaju образъ као Ass. образъ;
<i>odežda</i> χλαμύς	Mt. въ однѣѣ ^{27:28} Kop. као Frol. въ одеждѣ i Trn. одеждек, dok Mir., Div., Nik. хламндою, Mlet. хламннѣѣ, Priprk. хламнндоюю, Sof., Hval. хламндоу, Čajn. хламндю te hrvatskoglagojski Hrv., Vat. ₄ , Nov., Roč. hlamidoju као Mar., Ass. хламндоѣ i Zogr. хламндоѣ;
<i>mēthъ</i> πήρα	Mk. мнѣа ^{6:8} Kop. као rusko Gal. i bugarsko Trn. мѣѣа te srpska Rh. i Mokr. мѣѣа, dok Sof., Mlet., Čajn., Dov. пнрн, Nik., Hval. пѣрн, Vrut. i Priprk. спнрн као Mar. i Zogr. пнрѣ, Ass. def.;

<i>domъ</i> οἶκος	Mt. въ домъ ^{12:44} Kop. kao Mir., Dov., Trn., Frol., Jur., Dobrl., Bogd., Tret. i Čud. въ домъ, ali i hrvatskoglagojski Hrv., Vat. ₄ Nov., Roč. въ domъ, dok Nik., Vrut., Hval., Mlet., Pripk. въ храмъ, zatim srpska Vuk., Crk., Hil. въ храмъ kao Mar. i Zogr. въ храмъ, Ass. def.;
<i>hvala</i> μισθός	Mt. хвалъ ^{5:46} Kop. usamljeno, dok Mir. мѣзду, Div. мѣзду, Hval., Mlet., Pripk. маздоу (Nik. i Vrut. def.), Hrv., Nov., Roč. mazdu, Vat. ₄ мѣзду prate Mar., Zogr. i Ass. мѣзда.

VII. 1. 2. 2. *Protobugarizmi*

Budući da je starocrkvenoslavenski književni jezik zasnovan na govoru okolice Soluna, jedan sloj leksike iz turkijskih jezika ušao je preko bugarskog u najstariji prijevod evanđelja. Bosanski kodeksi čuvaju procenat leksema koje se smatraju protobugarizmima, a stanje u Kop. uglavnom pokazuje podudaranje sa kanonskim Mar., Zogr. i(li) Ass. evanđeljem, ali i sa drugim predstavnicima bosanske grupe. Kad je, pak, riječ o sufiksu *-čii*, koji se smatra protobugariskim, evidentirane su samo tri pojavnosti u obliku imenice *knižočija*. U Mt. 23:34 Kop. sa Nik., Vrut. i Čajn. slijedi varijantu iz Ass. i Zogr., dok Hval. prati Mar. evanđelje:

<i>biserъ</i>	Mt. бисера ^{7:6} Kop. i ostala bosanska kao kanonska Mar. бисерь, Zogr. бисерь i Ass. бисерь (v. Mt. 13:45 i 46);
<i>zapечатblēti</i>	Mt. запечатлѣше ^{27:66} Kop. i bosanska Div. запечатлѣше, Nik. запечатлѣше, Hval. запечатлѣше kao Ass., Ban., Karp. запечатлѣше, dok Sof., Mlet. знаменаше i Čajn. знаменавше kao Mar. i Zogr. знаменавше;
<i>kōnigy</i>	Mk. кнѣги ^{10:4} Kop. i ostala bosanska kao kanonska Mar. i Zogr. кнѣги, Ass. def.;
<i>kōnigčii</i>	Mt. кнѣгоуѣ ^{23:34} Kop., Nik., Vrut., Čajn. кнѣгоуѣ i Sof. кнѣгоуѣ kao Ass. кнѣгѣи i Zogr. кнѣгѣи, dok Hval. i Mlet. кнѣжнѣи prate Mar. кнѣжнѣи;
<i>kovъčegъ</i>	Mt. въ ковъчѣгъ ^{24:38} Kop. i ostala bosanska kao kanonska Mar., Zogr. i Ass.

VII. 2. Leksičke varijante i dubleti

U sklopu pitanja o odnosu bosanske grupe evanđelja prema kanonskim tekstovima detaljno je raspravljala I. Grickat u studiji o Div. evanđelju (1961–1962), a rezultati do kojih je došla ova studija našli su potvrdu i u našim ispitivanjima. Bosansku grupu doista dobro podržavaju kanonske tetre Mar. i Zogr. evanđelje, ali naročito arhaični Ass. evanđelistar, i to u nekim suštinskim leksičkim varijantama koje su najvjerojatnije ugrađene u najstariju opoziciju aprakos : tetra.

Zapravo, pitanje odnosa bosanske grupe tekstova prema kanonskim rukopisima zadire ujedno i u centralno pitanje paleoslavistike: Koji je od kanonskih rukopisa najbliži prvobitnom prijevodu koji su sačinila sv. braća? U skladu s tim, moglo bi se postaviti i sljedeće pitanje: Koji bosanski kodeks najbolje čuva najstarije stanje? Međutim, na samom početku važno je istaći da takvo pitanje u metodološkom smislu ne može imati veliki značaj budući da bosanska evanđelja čuvaju svjedočanstva prastarih filijacija; u svakome od njih čuvaju se, bez obzira na sporadičnu pojavu inovirane leksike u nekim rukopisima – Kop., Čajn., Pripk. i Dov. – vrlo konzervativni leksički izbori. Međutim, drugo je pitanje u kojoj mjeri oni podržavaju kanonske tekstove i kojem su najvjerniji.

Naime, prema dosadašnjim saznanjima do kojih se došlo proučavanjem crkvenoslavenskih rukopisa, najstariji prijevod koji su sačinila sv. braća bilo je najvjerojatnije izborno evanđelje – aprakos – liturgijska knjiga sačinjena od čitanja iz četverice evanđelista (Forbes 1995: 13–14; Gadžijeva et al. 2014: 9). Sudeći po jeziku kanonskih tekstova, tom prijevodu najbliži je Ass. evanđelistar, čija konzervativnost ponajbolje odražava jezik grčkog izvornika. Nedugo nakon toga, a na temelju aprakosa, u Moravskoj je sačinjeno i četveroevanđelje – tetra (L'vov 1966: 17).¹⁵² Najstarija sačuvana četveroevanđelja Mar. i Zogr. zapravo su prijepisi tekstova prvobitnoga prijevoda. Međutim, refleksi starih leksičkih razilaženja koja pokazuju kanonski tekstovi – Ass. naspram Mar. i Zogr. – mogu se uočiti i unutar bosanske grupe, s tim da su kasnija ujednačavanja i revizije prema predlošcima kojima su raspolagali bosanski pisari izmiješali građu najstarijih slojeva. Iako je davno uočeno da je dalji predložak “bogumilskih” rukopisa bio aprakos, tekst sličan Assemanijevom evanđelju (Horálek 1954: 269),

¹⁵² Međutim, ima i drukčijih tumačenja. Poredeći tekstove aprakosa Ass. i Sav. knjige te tetri Mar. i Zogr. Horálek smatra da prijevod tetre zapravo predstavlja prvobitni prijevod, dok Ass. pokazuje više grčkih kalkova te stoga odražava kasniju iskrivljenu sliku prvobitnoga prijevoda Ćirila i Metodija (1954: 291).

bosanska grupa dobro slijedi i kanonske tetre,¹⁵³ a očuvani leksički fond uvjerljivo potvrđuje nekadašnje jedinstvo grupe i pripadnost istom stablu.

Jedna skupina primjera koja svjedoči o najstarijoj podlozi, zasigurno veoma bliskoj Ass. evanđelistaru, ugrađena je u bosansku pramaticu (Grickat 1961–1962: 281). Tome prije svega svjedoče interpolacije, izostavljanja te prevodilačke nijanse u kojima se bosanska evanđelja uglavnom ponašaju kao cjelina; oponašajući izbore koje čuva Ass. evanđelistar, bosanski tekstovi istovremeno su suprotstavljeni izborima koje pokazuju Mar. i Zogr. evanđelje. Udaljavanje pojedinih evanđelja iz cjeline, što je rezultat veoma starih račvanja koja potvrđuju i kanonski tekstovi, ipak ne narušava opću sliku jedinstva bosanskog stabla:

Mt. еже сншнста н вѣднста^{11:4} Kop., Div., Nik., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. kao Ass. њже сльншнте н вѣдите (grč. ἃ ἀκούετε καὶ βλέπετε), dok u Vrut. kao u Mar. i Zogr. izostaje ovaj dio, Dov. i Dan. def.;

Mt. вѣдѣти хотѣ коньуннѣ^{26:58} Kop., Div., Sof., Nik., Mlet. i Hval. (χοτεν) kao Ass. вѣдѣти хотѣ коньуннѣ, dok Mar. i Zogr. nemaju хотѣ, Čajn. om. вѣдѣти хотѣ, Dan. коньунноу господьноу;

Lk. њже дѣлахоѣ^{23:41} Kop., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. kao Ass. њже дѣлахоѣ, dok Div.^b i Dan. imaju дѣломь kao Mar. i Zogr. дѣломь, Čajn. def.;

Iv. ѿ нноуѣѣо снѣ бжнѣ^{5:44} Kop., Nik., Dan. (εδнноуѣдаго), Vrut., Hval. i Mlet. kao Ass. отъ нноуѣдаго снѣ бжнѣ, dok Zogr. отъ ѿноуѣдаго бжнѣ, Mar. отъ єдннаго бѣ, Div. i Dov. def.

Bliskosti teksta Ass. aprakosa i nekadašnje bosanske pramatice potvrda su brojni gramatički oblici, zatim leksički dubleti i varijante u kojima gotovo sva bosanska evanđelja slijede model prijevoda ovog kanonskog rukopisa, dok Mar. i Zogr. imaju druge izbore:

Mt. словомь^{8:8} Kop., Vrut., Hval., Mlet., Čajn. i Pripk. kao Ass. словомь, dok Nik. prati Mar., Zogr. i Sav. слово, Div., Dan. i Dov. def.;

Mk. вьпадъшн^{5:26} Kop., Nik., Dan., Hval., Mlet., Pripk. i Dov. kao Ass. вьпадъши, Vrut. вьшъшн, dok Čajn. ima прншдъшн као Mar. i Zogr. прншьдъшн, Div. def.;

¹⁵³ I. Grickat navodi ovakav rezultat istraživanja bosanske grupe prema kanonskim: Mar. evanđelje je u 20% slučajeva na strani bosanskog stabla, u 80% protiv, Zogr. je u 48% na strani bosanskih, u 52% protiv, Sav. podržava bosanske u 50%, dok Ass. stoji u 62% slučajeva na strani bosanskog stabla, a u 38% protiv (1961–1962: 280–281).

Mk. спекулатора ^{6:27} Кор., Div., Sof., Nik., Dan., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Ass. спекулатора, dok Vrut. slijedi Mar. i Zogr. вонна;

Mk. съжнгаемнхъ ^{12:33} Кор., Div. съжнгаемыхъ, Nik., Vrut. съжнгаемъхъ, Hval., Dov. всесъжнгаемнхъ i Mlet. съжнгаемнхъ bliži Ass. вѣсесъжнгаемнхъ, dok Čajn. олоукавтоматн i Dan. олокавътомать slijede Mar. олокавтомать i Zogr. олокавътомать;

Lk. врауѣ ^{4:23} Кор., Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Ass. враюю, dok Mar. има балнн, Zogr. def.;

Lk. създаѣ ^{7:38} Кор., Div., Nik., Dan., Hval., Mlet., Čajn. i Dov. kao Ass. съзиди, dok su Pripk. заѣ i Vrut. зади као Mar. i Zogr. зади;

Lk. множнше ^{7:43} Кор., Div., Nik. множанше, Vrut. множа, Hval., Čajn. множые, Mlet. множаншне i Pripk. множае bliži Ass. мьножае, dok Mar. i Zogr. имају ваще;

Lk. прнпаде ^{8:47} Кор., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. i Sav. прнпаде, dok Div. slijedi Mar. i Zogr. прнде;

Lk. нзѣѣ ^{15:30} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. нзѣѣ, dok Mar. i Zogr. имају нзѣѣ;

Iv. поурѣпатн ^{4:7} Кор., Div., Nik. i Mlet. као Ass. поурѣпать, dok je Hval. поурѣсты bliži Mar. i Zogr. поурѣтъ;

Iv. глѣмн ^{4:25} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Ass. глѣмы, dok Mar. i Zogr. рекомъ;

Iv. нь ^{4:39} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Ass. нь, dok Mar. i Zogr. имају него;

Iv. нѣѣѣ ^{6:21} Кор., Nik. i Hval. као Ass. нѣѣѣ, dok Vrut. i Mlet. ѣѣѣ slijede Mar. i Zogr. ѣѣѣ, Div. i Dov. def.

Navedenim primjerima mogu se dodati i sljedeći refleksi najstarijih račvanja u kojima se bosanski ne ponašaju uvijek jedinstveno. Kopitarovo evanđelje i u primjerima koji slijede uglavnom ima podršku Ass. aprakosa, a pridružuju mu se i neki drugi predstavnici bosanske grupe, dok Hval., ponekad zajedno sa Čajn. i Vrut., slijedi Mar. i Zogr. evanđelje, što ukazuje na bliskost njihovih prapodloga:

Lk. ѡѣастъ ^{7:42} Кор., Div., Nik. i Mlet. као Ass. отѣастъ, dok Hval., Čajn. i Vrut. прате Mar. i Zogr. отѣа;

Lk. нменемь^{8:41} Kop. i Hval. kao Ass. нменемь i Sav. нменъмь, dok Div., Vrut., Mlet. i Čajn. imaju емоуже нме, Pripk. емоуже бѣ нме kao Mar. i Zogr. емоуже бѣ нма;

Lk. лѣбо^{16:13} Kop., Nik., Vrut., Mlet. i Pripk. slijede Ass. любо, dok Hval. i Čajn. лн бо kao Mar. i Zogr. лн бо;

Lk. мнмонѣ^{19:4} Kop., Div., Nik., Mlet. i Čajn. kao Ass. мнмонѣ, dok Hval. i Vrut. slijede Mar. i Zogr. мннѣтн.

Snažno oslanjanje na predložak blizak Ass. evanđelistaru vidi se i u jednom broju primjera u kojima je Kop. podudarno s ovim kanonskim rukopisom, dok većina bosanskih evanđelja slijede varijante iz Mar. i Zogr. Posebno je vrijedan pažnje primjer prevođenja grč. ἐκ τῆς βασιλείας u ovim rukopisima, za razliku od većine drugih bosanskih evanđelja koja slijede Mar. i Zogr:

Mt. ѿ коньць землѣ^{13:41} Kop. kao Ass. ѿ конець земля (grč. ἐκ τῆς βασιλείας), dok Div., Nik., Vrut. (om. его), Hval., Mlet. i Čajn. prate Mar. i Zogr. оть црѣствнѣ его.

I gramatički likovi i izostavljanja u kojima se nazire divergencija koja je rezultat starog prevodilačkog odnosa prema grčkom izvorniku ponekad povezuju Kop. i Ass. u onim stihovima u kojima drugi bosanski predstavnici imaju podršku kanonskih tetri Mar. i Zogr:

Mt. Ѹ етера γловѣка^{18:12} Kop. kao Ass. Ѹ етера γλκα, dok Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. kao Mar. етерου γλβкоу, Zogr.^b ете[роу ·ρ̄]овѣць;

Mt. ть^{18:29} Kop. kao Ass. ть, dok Nik., Vrut., Hval. i Čajn. его kao Zogr.^b, Mar. om., Div. def.;

Mt. ѣ^{20:34} Kop. kao Ass. ѣ, dok Div., Sof., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. kao Mar. om., Vrut. def.

Uvjerljiva su potvrda bliskosti predložka Kop. rukopisa i teksta Ass. aprakosa brojni primjeri leksičkih dubleta i varijanti nasuprot kojima stoje izbori drugih bosanskih evanđelja sa varijantama iz kanonskih tetri. Sa Kop. evanđeljem u nekim od primjera koji slijede ponekad ide Mlet. evanđelje, te rijetko i Čajn.:

Mt. езѣ^{10:1} Kop. i Mlet. kao Ass. ѡзѣ, dok Nik., Dan., Vrut., Hval., Čajn. i Pripk. prate Mar. i Zogr. болѣзнь;

Mt. кошннцн^{14:20} Kop. i Čajn. kao Ass. кошъннцн, dok Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. kao Mar. i Zogr. коша;

Мк. тѣло ^{6:29} Кор. као Ass. тѣло, dok Sof., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Mar. i Zogr. тропъ;

Лк. съ зда ^{8:44} Кор. i Mlet. као Ass. съ зади, dok Nik., Vrut., Hval. i Čajn. као Mar. i Zogr. съ слѣда;

Лк. подърнт ^{12:39} Кор. као Ass. подърнти, dok Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Mar. i Zogr. подъкопати;

Ів. писано ^{2:17} Кор. као Ass. писано, dok Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. slijede Mar. i Zogr. написано.

Pored primjera u kojima je stanje u bosanskim evanđeljima podudarno s Ass., a suprotstavljeno Mar. i Zogr., zatim onih koji pokazuju podudaranje Кор. s Ass., dok većina bosanskih evanđelja imaju drugu varijantu, unutar bosanske grupe može se pronaći i cijeli popis dubleta, gramatičkih oblika te fonoloških razilaženja (*dręs-* : *dręh-*, *nerodiši* : *neradiši*) koji ukazuju na davno zajedništvo Ass. i Zogr., za razliku od Mar. koje se od njih udaljava:

Мк. ѿ многоъ врауевъ ^{5:26} Кор., Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Zogr. отъ многоъ врауевъ i Sav. отъ врауевъ, Ass. отъ многоъ врауен, dok Mar. има отъ бални;

Лк. слнщеще ^{8:15} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. слншашце i Zogr. слншашцеи, dok Priрк. слншавъше slijedi Mar. слншавъше;

Лк. неродншн ^{10:40} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. i Zogr. неродншн, dok Mar. има нерадншн;

Лк. помнслнте ^{12:11} Кор., Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. i Zogr. помыслнте, за разлику од Mar. отъвѣщате;

Лк. наслнѣю ^{18:18} Кор., Nik., Vrut. (наслнѣ), Hval., Mlet. i Čajn. као Ass. i Zogr. наслѣдоуѣ, dok Mar. има наслѣдъствоуѣ;

Лк. дресела ^{24:17} Кор., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Ass. i Zogr. драсела, dok Mar. има драхла;

Ів. ходеща ^{1:36} Кор., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Ass. i Zogr. ходѣща, за разлику од Mar. градѣща;

Ів. прнгласн ^{4:16} Кор., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. као Ass. i Zogr. прнгласн, dok u Mar. dolazi прнзовн.

Nekim od primjera u kojima su bosanska evanđelja saglasna s Ass. i Zogr. suprotstavljeno je ponekad Čajn., koje u drugom predlošku bolje sli-

Mt. дрехелѹеть^{16:3} Kop. kao Frol. драхлоуєть, dok Vrut., Hval. i Čajn. imaju дресело, Nik. дреселоує, Mlet. дреселѹеть kao Mar. i Zogr. драселоуѣ, Ass. i Div. def.;

Mt. лн нскѹшатн^{16:3} Kop. i Mlet. (om. лн) kao Frol. лн нскоушатн, dok Hval. расоуждатн, Vrut., Čajn. расѹждатн kao Zogr. расѣжда[], za razliku od Nik. i Pripk. koja kao Mar. om., Ass. i Div. def.;

Mt. въсходєщю прѣвѹю^{17:27} Kop. kao Frol. въсходѣщѣ прѣвѣѣ, dok Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. юже нмешн прѣжде као Mar., Zogr. i Ass. ѣже нмешн прѣжде, Div. def.;

Mt. въ глѣбннн^{18:6} Kop. kao Frol. въ глѣбннѣ i hrvatskologoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. v glubině, dok bosanska Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. въ пѹннн као Mar. i Zogr.^b въ пѹннѣ, Ass. def.;

Mt. дѣбрь^{18:9} Kop. kao Frol. дѣбрь i Trn. дѣбрь, dok bosanska Nik., Vrut., Hval., Čajn., Mlet. i hrvatskologoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. ејеону као Mar. ѣеонѣ, Zogr.^b ѣеенѣ, Ass. def.;

Mt. въ сандѣ его ндоше^{19:2} Kop. kao Frol. въ слѣдѣ ѣго ндошѣ, dok bosanska Nik., Vrut., Hval., Mlet. i Čajn. prate Mar. i Zogr.^b по немѣ ндѣ, Ass. def.;

Mt. разѹмомь^{22:37} Kop. kao Frol., Dobrl. i Giljf. 1 разоумомь, dok bosanska Grig.-Giljf., Div. мнслню, Nik., Vrut. мѣслню, Hval., Čajn. мнсалю, Mlet. мнслю te hrvatskologoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. misliju као Mar. мѣслѣѣ, Ass. i Zogr.^b мѣслнѣ;

Mt. въ однѣѹ^{27:28} Kop. kao Frol. одеждѣ i Trn. одеждеѣ, dok Mir., Div., Nik. хламндою, Sof., Hval. хламндоу, Čajn. хламндою, Mlet. хламннѣдѣ, Pripk. хламнндоюю i hrvatskologoljski misali Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. imaju hlami- doju као Mar., Ass. хламндоѣ i Zogr. хламндоѣ.

Neke tekstovno-leksičke posebnosti mogle bi vući korijen iz punog evanđelistara bliskog Mir., a ostaci nekadašnjeg oslanjanja Frol. i bugarskog Trn. evanđelja na predložak blizak Mir. dobro se vide u varijantama i konstrukcijama koje su zajedničke tim rukopisima, i u tome ih slijedi Kop., dok druga bosanska i srpska evanđelja slijede kanonska. U Mt. 14:6 vjerovatno je riječ o utjecaju sinoptičkog mjesta (← Mk. 60, 6:21–29), ali podudaranje Kop. s Mir., Frol. i Trn. svjedoči o nekadašnjim zajedničkim prapodlogama iz kojih su preživjele ove bliskosti:

Mt. сѣкнѹаваєть сѣ^{13:14} Kop. slično Frol. наконѹаваєть сѣ i Trn. наконѹаваєт сѣ i Mir. (ннѣ) конѹаваєть, dok bosanska Div., Nik., Vrut., Hval. сѣбѣваєть сѣ, Čajn. зѣнѣваєть сѣ i srpska Rh., Mokr. i Bogd. сѣбѣваєть сѣ као

kanonska Mar. i Zogr. събываеѣтъ сѧ, a Vuk., Crk. i Hil. имају събѣдѣтъ се, Ass. i Sav. def.

Mt. **р**ожѣствѣ своемѣ твораше родѣ ^{14:6} Kop. najslučnije Mir., Frol. i Trn. н родѣствоу же творнмоу родоовоу, dok bosanska Nik., Vrut., Hval., Čajn., Mlet., Pripk. i srpska Vuk., Crk., Hil., Rh., Mokr. bolje prate Mar. дѣнн же бѣвъшоу розѣства родоова i Zogr. дѣнн же бѣвъшоу · рожѣства родоова, Ass. i Sav. def. Paralelno mjesto Mk. 60 u Kop. егѧ родѣ рожѣствѣ своемѣ веерѣ твораше ^{6:21} podudara se s bosanskim i kanonskim.

S druge strane, ima primjera u kojima Kop. prati Mir. i bugarsko Trn., dok i bosanska i srpska opet bolje slijede kanonska evanđelja. Tako npr., u stihu Mt. 13:55 Kop. има новѧнѣ као Mir. нодѣ i Trn. ѡ(а)нѣ, dok Div., Nik., Vrut., Hval., Čajn. i Pripk. имају као Mar. i Zogr. носнфѣ, Ass. i Sav. def. Svjedočanstvo boljeg slijeđenja predložka bliskog Trn. evanđelju, uz čestu podršku Mir. i Frol., pokazuju i oni primjeri u kojima Kop. slijedi varijante iz ovoga rukopisa, dok srpska i bosanska češće имају varijante као u kanonskim evanđeljima:

Mt. вѣдннѣ ^{15:30} Kop. као Mir., Trn., Frol., Pog. i Čud. вѣднѣ, dok Mlet. бѣсннѣ, Pripk. бѣснн te srpska Vuk., Crk., Hil., Rh., Mokr. бѣсьннѣ slijede Mar. i Zogr. бѣсьнѣ, a Nik. бѣдѣннѣ, Dan. бѣдѣнн, Vrut. бѣдѣнн, Hval., Čajn. бѣдннѣ i srpsko Bogd. бѣднѣ, Ass., Sav. i Div. def.;

Mt. вѣдѣннѣ ^{15:31} Kop. као Mir. вѣдѣннѣ i Trn. вѣднѣ, Frol., Pog. i Čud. вѣдѣннѣ, dok Vrut., Pripk. бѣсннѣ, Mlet. бѣсннѣ, Čajn. бѣснн te srpska Vuk., Crk., Hil. бѣсьннѣ као Zogr. бѣсьннѣ, a Nik. бѣдѣннѣ i srpska Rh., Mokr., Bogd. бѣдѣннѣ као Mar. бѣдѣннѣ, Hval. i Dan. бѣдннѣ.

Slijeđenju Trn. ponekad se pridružuju i hrvatskoglagoljski tekstovi:

Mt. не нматѣ прѣнтѣ ^{24:34} Kop. као Trn., Frol., Van. не нматѣ прѣнтѣ i hrvatskoglagoljski Vat.₄, Nov. (prěiti), Hrv., Roč. не иматѣ preiti, dok Sof. (мнѣндѣте), Nik., Dan., Mlet., Čajn. i Pripk. не мнѣндѣтъ као Mar., Zogr., Ass. i Sav. не мнѣндѣтъ;

Mt. правѣдннѣ ^{25:46} Kop. i Nik. као Trn. правѣдннѣ, Jur. правѣдѣннѣ te hrvatskoglagoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. пр(а)в(ѣ)д(ѣ)нѣ, dok Sof., Vrut., Hval., Čajn., Pripk. правѣдннѣ i Mir. правѣднѣ (bez razlike prema drugim evanđeljima) као Mar., Ass. правѣдѣннѣ, Zogr. i Sav. правѣдѣннѣ, Div. def.

Međutim, da je predložak na koji se oslanja Kop. otišao još dalje, sudeći po skupini primjera u kojima se udaljio i od Mir. i od bosanske pramatice, pokazuju leksičke inovacije kojima podršku pružaju bugarsko Trn., ruska

Gal., Jur. i Mstisl., ali i srpska evanđelja Vuk., Crk., Hil. i Mokr. Zapravo, srpska evanđelja oslanjaju se na preslavsku redakciju u kojoj su grecizmi zamijenjeni slavenskim sinonimima. Već navođenim primjerima zamjene grecizama slavenskim sinonimima – Mt. 22:19 *златицѣ* mj. *склезь*, Mk. 6:3 *дрѣводѣлннѣ* mj. *ТЕКТОНОВЬ*,¹⁵⁵ Iv. 16:12 *право право* mj. *амнь амнь*, Iv. 19:14 *петакъ* mj. *параскевѣн* – pridružuju se i primjeri poput sljedećeg:

Iv. *назnamenѣ* ^{21:19} Kop. kao srpska Vuk., Giljf. 1, Mokr., Bogd. *назnamenоуѣ*, Dobrm., Dobrl., Frol., *назnamenоуѣ*, Jur. i Tret. *назnamenоваѣ*, dok Mir., Hval., Mlet. i Pripk. *клепле* kao Mar. i Zogr. *клепла*, Div., Vrut. i Čajn. def.

Potvrda inoviranosti teksta Kop. evanđelja je i cijeli spisak glagolskih oblika koji su zajednički Kop. i bugarskim, makedonskim, srpskim, ali i široj skupini istočnoslavenskih rukopisa. Nasuprot ovim mlađim izborima, druga bosanska evanđelja, zajedno sa hrvatskoglagoljskim, ponekad i sa srpskim, uglavnom čuvaju stanje koje ima podršku u kanonskim evanđeljima. S Kop. evanđeljem nerijetko je saglasno evanđelje iz Mlet. zbornika, a ovi glagolski oblici gotovo uvijek imaju podršku u bugarskom Trn. i ruskom Frol. evanđelju:

Mt. *проснѣ* ^{16:4} Kop. kao Trn., Frol. *проснѣ* i Crk. *просѣть*, dok Mir., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. *нѣѣть*, ali i srpska Vuk., Hil., Rh., Bogd. *нѣѣть* slijede Mar. i Zogr. *нѣѣть*, Ass., Sav. i Div. def.;

Mt. *падоше* ^{17:6} Kop., Mlet. i Pripk. kao Arh., Dobrl., Frol., Gal., Jur., Karp., Čud. *падоше*, Trn. *падошѣ*, Hrv., Nov. *padoše*, dok Mir., Nik., Dan., Vrut., Hval., Čajn. i Dov. *падоу* te Vat.₄ Roč. *padu* kao Mar. i Ass. *падж*, Zogr. i Sav. def.;

Mt. *прнстѣпнѣ* ^{17:7} Kop. i Mlet. kao Trn., Dobrl., Frol., Jur. *прнстѣпнѣ*, dok Mir., Nik., Dan., Hval., Čajn. *прнстоупѣ*, Vrut. *прѣстѣпалѣ*, Dov. *прнстѣпалѣ* i hrvatskoglagoljski Hrv., Nov., Roč. *pristupalѣ*, Vat.₄ *pristupl'* prate Ass. *прнстѣплѣ*, Mar. *прнстѣпѣ*, Zogr., Sav. i Div. def.;

Mt. *могоше* ^{17:16} Kop. kao Arh., Dobrl., Ostr., Frol., Vuk., Giljf. 1, Gal., Jur., Karp., Pog. i Čud. *могоше*, Trn. *могошѣ*, Mlet. *възмогоше* i Pripk. *моше*, dok Hval. *вазмогоуѣ*, Nik., Vrut., Čajn. *възмогоу*, Dan. *могоу*, Mar. i Sav. *могѣ*, Ass. *възмогоша*, Zogr. i Div. def.;

¹⁵⁵ Leksički izbor *дрѣводѣлннѣ* bilježi se i u Galičkom evanđelju, koje Voskresenski (1894) stavlja u prvu redakciju (T1), ali je leksika ovog evanđelja u navedenim primjerima očito inovirana prema drugoj redakciji (T2) s obzirom na to da kanonska čuvaju druge, starije izbore.

Mt. погрезнеть^{18:6} Kor. i Mlet. kao Mir., Trn., Frol., Pog., Čud. погразнеть, dok bosanska Vrut., Pripk. потопнть, Sof., Nik., Dan., Hval., Čajn., Dov. i srpska Vuk., Crk., Hil., Rh. i Mokr. потопеть prate Mar. i Zogr. потопать, Ass. i Sav. def., dok hrvatskologoljski misali Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. imaju potopil' se;

Mt. не прѣобиднѣ^{18:10} Kor. kao Mir. i Vuk. не прѣобиднта, Trn. не прѣобиднѣ, dok bosanska Sof. нероднѣ, Nik., Hval., Čajn. неродѣте, Vrut. нероднѣ i hrvatski Hrv., Nov., Roč. nerodite, Vat.₄ neroděte prate Mar. нероднѣ i Zogr. нераднѣ, za razliku od Mlet. koje ima не прѣзрнѣ;

Mt. прости^{18:27} Kor. kao Arh., Frol. i Trn. прости, dok Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. zajedno sa hrvatskologoljskim Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. pusti prate Mar., Zogr.^b i Ass. поустн, Div. def.

Ponekad se Kor. slaže sa Hval. i Dov., dok ostala bosanska evanđelja zajedno sa hrvatskologoljskim misalima i srpskim evanđeljima bolje slijede varijante iz kanonskih. Izbor u Mt. 18:34 imaju bugarsko Trn. i srpsko Vuk. evanđelje:

Mt. разгнѣвав се^{18:34} Kor., Hval. разгнѣвавъ се i Dov. разнѣвавъ се kao Trn. i Vuk. разгнѣвавъ се, ali i Frol., Giljf. 1, Pog. i Čud. разгнѣвавъ сѧ, dok Nik., Dan. (прогнѣвавъ), Vrut., Čajn., Pripk. (прогнѣвъ), Mlet., zatim hrvatskologoljski misali Hrv. progněva se, Vat.₄, Nov., Roč. progněvav se te srpska Crk., Rh., Mokr., Bogd. прогнѣвавъ се slijede Mar., Zogr.^b, Ass. прогнѣвавъ сѧ i Sav. прогнѣвавъ сѧ.

O snazi predložka koji pokazuje davna razilaženja i u srpskoj grupi svjedoči dobro stih Ivanova evanđelja:

ВѢДОШЕ ЖЕ **Н**СА **О**ТЪ **К**АНѢПЪ **В**Ъ **П**РЕТОРЬ **Б**Ъ ЖЕ ЗА ЮТРА Н ТН НЕ ВЪНДѢ **В**Ъ **С**ЪДНЦЕ
ДА НЕ ОСКВРЪНЕТЬ СЕ **Н**Ъ ДА ЪДЕТЬ ПАСКЪ^{18:28}.

Dok bosanska evanđelja Nik., Hval. i Mlet. u oba slučaja imaju jednu varijantu въ прнтворь (Div., Sof. i Čajn. def.), kao i tekstovi hrvatskologoljskih misala Hrv., Vat.₄, Nov. i Roč. v' prit'vorь (Ass. въ преторь_{1,2}, Zogr. въ преторь i въ прнтворь, Sav. въ преторь_{1,2}, Mar. def.), pisar Kor. ima dvije, stariju i mlađu, a raspoređene su tako da ilustriraju i udaljavanja među srpskim evanđeljima. U prvoj varijanti въ преторь Kor. ima kao Mir., Vuk.² въ преторь i Hil. въ прѣторь, dok u drugoj въ сѣднѣце ima podršku u Vuk. i Rh. въ соуднѣце, za razliku od Mir. i Hil. koja i na tom mjestu imaju въ преторь odnosno въ прѣторь. S druge strane, srpska evanđelja Crk., Mokr. i Bogd. u obje varijante imaju въ соуднѣнцоу kao Frol. i Ban. evanđelje. Da je riječ o predložku koji je nekada bio blizak predložku Vuk. evanđelja – na

koje se ponekad oslanja i Rh., za razliku od Mir. въ преторъ i srpskih Crk., Mokr., Bogd. соуднлннцоу koja slijede matricu Frol. i Ban. – potvrđuje se ponovo u stihu Iv. 18:33. Iako je slaganje sa Vuk. evanđeljem u izboru ovih leksičkih varijanti nesporno, pitanje porijekla i distribucije dubleta преторъ – соуднџе – соуднлнннца teško je razjasniti. U tome ne pomaže ni Trn. evanđelje, ali se ni srpska evanđelja ne ponašaju kao cjelina:

pretorъ Kop. kao Mir. i Vuk.² въ преторъ, Hil. въ прѣторъ, za razliku od Crk., Rh., Mokr., Bogd. koja imaju въ соуднлннцоу, Vuk.¹ на соуднџе;

sudište Kop. kao Vuk. i Rh. въ соуднџе, dok Mir. въ преторъ, Hil. въ прѣторъ, za razliku od Crk., Mokr. i Bogd. koja imaju въ соуднлннцоу.

Da mlađi predložak iz kojeg prepisuje pisar Kop. pokazuje još dalja razilaženja i unutar srpske redakcije, pokazuju oni slučajevi u kojima se Kop. slaže sa nekim od tih rukopisa, često sa bugarskim Trn., ruskim Gal. i(li) Mstisl., dok nasuprot njima stoje ostala bosanska evanđelja koja slijede varijante iz kanonskih:

Mt. боѡѡзнь ^{4:23} Kop. kao srpska Vat., Vuk., Hil. i Gilj. 1 боѡѡзнь, dok Mir. єзю, Div. єзоу, Nik., Mlet. єзѡ, Hval. єзью, Rh., Mokr., Bogd. єзю kao Zogr. ѡзѡж, Ass. ѡзѡж, Sav. ѡзж, Sof., Vrut. i Čajn. def.;

Mt. **ѡТВРЬТОВ**ѡСЛАСННКЪ ^{14:1} Kop. i Mlet. ѡТВРЬТОВѡСЛѡСТЬННКЪ као Tip. ѡТВРЬТОВѡСЛѡСТЬННКЪ, Mir., Vat., Hil., Mokr. ѡТВОРОВѡСЛѡСТЬЦЪ, Vuk. ѡТВР'ТОВѡСЛѡСТЬЦЪ, Trn. ѡТВРЬТОВѡСЛѡСТЬЦЪ, Frol. ѡТВОРОВѡСЛѡСТЬЦЪ, dok Div., Vrut., Hval., Čajn. тетраxъ i Nik. тетрарxъ као Mar. i Zogr. тетрарxъ, Ass. def.;

Mk. рѡзрѡбнѡтъ ^{3:27} Kop. kao Trn., Gal. i Mstisl. разрѡбнтн, dok Mir., Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Dov. расхнтѡтъ, Pripk. (расхнтѡ) te srpska Vuk., Crk., Hil., Bogd., Rh. расхнтѡтъ као Mar. расхѡнтѡтъ i Zogr. расхѡнтѡтъ, Ass. i Sav. def.;

Mk. вернгамн ^{5:3} Kop. i Čajn. као Trn., Mstisl. вернгамн i srpska Rh., Mokr., Bogd. вернгамѡ, dok Mir. желѡзномъ ѡжемъ, Div. ѡужемъ желѡзномъ, Nik. ѡжемъ желѡзнѡмъ, Vrut., Hval. ѡужемъ желѡзнѡмъ као Mar. i Zogr. желѡзномъ ѡжемъ, Ass. def.;

Mk. мнxа ^{6:8} Kop. као Trn., Gal. мѡxа te srpska Rh. i Mokr. мѡxа, dok bosanska Sof., Čajn. пнрн, Nik., Hval. пѣрн, Vrut. спнрн као Mar. i Zogr. пнры, Ass. def.;

Iv. въпрашаєте се ^{16:19} Kop. као Rh. въпрашаєте се i hrvatskologoljski Hrv., Vat., Nov., Roč. vprašati slično Sav. съвъпрашатн сѡ, dok Mir., Vrut., Hval., Mlet. te srpska Vuk., Crk., Hil., Mokr., Bogd. imaju стезаєте се као Mar., Zogr. i Ass. сътазаєте сѡ, Div. i Nik. def.

Inovirani leksički izbori u Kop. rukopisu ponekad možda ukazuju na vezu njegovog teksta sa predloškom Hrvojeva misala. Naročito na ovu vezu upućuje pojava gl. lika *govoru* na istom mjestu u evanđeoskom tekstu u kojem drugi uspoređivani rukopisi, i bosanski i hrvatskoglagoljski, čuvaju kanonski izbor *glagolju*.¹⁵⁶ Premda je novi gl. lik mogao doći iz organskog idioma, činjenica da se izuzev ovoga mjesta više nigdje ne pojavljuje u bosanskim evanđeljima možda više govori u prilog pretpostavci da dolazi iz predloška. Ipak, treba u obzir uzeti činjenicu da je zamjena lekseme *glagolati* likom *govoriti* izrazita odlika Hrv. misala (Galić 2014: 145), pa nas podudaranje Hrv. i Kop. previše ne iznenađuje:

Iv. roBopX ^{16:23} Kop. kao Hrv. *govoru*, dok Mir., Vrut. $\text{r}\bar{\text{g}}\bar{\text{u}}$, Hval., Mlet. $\text{r}\bar{\text{g}}\bar{\text{o}}\text{y}$, hrvatskoglagoljski Vat.₄ Nov., Roč. *gl(ago)lju*, srpski Vuk., Mokr., Hil., Rh., Bogd. $\text{r}\bar{\text{g}}\bar{\text{u}}$ kao Mar., Zogr. i Sav. $\text{r}\bar{\text{g}}\bar{\text{z}}$, Div., Nik. i Čajn. def.

Iako Kop. i Hrv. povezuju i neke druge inovacije poput čestih sigmatiskih aorista,¹⁵⁷ ipak ovo podudaranje u mlađim glagolskim oblicima ne bi trebalo navesti na zaključak da je Kop. rukopis bliži Hrv. tekstu u odnosu na druge hrvatskoglagoljske misale. Širom usporedbom njihovih tekstova jasno se uočava je Kop. evanđelje, uostalom kao i drugi predstavnici bosanske skupine, najbliže najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu – Vatikanskom Borg. illirico 4, čija matica inače dobro čuva fond staroslavenških riječi (Šimić 2000: 92). To dokazuju brojni primjeri u kojima je Hrv. leksički podmlađen, dok Vat.₄ zajedno sa bosanskim čuva konzervativnije izbore prateći stanje u kanonskim rukopisima. Razilaženja se uočavaju ne samo u izboru leksičkih dubleta i varijanti nego i u cijelim konstrukcijama:

Mt. $\text{c}\bar{\text{f}}\bar{\text{a}}\text{y}\bar{\text{e}}\text{t}\bar{\text{e}}\ \text{d}\bar{\text{r}}\bar{\text{y}}\bar{\text{g}}\bar{\text{n}}\ \text{v}\bar{\text{a}}\text{š}\bar{\text{e}}$ ^{5:47} Kop., Div., Hval., Mlet. i Vat.₄ *čelujete drugi vaše* kao Mar., Zogr., Ass. i Sav. $\text{c}\bar{\text{f}}\bar{\text{a}}\text{oy}\bar{\text{e}}\text{t}\bar{\text{e}}\ \text{d}\bar{\text{r}}\bar{\text{o}}\text{y}\bar{\text{g}}\bar{\text{y}}\ \text{v}\bar{\text{a}}\text{š}\bar{\text{a}}$, dok Hrv., Nov., Roč. imaju – *pozdravite bratiju v(a)šu*, Nik., Vrut., Čajn. def., Mlet. om.;

¹⁵⁶ Glagolski lik *govoru* ne sadrži nijedan rukopis u kritičkom izdanju Alekseeva (1998: 75), ali je zato apsolutno dominantan kod Butka. Međutim, Kop. izuzev ovoga primjera uvijek ima *glagolati* i bolje se slaže s ostalim hrvatskoglagoljskim misalima Vat.₄ Nov. i Roč.

¹⁵⁷ Istraživanjem glagolskih oblika u Hrv. misalu J. Galić dolazi do zaključka da su forme asigmatskog aorista u povlačenju (2014: 100). Navodim samo ove reprezentativne primjere u kojima Kop. i Hrv. imaju novije sigmatske aoriste, dok bosanska evanđelja i drugi hrvatskoglagoljski misali bolje čuvaju asigmatske: Mt. 10:34 i 10:35 Kop. kao Hrv. *pridoh'*_{1,2}, dok Vat.₄ Nov. i Roč. imaju *prid'* kao Mar. i Zogr. $\text{p}\bar{\text{r}}\bar{\text{h}}\bar{\text{d}}\bar{\text{b}}\text{'}$ _{1,2}, Ass. i Sav. def., Mt. 12:44 Kop. kao Hrv. *izidoh'*, dok Vat.₄ Nov. i Roč. *izid'* kao Mar. i Zogr. $\text{h}\bar{\text{z}}\bar{\text{h}}\bar{\text{d}}\bar{\text{b}}\text{'}$; Lk. 15:9 Kop. kao Hrv. *obrětohь*, dok Vat.₄ Nov. i Roč. imaju *obrět'* kao Mar. i Zogr. $\text{o}\bar{\text{b}}\bar{\text{r}}\bar{\text{e}}\bar{\text{t}}\text{'}$, Ass. i Sav. def.; Iv. 10:10 Kop. kao Hrv. i Roč. *pridoh'*, dok Vat.₄ i Nov. *prid'* kao Mar., Zogr. i Ass. $\text{p}\bar{\text{r}}\bar{\text{h}}\bar{\text{d}}\bar{\text{b}}\text{'}$. Usporedi stanje u bosanskim rukopisima u poglavlju o aoristu.

Mt. прославѣтъ се ^{6:2} Kop., Div., Nik., Hval., Mlet. i Vat.₄, Roč. proslavet se kao kanonska Mar., Zogr., Ass. i Sav. прославѣтъ сѧ, dok Hrv. i Nov. hv(a)li priēli bi, Čajn. def.;

Mk. глѧно бѣдетъ ^{14:9} Kop., Div., Nik., Hval., Čajn. i Vat.₄ g(lagola)no budet' kao Mar., Zogr. глѧно бѣдетъ, Roč. om., dok Hrv. i Nov. prop(o)vēst' se, Ass. i Sav def.

Tradiranosti teksta Kop. evanđelja i Vat.₄ misala svjedoče brojni primjeri u kojima svi bosanski zajedno sa Vat.₄, a često im se pridružuju Nov. i Roč., prate konzervativne izbore koji imaju podršku u kanonskim evanđeljima, dok u Hrv. dolaze drugi dubleti i varijante, a najčešće su rezultat utjecaja govornog idioma:

Mk. възлежешнмъ ^{6:22} Kop., Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄ vzležećem', Nov. vzležećim' prate Mar., Zogr. i Ass. възлежашннмъ, dok Hrv. i Roč. imaju sidećimъ, Sav. def.;

Mk. болещее ^{6:55} Kop., Div., Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄, Nov., Roč. bolećee slijede Mar. i Zogr. болащма, dok Hrv. ležećee, Ass. i Sav. def.;

Mk. днвлахъ се ^{7:37} Kop., Div., Nik., Dan., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. kao Vat.₄, Nov., Roč. divlahu se prate Mar., Zogr., Ass. i Sav. днвѣлахъ се, Hrv. čujahu se, Hval.¹⁵⁸ проповѣдахоу;

Mk. мльва ^{14:2} Kop., Div., Nik., Dan., Hval., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄, Nov., Roč. ml'va prate Mar. мльва i Zogr. мльва, dok Hrv. ima metežъ, Ass., Sav. i Vrut. def.;

Mk. сребръннкъ ^{14:11} Kop., Div., Nik., Dan., Mlet. сребръннкы, Sof. сребръннкъ, Hval., Čajn. i Pripk. сребро kao Vat.₄ srebr'niki, Roč. srebro prate Mar. i Zogr. сьребръннкы, dok Hrv. ima pinezi, Ass., Sav. i Vrut. def.;

Lk. снкера ^{1:15} Kop., Nik. i Čajn. (кнсера), Hval., Mlet. (кесера), Pripk., Dov. kao Vat.₄, Nov. sikera, Roč. sěkera prate Mar. i Ass. снкера, dok Hrv. kisela, Zogr. творена кваса, Sav., Div. i Vrut. def.;

Lk. целованне ^{1:29} Kop., Nik. (цѣлыванне), Dan., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄ cĕlovanie prate Mar., Zogr. i Ass. цѣлованне, Hrv., Nov. i Roč. pozdravlenie, Sav. i Div. def.;

Lk. глѣ ^{1:37} Kop., Nik., Dan., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄, Nov., Roč. g(lago)lъ slijede Mar., Zogr., Ass. i Sav. глѣ, dok Hrv. ima ričъ, Sav. i Div. def.;

¹⁵⁸ Vjerovatno je riječ o utjecaju prethodnog konteksta, usp. Mk. 7:36.

Lk. *непѣцѣю*^{7:43} Kop., Div., Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. kao Vat.₄ *перѣѣују* prate Mar., Zogr., Ass. i Sav. *непѣцюѣж*, dok Dan. *мню* kao Hrv., Nov. i Roč. *m'nju*;

Iv. *наѣтакъ*^{2:11} Kop., Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. kao Vat.₄ *načetak'* prate Mar., Zogr. i Ass. *наѣтѣкъ*, dok Hrv., Nov. i Roč. *prvo*, Sav. i Čajn. *def.*;

Iv. *годѣна*^{4:6} Kop., Div., Nik., Dan., Vrut., Hval., Mlet. i Pripk. kao Vat.₄ *Nov.* i Roč. *godina* slijede Mar. i Ass. *годѣна*, dok Hrv. ima *ura*, Zogr. *ѣасъ*, Sav. i Čajn. *def.*

Inače, za bosansku grupu evanđelja i hrvatskoglagojske tekstove može se reći da u znatnoj mjeri dijele leksiku iz arhaičnih, očito zajedničkih predložaka. Pored moravizama i ohridizama, to potvrđuje i očuvanje grecizama koji se pripisuju prvobitnom prijevodu.¹⁵⁹ Međutim, u nekim primjerima naziru se i neka davna razilaženja, gdje bosanska evanđelja čuvaju grecizme, dok hrvatskoglagojski misali imaju slavenske varijante i bolje slijede Mar. i Zogr. evanđelje, a u Mt. 16:18 bosanska evanđelja bliža su Ass. (u Lk. 16:1 i 6 Ass. *def.*):

Mt. *петрѣ*^{16:18} Kop. kao Sof., Nik., Dan., Vrut., Hval., Čajn. i Dov. *петрѣ* slijedi Ass. *петрѣ*, dok Mlet. i Pripk. te hrvatskoglagojski Hrv., Vat.₄ *Nov.*, Roč. imaju *kameně* kao Mar. i Zogr. *камѣне*, Sav., Div. *def.*;

Lk. *нконома*^{16:1} Kop. kao Vrut. *нконоба*, Nik., Čajn., Hval., Dov. *оуконома*, Mlet. *нконома*, dok Dan. kao hrvatskoglagojski Hrv., Vat.₄ *Nov.*, Roč. *pristavnika* slijedi Mar. i Zogr. *прѣставѣнѣкъ*, Ass., Sav. i Div. *def.*;

Lk. *ѣатъ*^{16:6} Kop. kao bosanska Nik., Mlet., Dov. *ѣатъ*, Vrut. *ѣѣтъ*, Hval., Čajn. *ѣѣтъ*, dok Dan. kao hrvatskoglagojski Hrv., Vat.₄ *Nov.*, Roč. *měřъ* prati Mar. i Zogr. *měřъ*, Ass., Sav. i Div. *def.*;

Kada se sve navedeno uzme u obzir, temeljno pitanje analize leksike Kop. četveroevanđelja najprije se tiče odnosa ovog rukopisa prema ostalim bosanskim evanđeljima. Prema popisu leksičkih izbora zajedničkih bosanskom stablu koji je sačinila I. Grickat u okviru studije o Div. evanđelju (1961–1962: 279–280), sasvim je očito podudaranje Kop. evanđelja sa leksičkim varijantama i dubletima drugih bosanskih evanđelja. Iznevjeravanje tih izbora rijetko ima oslonca u starijem stanju, poput Lk. 12:39

¹⁵⁹ Usp., npr., listu u poglavlju o grecizmima u kojoj su bosanski rukopisi saglasni sa hrvatskoglagojskim: Mt. 6:24 *мамонѣ*: Hrv. *mamoni*, Vat.₄ *Nov.* i Roč. *mamoně*; Mt. 26:7 *алаѣстарѣ*: Hrv., Nov. i Roč. *alvestru*, Vat.₄ *alvastru*; Lk. 15:8 *драгамъ*: Hrv., Vat.₄ *Nov.* i Roč. *dragamъ*; Iv. 16:7 *параклѣтъ*: Hrv., Vat.₄ *Nov.* i Roč. *paraklitъ* itd.

ПОДЪРНТИ, u kojem Kop. ima podršku u Ass. evanđelju, dok ostala bosanska imaju varijantu iz Mar. evanđelja. Drugi primjeri udaljavanja Kop. iz grupe imaju podršku u mlađem predlošku, a u većini tih primjera Kop. je saglasno sa Mlet. i Čajn. rukopisom, ponekad sa Sof. i Pripk., a to samo govori o bliskosti neke od zajedničkih podloga:

Kop. Mt. ЗЛАТЦЪ 22:19 kao Mlet. i srpska Vuk., Crk., Hil., Mokr. – ostala bosanska imaju (с)КЛЕЗЪ;

Kop. Mt. ВЪ СОЛНЛО 26:23 kao Sof., Mlet. i Čajn. – ostala bosanska imaju ВЪ ТРНВАН;

Kop. Mt. БНВЪ 27:26 kao Sof., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. – ostala bosanska imaju ТЕПЪ;

Kop. Mk. ЛОВЬЦА 1:17 kao Sof., Mlet., Čajn. i Pripk. – ostala bosanska imaju РЫБАРА;

Kop. Mk. ВЪЗД 1:23 kao Mlet. i Čajn. – ostala bosanska imaju ВЪЗОУПН;

Kop. Lk. НЕ НМЪ ЕЖЕ ПОЛОЖНТИ 11:6 – ostala bosanska НЕ НМАМЪ (ΥΕΣΟ) ЕЖЕ ПОЛОЖОУ;

Kop. Lk. ПОДЪРНТИ 12:39 usamljeno¹⁶⁰ (kao Ass.) – ostala bosanska ПОДЪКОПАТН (kao Mar.).

Poređenje s ostalim bosanskim evanđeljima nameće važan zaključak o jednoj vrsti razilaženja unutar bosanskog stabla. Naime, brojni su primjeri u kojima se Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. ponašaju kao grupa, dok se Hval uobličava drukčije. Stoga mi se ne čini održivim promišljanje I. Gricat o tome da se Hval rijetko uobličava individualno (1961–1962: 283). Na osnovu detaljne usporedbe većeg broja leksičkih izbora nego što donosimo ovdje, prihvatljivije je tumačenje koje pretpostavlja možda baš individualno udaljavanje Hvala iz skupine. O tome uvjerljivo govore brojne leksičke varijante i dubleti, interpolacije, ali i gramatički likovi¹⁶¹ zajednički spomenutim rukopisima nasuprot izborima kod Hvala. Razlozi ovakvog udaljavanja Hvala često su rezultat utjecaja paralelnih mjesta:

Mt. 10:13 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. ПРНДЕТЬ – Hval. ПРЪБОУДЕТЬ;

Mt. 12:31 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. УЛВКОМЪ – Hval. СНОМ УЛВУСКНМЪ (← Mk. 3:28);

¹⁶⁰ Vjerovatno je riječ o utjecaju paralelnog mjesta Mt. 24:43.

¹⁶¹ Hval češće upotrebljava *hystb*, dok ostali imaju *bě*. Usp., npr., u kritičkom aparatu Hval. zbornika Mt. 4:38 i Lk. 2:51.

- Mt. 11:16 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. дѣтнѣемъ – Hval. отроуѣнѣемъ;
 Mt. 19:24 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. вельблѡу(ж)доу –
 Hval. камнлоу;
 Mt. 21:19 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. възьрѣ(въ) – Hval.
 вѣдыт (← Mk. 11:13);
 Mt. 27:15 Div., Sof., Nik., Kop., Mlet., Čajn. i Pripk. хотѣахоу – Hval. прошахоу;
 Mk. 1:17 Div., Sof., Nik., Kop., Mlet., Čajn. i Pripk. прндѣта – Hval. гредѣта;
 Mk. 2:26 Div., Sof., Nik., Kop., Mlet., Čajn. i Pripk. не достоѣше ѣстн – Hval.
 недостонно бѣт ѣстыт нмь;
 Mk. 6:38 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. гла – Hval. **pyé**;
 Mk. 7:36 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. проповѣдахоу –
 Hval. днвлахоу се (← Lk. 9:43);
 Mk. 13:7 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. не оужасанте – Hval. не оубонте;
 Lk. 3:2 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. гль – Hval. гльсь;
 Lk. 4:5 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. вселенне – Hval. земляна;
 Lk. 5:26 Div., Nik., Kop., Mlet. i Čajn. оужась – Hval. страхъ;
 Lk. 7:32 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. плакахоумъ – Hval. рндахоумъ;
 Lk. 15:4 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. въ поустыны – Hval. на горѣ;
 Lk. 20:19 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. людн – Hval. народа;
 Iv. 2:22 Div., Nik., Kop., Vrut. i Mlet. егѣ – Hval. када.

Međutim, Hvalu se ponekad pridružuje neki od rukopisa iz ove skupi-
 ne, ali se i u tim slučajevima Div., Nik., Kop., Mlet. i Čajn. i dalje ponašaju
 kao cjelina. Čini se da bi Vrut. evanđelje u nekoj od prapodloga moglo
 imati jače veze sa Hvalom, o čemu svjedoči njihovo suprotstavljanje grupi.

- Mt. 26:69 Div., Nik., Kop., Mlet. i Čajn. сѣдѣаше – Hval. i Vrut. стоѣше;
 Mk. 10:49 Div., Nik., Kop., Mlet. i Čajn. дръзан – Hval. i Vrut. оупван.

Ali, vezu sa Hvalom pokazuju također Man., Mlet., Čajn. i Pripk. u
 onim primjerima u kojima su protiv ostalih rukopisa.

- Mt. 19:24 Div., Nik., Kop., Vrut. i Čajn. бжнѣ – Hval. i Mlet. нб̄сноѣ;
 Mt. 8:28 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. ѿ гробъ – Man., Hval., Čajn. i Pripk. ѿ жалн.

O velikom broju predložaka koji su bili u opticaju svjedoče i primjeri
 još daljeg razilaženja bosanskih rukopisa, ali se i u tim udaljavanjima po-
 kazuje bliskost Div., Nik. i Kop. evanđelja, sa kojima ponekad idu Čajn. i
 Pripk.:

Lk. 7:8 Div., Nik., Kop., Čajn. i Dov. властелн – Hval., Mlet. i Pripk. владнкою – Vrut. властню;

Mt. 11:17 Div., Nik., Kop. i Pripk. свѣрахоѡмь, Vrut. свѣрахоѡмь – Hval. сопѣхоѡмь – Mlet. i Čajn. пнскахоѡмь.

Dakle, izrazita bliskost Div., Nik. i Kop. evanđelja nesumnjivo govori o davnom zajedničkom predlošku ovih rukopisa, s tim da Kop. sa Div. pokazuje još čvršću vezu. Pored nekih drugih podudarnosti koje mogu ukazivati na predložak – čuvanje slova jus na istom mjestu te greške koje I. Grickat pripisuje grčkom jezičkom osjećanju,¹⁶² usp. u oba rukopisa: Mk. 9:25 не ѡннѣ; Mt. 11:2 **ѡзнанѣн** – o očitoj bliskosti predloška Kop. i Div. uvjerljivo govore leksičke varijante u kojima se, kako to kaže I. Grickat, Div. izdvaja od svih ostalih bosanskih evanđelja¹⁶³ (1961–1962: 282), ali je baš u tim slučajevima Kop. saglasno sa Divoševim:

Mk. 12:11 Div. i Kop. есть днѣвна ~ ostali bosanski есть днѣвань;

Lk. 11:24 Div. безводнаѣ мѣста i Kop. безвоѡна мѣста ~ ostali bosanski бездѣнаѣ;¹⁶⁴

Lk. 14:12 Div. възраценне i Kop. ѡзврѣѡне ~ ostali bosanski възраценне.

Međutim, nekim od ovih primjera moguće je naći analogiju u rukopisima drugih slavenskih redakcija. Konstrukciju есть днѣвна imaju ruska Gal. i Mstisl. evanđelje, a to samo svjedoči o pradavnim vezama između crkvenoslavenskih rukopisa svih redakcija. U Kop. rukopis ovakva varijanta mogla je doći iz predloška bliskog Div. evanđelju.

Pored brojnih izbora koji svjedoče o zajedničkom davnom ishodištu Kop., Div. i Nik., jedna klasa primjera nesumnjivo govori o vezi Kop. teksta sa Mlet. i Čajn. evanđeljem. Upravo u primjerima koji slijede ova se tri rukopisa ponašaju kao cjelina, s tim da im se ponekad pridružuje neki drugi rukopis iz bosanskog stabla. Leksička udaljavanja od ostatka grupe imaju dvojako porijeklo: jedno je iz kanonskih evanđelja, i u tim izborima stara razilaženja Mar., Zogr. i Ass. naslijeđena su i u bosanskoj grupi (npr. Mt. 24:47, Mk. 1:4), dok se u drugim leksičkim izborima udaljavaju od kanonskih slijedeći varijante i dublete koje podržavaju druge crkvenoslavenske tradicije:

¹⁶² Ovdje nije važno da li su te greške nastale kao posljedica utjecaja grčkog jezika, nego je važno da se one prenose iz rukopisa u rukopis te mogu biti svjedočanstvo njihove bliskosti.

¹⁶³ I. Grickat, međutim, nije uspoređivala Kop. sa Div. evanđeljem.

¹⁶⁴ U ovom primjeru Div. i Kop. se pridružuje i Mlet. evanđelje.

Mt. мно́гою ^{24:30} Кор., Mlet. i Čajн. као Jur., Mir., Hil., Bogđ., Crk., Trн. (многѣ), Frol., Pog. мно́гою, Vat.₄, Roč. mnogoју, за разлику од Div., Sof., Nik., Dan., Hval., Pripk. i Dov. која прате Zogr. велнеѣж, dok Mar., Ass., Sav., Ostr., Vuk., Mir.₂, Hil.₂, Rh., Mokр. имају велнею, Hrv. i Nov. velieју i veličьstviê, Vrut. om.;

Mt. подькопатн ^{24:43} Кор., Vrut., Mlet., Čajн. i Dov. (поткопатн) те hrvatskogoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. pot'kopati као Jur., Tret., Frol., Trн., Vuk., Hil., Mokр., Crk. подькопатн, dok Mir., Sof. подьрнтн, Grig.-Giljф., Div., Nik., Dan., Hval., Pripk. те srpska Crk.³, Rh., Bogđ. имају подрѣтн као Mar., Ass., Zogr. i Sav.;

Mt. празннкъ ^{27:15} Кор., Mlet. i Čajн. те hrvatskoglagoljski Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. prazdnнкъ као Jur., Trн., Bogđ., Crk., Frol., Pog., Čud. праздннкъ, dok Pripk. прати Mar., Zogr., Ass., Sav. i Mir. днѣ велнкъ, а Div., Sof., Nik., Dan. i Hval. имају днѣ велнкн, Dov. дны велнкн, Vrut. def.;

Mt. опона цркъвна ^{27:51} Кор. i Čajн. ѡпона цр̄квна, Mlet. ѡпона цр̄ковна, Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. орона cr(ь)k(ь)venaê као Trн. ѡпона црковна, Crk., Hil.₁, Bogđ. ѡпона црковна, Sav. опона цркъвная, Frol. опона, dok Jur. има запона, Rh., Mokр. запона црковна, за разлику од Mir. катапезма цркъвнаѣ, Div. катапетазма цр̄вна, Sof., Pripk. катапезма цр̄ковна, Nik. катапетъзма цркъвнаѣ, Dan. катапетъзма цркъваѣ, Vrut. катапетазма цр̄кавна, Hval. катыпезма цркъвна, Dov. катезма цркъвннаѣ која прате канонска Mar. катапетазма цркъвнаѣ, Zogr. катапетазма црковнаѣ i Ass. катапетазма црковвна;

Mt. ѡбо ^{27:22} Кор., Mlet., Čajн. те Vat.₄, Nov., Roč. ubo као Trн., Frol., Jur., Crk., Hil.₂, Bogđ. оубо, dok Mir., Div., Sof., Nik., Dan., Pripk., Hval., Dov. те Vuk., Rh., Mokр. slijede Mar., Zogr. i Ass. же, Hrv. jure, Vrut. def.;

Mt. зоветь ^{27:47} Кор., Sof., Mlet. i Čajн. те Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. zovet' као Mir., Trн., Vuk., Crk., Rh., Mokр., Bogđ., Hil.₁₃ прате Mar., Zogr. i Sav. зоветь, dok Div., Nik., Dan., Hval., Pripk., Dov., Hil.₂ имају глашаеть као Ass. глашаеть;

Mt. дрѡзн ^{27:49} Кор., Mlet. i Čajн. дрѡгн као Trн. другын, Mir., Crk., Hil.₃, Rh., Mokр., Bogđ. прате Mar., Zogr. i Sav. другы, dok Div., Nik., Dan., Hval. i Pripk. имају ннѣ као Ass. ннѣ, за разлику од Sof. i Dov. едннѣ, Vrut. def.;

Mt. онн ^{28:17} Кор., Čajн. ѡнн, Mlet. ннн те Crk., Rh., Mokр., Bogđ. као Sav. онн, dok Mir., Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Pripk., Dov., Vuk., Hil., Trн. као Mar., Zogr. i Ass. ѡвн;

Mk. ѡпѡценн(е) ^{1:4} Кор., Mlet. i Čajн. као Mar., Zogr. i Sav. ѡпѡценн(е), dok Mir., Sof., Nik., Dan., Hval., Pripk. i Dov. прате Ass. ѡставленнѣ, Vrut. def.;

Mk. възва^{1:23} Kop., Mlet. i Čajn. kao Mar. i Zogr. възва, dok Div., Sof., Nik., Dan., Hval. i Pripk. imaju възупн, Ass., Sav., Vrut. i Dov. def.;

Mk. бѹдеть^{3:9} Kop., Mlet., Čajn. i Dan. kao Trn., Crk., Hil., Rh., Mokr., Bogd., Konst. бѹдеть, za razliku od Mir., Div., Sof., Nik., Vrut., Hval., Pripk. i Dov. koja imaju есть kao Mar. i Zogr. есть, Ass. i Sav. def.

U nekim se primjerima ovoj grupi pridružuju Sof. i Pripk., ali ponekad i Dan., Vrut. te Ev. iz Dov., dok su im suprotstavljeni Div., Nik. i Hval. Razi-
laženje Ass. оставленне – Mar. отъданне – Zogr. отъпоуценне u Mt. 26:28
govori o naslijeđenoj kanonskoj divergenciji:

Mt. бнвъ^{27:26} Kop., Sof., Mlet., Čajn. i Pripk. kao Mar., Zogr., Ass., Sav. i Mir. imaju бнвъ, dok Div., Nik., Dan., Hval. i Dov. imaju тепъ;

Mk. ловьца^{1:17} Kop., Sof., Čajn., Mlet. i Pripk. imaju ловьца kao Mar. ловьца
i Zogr. ловьца, za razliku od Div., Hval. рыбаге, Dan. рыбага, Nik. рѣбара,
Ass., Vrut. i Dov. def.;

Mk. олъемь^{6:13} Kop., Sof., Dan., Vrut., Čajn. i Pripk. kao Mar. олеемь i Zogr.
олъомь, dok Div., Nik., Hval., Mlet. i Dov. масломь kao Mstisl. маслъмь i
Konst. масломь, Gal. мастью, Ass. i Sav. def.;

Mt. оставленне^{26:28} Kop., Sof., Mlet., Čajn., Pripk. i Dov. te Dobrm., Do-
brš., Trn., Van. imaju оставленне kao Ass. оставленне, dok Div., Nik., Dan. i
Hval. отъданне (ѡъданне) slijede Mar. отъданне, a Vrut. ѡпѡценне prati Zogr.
отъпоуценне.

I na kraju, kada se sve rečeno uzme u obzir, za leksiku Kop. evanđe-
lja može se zaključiti sljedeće: čuvanje vrlo arhaičnog leksičkog sloja ima
podršku u kanonskim evanđeljima, posebno u Ass. evanđelistaru, ali sva-
kako i u ostalim bosanskim evanđeljima. Usporedba varijanata i dubleta
smješta ga unutar stabla veoma blizu Div. evanđelju, sa kojim dijeli dobar
dio najstarije leksike. Mlađi sloj leksičkih izbora koje slijedi Kop. evanđe-
lje ima podršku u nizu slavenskih rukopisa koji su pod utjecajem preslavske
redakcije (T2). Pored istočnoslavenskih Gal., Jur., Mstisl. i Frol., inovirani
leksički izbori imaju podršku i u bugarskom Trn. evanđelju iz 13. stoljeća.
Nove varijante i dubleti približavaju Kop. evanđe-
lje Mlet., Čajn., Pripk. i Dov., u kojima je evidentan utjecaj druge redakcije slavenskoga prijevoda
evanđelja (T2). Međutim, tek će buduća istraživanja, zasnovana na detalj-
nijim analizama svakog pojedinačnog rukopisa, moći dublje rasvijetliti
veze i razilaženja unutar bosanske grupe.

VIII. IZ SINTAKSE

Sintaksički nivo bosanske skupine crkvenoslavenskih tekstova najslabije je proučen, pa ispitivanje Kopitarova evanđelja, uostalom kao i kompletnog bosanskog stabla, na ovom nivou jezičke realizacije zahtijeva posebnu studiju. Međutim, zadani ciljevi istraživanja, u okviru kojih se ispituje jezik kodeksa na svim razinama u kontekstu posebnosti ove skupine tekstova, nametnuo je i osvrt na sintaksičke specifičnosti, te će u ovom poglavlju pažnja biti usmjerena na neke pojave kao što su red riječi, dvojina, zatim dativ apsolutni, slavenski genitiv, besprijedložni lokativ te supin i supinska rekcija. S obzirom na to da je tekst pisan crkvenoslavenskim jezikom, konzervativno stanje na ovom nivou sasvim je očekivano, a usporedba sa kanonskim evanđeljima pokazala je ili vjerno slijedenje sintakse kanonskih evanđelja, ili odstupanja koja imaju analogiju u nekom od mlađih predložaka, uz iznimno rijetke inovacije iz organskog idioma pisara.

VIII. 1. Red riječi

Budući da su crkvenoslavenski redakcijski tekstovi zapravo prijepisi prijedora s grčkog originala, red riječi ponajviše ovisi o predlošku. Na temelju usporedbe sa kanonskim evanđeljima, za Kop. evanđelje se u pogledu reda riječi može reći da i na ovom nivou realizacije dobro slijedi stanje zasnježeno u kanonu. Razilaženja unutar bosanske grupe, kao što su to pokazala i leksička proučavanja, objašnjavaju se uglavnom različitim davnim podlogama koje su im u osnovi. Mjesta ortotoničkih riječi ipak najčešće imaju analogiju u nekom od kanonskih evanđelja. Tako npr., kada se Kop. udaljava od Mar. i Ass., uglavnom ima podršku u Zogr. evanđelju.

Kop. бн же тѣ водонось камень :2: по оуищенню нюдѣскѣ **лежець** вѣмѣщаще се по двѣма нлн тремъ мѣрамъ

Zogr. бѣ же тоу водонось камѣнъ шесть · по оуищенню юдѣскоу **лежациъ** · вѣмѣстаць по двѣма · лн тремъ мѣрамъ ·

Mar. бѣ же тоу водонось камѣнъ шесть **лежациъ** · по оуищенню нюденскоу · вѣмѣстаць по двѣма лн тремъ мѣрамъ ·

Ass. бѣ же тоу водонось камѣнъ шесть **лежациъ** · по оуищенню нюденскоу · вѣмѣстаць по двѣма лн по тремъ мѣрамъ ·

I mjesto klitičkih riječi uglavnom ima podršku u starijem stanju, nerijetko upravo u Zogr. evanđelju i Sav. knjizi, za razliku od Mar. koje zna imati drukčiji red.

Kop. тако Ѹбо молнте **се вѣ ѿ**ѹѣ нашъ нже есн на нбѣснхъ да свѣтнтъ се нме твоѣ

Zogr. тако оубо молнте **са вы** : ѿѹѣ нашъ · ѿже есн на небесеѡхъ · да стѣнтъ са ѿма твоѣ ·

Sav. тако Ѹбо молнте **са вы** · оѹѣ нашъ нже есн на нбсхъ · да стѣнтъ са нма твоѣ ·

Mar. тако оубо молнте **вы са** · ѡтъѹѣ нашъ нже сн на нбсхъ да свѣт са нма твоѣ ·

Mt. 6:9

Položaj glagolske enklitike također može biti drukčiji od one u kanonskim tetrama, što zasigurno dolazi iz nekog zajedničkog prapredloška, također starijeg, s obzirom na to da se većina bosanskih evanđelja najčešće ponaša kao cjelina – Kop. kao Div., Nik., Vrut., Hval. i Čajn., dok Mar. i Zogr. (Ass. i Sav. def.) imaju drukčiji red i njih slijedi Mlet. zbornik.

Kop. ослабнють на пѣтн етерн бо ѿ ннхъ нз ѡлеѹѣ **прншлн сѣтъ**

Div. ослабѣють на поути етерн бо ѡ ннхъ нз ѡлеѹѣ **прншлн сѣтъ** ·

Nik. ослабѣють на поути етерн бо ѿ ннхъ нз далеѹѣ **прншлн сѣтъ**

Vrut. ослабнють на пѣтн дрѣзн бо нхъ нз далеѹѣ **прншлѣ сѣтъ**

Hval. ослабнють на поути етеры бо ѿ ннхъ нз ѡлеѹѣ **прншлы соуѣ**

Čajn. ѡслабѣють на пѣтн дрѣзн бо ѿ ннхъ нз ѡлеѹѣ **прншлн сѣтъ**

Mlet. ѡслабнють на пѣтн етерн бо ѿ ннхъ нз ѡлеѹѣ **сѣтъ прншлн**

Mar. ослабѣѣтъ на пѣтн · дроуснн бо нхъ нз далеѹѣ **сѣтъ прншѣлн**

Zogr. ѡслабѣѣтъ на пѣтн · дроузнн бо отъ ннхъ ѿз далеѹѣ **сѣтъ прншѣлн** ·

Mk. 8:3

I za prisvojne zamjenice vrijedi načelo da uglavnom slijede red riječi iz kanonske sintakse. One mogu doći iza imenice, ali ima i primjera obrnutog redosljeda, što je također rezultat različitih prapodloga. U stihu Iv. 3:19 Kop. kao Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. bolje prati Ass. evanđelje, dok je u Mar. zamjenica u postpoziciji.

Kop. н възлюбнше ѹлѣѣ паѹѣ тмѹ нежелн свѣтъ бнше бо **дѣла нхъ** зла

Div. н възлюбнше ѹлѣѣѣн паѹѣ тмоу неже свѣтъ · бнше бо **дѣла нхъ** зла ·

Nik. н възлюбнше ѹлѣѣѣѣ паѹѣ тмѹ нежелн свѣтъ бнше бо **дѣла нхъ** зла

Vrut. н възлѣбнше ѱлвѣцѣ паѳе тмѣ нежелн свѣтъ бѣше бо **дѣла нхѣ** зла
 Hval. н възлоубнше ѱлвѣцѣ тмоу паѳе нежелѣт свѣтъ бнше бо **дѣла нхѣ** зла
 Mlet. н възлѣбнше ѱлвѣцн паѳе тмѣ неже свѣтъ бнше бо **дѣла нхѣ** зла
 Ass. н възлюбнша ѱлвѣцн паѳе тѣмѣ неже свѣтъ · бѣша бо **дѣла нхѣ** зѣла ·
 Mar. Ꝁ възлюбнша ѱлвѣцн паѳе тѣмѣ неже свѣтъ · бѣша бо **нхѣ дѣла** зѣла ·

Iv. 3:19

Čini se kako je red prisvojnih zamjenica u Kop. evanđelju nerijetko re-fleks stanja u Ass. evanđelju, s tim da se i ovdje mogu uočiti prastara razilaženja u bosanskoj grupi; dok Kop. i Hval. imaju podršku u Ass. i Sav. knjizi, Div., Sof., Nik., Čajn. i Mlet. slijede red riječi iz Mar. i Zogr. evanđelja.

Kop. глѣста емѣ гн да ѱврѣзета се **оуѣ наю**
 Hval. глѣста емоу да ѱврѣзета се **оуѣт наю** ·
 Ass. глѣсте емоу гн · да отврѣзете са **оуѣ наю** ·
 Sav. она же рѣста емоу · гн да отврѣзета са **оуѣ наю** ·
 Div. глѣста емоу гн · да ѱврѣзета се **наю оуѣ** ·
 Sof. глѣстѣ емоу гн да ѱврѣзета се **наю ѱѣ**
 Nik. глѣста емѣ гн да ѱврѣзета се **наю ѱѣ**
 Mlet. глѣста емѣ гн да ѱврѣзета се **наю ѱѣ**
 Čajn. глѣста емѣ гн да ѱврѣзета се **наю ѱѣ**
 Mar. глѣсте емоу гн · да отврѣзете са **наю оуѣ** ·
 Zogr. глѣста емоу · гн да отврѣзете са **наю оуѣ** ·

Mt. 20:33

VIII. 2. Dvojina

Konzervativnost bosanske crkvenoslavenske pismenosti, odnosno vjerno slijeđenje knjiške tradicije potvrđuje se i u očuvanosti kategorije dvojine, s obzirom na to da je u vrijeme pisanja bosanskih evanđelja dvojina kao kategorija ugrožena. Očito je da se arhaično jezičko stanje predložaka koje slijede bosanski pisari reflektira i u činjenici da su odstupanja od kanonskog stanja u pogledu upotrebe dvojine iznimno rijetka, ali i ona rijetka odstupanja gotovo uvijek imaju analogiju u nekom od starijih predložaka. Jedina značajna i sistemska inovacija u odnosu na kanonska evanđelja vidi se u upotrebi nastavka *-ta* umjesto *-te* za 3. l., s tim da je ova promjena zapravo morfološkog karaktera, a zahvatila je kompletnu bosansku grupu:

- Mt. по немь **ндѣта** двѣ слѣпца зовѹща н глѹща помнлѹн нн нсѣ̄ снѹ̄ двѣвѹ̄ 9:27
- Mt. она же пауе **възѹпнста** помнлѹн нн снѹ̄ ѹ̄ двѣ̄ вѹ̄ 20:31
- Mk. н **бѹдѣта** оба въ плѣть єдннѹ̄ тѣмьже юже **нѣста** двѣ̄ на плѣть єднна̄ 10:8
- Mk. **нзнѣоста** ѹ̄єєннка н **прѣдѣта** въ градъ н **обврѣста** 14:16
- Lk. **ѹлѣка** **дѣва** **вънѣоста** ѹ̄ црѣкѣ̄ вѹ̄ помолнтн се єдннѹ̄ парнсѣ̄н а дрѹгн мнтарь 18:10
- Lk. **бнста** же сн дрѹга нродъ же н пнлатъ въ те дн̄н сѹ̄ собою прнжѣ̄ бо **бѣста** вражѹ̄ нмѹща межѹ̄ ѹ̄ собою 23:12
- Iv. н **слншаста** єго аба ѹ̄єєннка глѹщѣ̄ н по нсѣ̄ **ндѣта** 1:37
- Iv. глѹ̄хѹ̄ же ємѹ̄ како тн се **ѡврѣзѡста** оѹ̄н 9:10

Pod utjecajem množine može doći 2. l. s nastavkom *-te*, ali se i primjeri koji slijede bilježe u nekim drugim crkvenoslavenskim rukopisima, kao što su istočnoslavensko Frol. i bugarsko Orb. evanđelje (прндѣте, внднтѣ), dok oblik внднтѣ imaju i srpska evanđelja Crk., Rh., Mokr. i Bogd. Kopitarovom evanđelju ovdje se pridružuje Mlet. rukopis, a vjerovatno je riječ o rezultatu utjecaja mlađeg predloška jer većina drugih bosanskih evanđelja bolje prate stanje u kanonskim.

- Kop. нѣсть зѣвѣ вѣста бо ѣкоже рѣ̄ **прнднтѣ** н **внднтѣ** мѣсто нѣѣже лежа гѣ̄
- Mlet. нѣсть зѣвѣ вѣста бо ѣкоже рѣ̄ **прндѣте** н **вѣдѣте** мѣсто нѣѣже лежа гѣ̄
- Div. нѣ̄ ѣ̄ вѣста бо ѣкоже реуе̄ · **прнднта** **внднта** мѣсто · нѣѣже лежа гѣ̄ ·
- Sof. нѣсть зѣвѣ вѣста бо ѣкоже рѣ̄̄ **прѣжѣ̄ прндѣта** н вндѣта мѣсто нѣѣже лежа гѣ̄
- Nik. нѣсть зѣвѣ вѣста бо ѣкоже реуе̄ **прндѣта** н **вндѣта** мѣсто нѣѣже лежа гѣ̄ нсѣ̄
- Hval. нѣ̄ зѣ̄ вѣста бо ѣкоже руе̄̄ **прѣдѣта** н **вѣдѣта** мѣсто нѣѣже лежа гѣ̄
- Čajn. нѣ̄сѣ̄ зѣвѣ вѣста бо ѣкоже рѣ̄̄̄ **прндѣта** н **вндѣта** мѣсто нѣѣже леже гѣ̄̄̄
- Mar. нѣсть сѣде вѣста бо ѣкоже реуе̄ · **прндѣта** **внднта** мѣсто · нѣѣже лежа гѣ̄̄̄ ·
- Zogr. нѣсть сѣде · вѣста бо · ѣкоже реуе̄ · **прндѣта** **внднта** мѣсто · нѣѣже лежа гѣ̄̄̄ ·
- Ass. нѣсть сѣде · вѣста бо ѣкоже реуе̄ · **прндѣта** н **внднта** мѣсто · нѣѣже лежа гѣ̄̄̄ ·
- Sav. нѣсть сѣде · вѣста бо накоже реуе̄ · **прндѣта** да **внднта** мѣсто · нѣѣже лежа гѣ̄̄̄ ·

Mt. 28:6

Iznimno rijetko, kao npr. u stihu Mt. 28:5, bilježe se primjeri u kojima je umjesto dvojine u kanonskim evanđeljima Mar. i Zogr., u Kop. i Mlet. rukopisu došla množina. Međutim, i sljedeća konstrukcija u ovim evanđeljima očito ima podršku u predlošku budući da se javlja u nekim drugim starijim rukopisima, kao npr. u makedonskom Karp. evanđelju. U tim

rijetkim primjerima Kop. i Mlet. evanđelje opet su suprotstavljeni većini bosanskih, koja bolje slijede stanje u kanonskim.

Kop. ѿвещавъ же ан̄л̄ль р̄ѣ **ЖЕНАМЪ НЕ БОНТЕ СЕ ВН** в̄мь бо ѣко н̄с̄а распетаго н̄цете

Mlet. ѿвещавъ же ан̄л̄ль р̄ѣ **ЖЕНАМЪ НЕ БОНТЕ СЕ ВѢ** в̄мь бо ѣко н̄с̄а н̄цете пропетаго

Karp. ѿвѣщавъ же аг̄л̄ь р̄ѣ **ЖЕНАМЪ ❖ НЕ БОНТЕ СА ВЫ ❖** в̄мь бо ꙗко іс̄а пропатааго н̄цетѣ ❖

Div.¹⁶⁵ ѿвещавъ же ан̄л̄ль реуе **ЖЕНАМА • НЕ БОНТА СЕ ВЫ** • в̄мь бо ѣко н̄с̄а пропетаго н̄цета •

Sof. ѿвещавъ же ан̄л̄ль р̄ѣ **ЖЕНАМА НЕ БОНТА СЕ ВН** в̄мь бо н̄с̄а н̄цета

Nik. ѿвещавъ же ан̄л̄ль реуе **ЖЕНАМА НЕ БОНТА СЕ ВЫ** в̄мь ѣко н̄с̄а пропетаго н̄цета

Hval. ѿвещавъ же ан̄л̄ль р̄ѣ **ЖЕНАМА́ НЕ БОНТА СЕ ВЫ** в̄мь бо ѣко н̄с̄а пропетаго н̄цете

Čajn. ѿвещавъ же ан̄л̄ль р̄ѣуе **ЖЕНАМА НЕ БОНТА СЕ ВЫ** в̄мь бо ѣко іс̄а н̄цета пропетаго

Mar. отвѣщавъ же ан̄л̄ль реуе **ЖЕНАМА • НЕ БОНТА ВЫ СА** • в̄мь бо ѣко н̄с̄а пропатааго н̄цета •

Zogr. отвѣщавъ же аг̄л̄ь реуе **ЖЕНАМА • НЕ БОЇТА ВЫ СА** • в̄мь бо ѣко іс̄а • пропатааго іцета •

Sav. отвѣ^шавъ же • аг̄л̄ь **реуе ЖЕНАМА • НЕ БОИТА ВЫ СА** • в̄мь како іс̄а н̄цета распатааго •

Mt. 28:5

Podršku predložka vjerovatno ima i primjer upotrebe množine u stihu Lk. 6:1 u Kop., Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. evanđelju, umjesto dvojine u Vrut. i kanonskim evanđeljima. U ovom stihu rusko Ostr. evanđelje također ima množinu – р̄жкамн свонмн. Zbog toga mi se čini da ovakvi primjeri više govore o prastarim divergencijama nego što su rezultat utjecaja pisareva idioma.

Kop. н в̄стрьзых̄ љуеннцн его класн н ѣдѣях̄ стнтрающе **р̄жкамн**

Div. н в̄стрьгах̄оу љуеннцн его класы • н ѣдѣях̄оу нстнтрающе **роукамн** •

Nik. н в̄стрьгах̄ љуеннцн его класн н ѣднѣх̄ нстѣрающе **роукамн**

¹⁶⁵ Pojava ovakve konstrukcije u Div. evanđelju navela je I. Grickat na zaključak da pisar gubi osjećaj za dvojину (1961–1962: 265). Međutim, prihvatljivije je tumačenje koje ovaj primjer objašnjava utjecajem podloge.

- Hval. н вѣстрѣгахоу ѱуеннѣтѣ его класне н ѣдѣхоу нѣтрающе **роукамн**
 Mlet. н вѣстрѣгахѹ ѱуеннѣнн его класне н ѣднхѹ нѣтрающе **рѹкамн**
 Čajp. н вѣстрѣзахѹ ѱуеннѣнн его класне н ѣдѣхѹ нѣтрающе **рѹкамн**
 Vrut. н вѣстрѣзахѹ ѱуеннѣнн его класн н ѣднхѹ нѣтрающе **рѹкама**
 Mar. н вѣстрѣзаахѹ оуеннѣнн его класы · ѣдѣахѹ нѣтрающе **рѹкама** ·
 Zogr. ї вѣстрѣзаахѹ оуеннѣнн его класы · ї дѣахѹ їнтрающе **рѹкама** ·
 Ass. н вѣстрѣзаахѹ оуеннѣнн его класы · н ѣдѣахѹ нѣтрающе **рѹкама** ·

Lk. 6:1

Ponekad narušena kongruencija participa, odnosno svođenje aktivnog participa preterita na *-e*, kao rezultat gubljenja osjećaja za ove konstrukcije, može pratiti i narušavanje dvojine. Međutim, i u ovakvim primjerima vjerovatniji je utjecaj nekog od starijih predložaka jer se Kop. evanđelju ponovo pridružuje Mlet. rukopis.

- Kop. н скоро **шѣше рыцнѣ** ѱуеннѣкомѣ его ѣко вѣста ѿ мрѣтвнхѹ н вараеть вн въ галелѣнн н тѹ его ѹзрнѣ н се рнхѹ вамѣ
 Mlet. н скоро **шдѣше н рыцнѣ** ѱуеннѣкомѣ его ѣко вѣста ѿ мрѣтвнхѹ н се вѣраеть вн въ галелѣнн н тѹ его вѣдѣте ѣкоже рѣ **вамѣ**
 Čajp. ѣ скоро **шдѣше рыцѣта** ѱуеннѣкомѣ ѣго ѣко вѣста ѿ мрѣтвнхѹ н се вараеть вн въ галнлѣнн тѹ н внднѣте ме се рѣхѹ **вамѣ** ::
 Div. н оутро **шѣшн рыцѣта** ѱуеннѣкомѣ его · ѣко вѣста ѿ мрѣтвнхѹ · н се вараеть вы въ галнлѣнн · тоу н оузрнѣ · се рѣхѹ **вама** ·
 Nik. н єдро **шѣшн рыцѣта** ѱуеннѣкомѣ его ѣко вѣста ѿ мрѣтвнхѹ н се вѣраеть вы въ галелѣнн н тѹ н ѹзрнѣ се рѣхѹ **вама**
 Hval. н скоро **шдѣшыѣ рыцѣта** ѱуеннѣкомѣ ѣко гѣ вѣста ѿ мрѣтвнхѹ н се вараеть вы въ галнлѣнн ѹтоу ѹзрнѣте ме се рѣхѹ **вѣ**
 Mar. н єдро **шдѣшн рыцѣта** оуеннѣкомѣ его · ѣко вѣста отѣ мрѣтвнхѹ · н се вѣрѣать вы въ галнлѣнн · тоу н оузрнѣте се рѣхѹ **вама** ·
 Zogr. ї скоро **шдѣшн · рыцѣта** оуеннѣкомѣ его · ѣко вѣста отѣ мрѣтвнхѹ · ї се вѣрѣеть вы въ галнлѣнн · тоу н оузрнѣте · се рѣхѹ **вама** ·
 Ass. н скоро **шѣдѣши · рыцѣта** оуеннѣкомѣ его · ѣко вѣста ѿтѣ мрѣтвннхѹ · н се вѣрѣеть вы въ галнлѣнн · тоу н оузрнѣте · се рѣхѹ **вама** ·
 Sav. н скоро **шдѣшн · рыцѣта** оуеннѣкомѣ его · ѣко вѣста отѣ мрѣтвнхѹ · н се вараеть вы въ галнлѣнн · тоу н оузрнѣте · се же рѣхѹ **вама** ·

Mt. 28:7

VIII. 3. Sintaksa padeža

I u okviru sintakse padeža za bosansku grupu evanđelja može se reći da izuzetno dobro slijedi kanonsko stanje,¹⁶⁶ a rijetka odstupanja najčešće imaju podršku u predlošku. Ovdje ćemo se osvrnuti na neke reprezentativne pojave u kojima se bilježe primjeri razilaženja unutar grupe – genitiv negacije, odnosno slavenski genitiv, zatim dativ apsolutni i besprijedložni lokativ.

VIII. 3. 1. Slavenski genitiv

Čuvanje slavenskoga genitiva ili genitiva negacije u bosanskim crkvenoslavenskim tekstovima rezultat je općeg slijeđenja konzervativnijeg jezičkog stanja bliskog kanonskim evanđeljima. U Kop. rukopisu slavenski se genitiv bilježi na mjestima u kojima ga uglavnom imaju i drugi predstavnici bosanske grupe:

Mt. ЪКО НЕ ВЪСТЕ **ДНЕ** НИ **УСА** ВЪ НЪЖЕ СНЬ УЛОВУСКН ПРНДЕТЬ ^{25:13}, **Н** ГЛА ПЕТРОВЪ ТАКО ЛН НЕ МОГОСТЕ **ЕДННОГО УАСА** БЪТН СЪ МНОЮ ^{26:40}; Iv. Н НЕ ДОСТОНТЬ ТЕБЪ ВЪЗЕТИ **ОДРА СВОЕГО** ^{5:10}, ЪКО НЕ ЗНАЮТЬ **ТЪЖЕГО ГЛАСА** ^{10:5}.

Zamjena genitiva negacije akuzativom unutar bosanskog stabla nije tako česta pojava. U stihu Lk. 14:26 Kop. evanđelje zajedno sa Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. prati starije stanje, čuvajući genitiv kao kanonska evanđelja Mar. i Zogr. (жены, def. Ass. i Sav.), dok se u Vrut. bilježi primjer zamjene ovoga genitiva akuzativom.

Kop. Н НЕ ВЪЗНАВНДНТЬ ѠЦА СВОЕГО Н МАТЕРЕ Н **ЖЕНН** Н УЕДЬ Н БРАТНЕ Н СЕСТРЬ
 Div. Н НЕ ВЪЗНЕНАВНДНТЬ · ѠЦА СВОЕГО · Н МТЕРЕ Н **ЖЕНЫ** Н УЕДЬ · Н БРАТНЕ : Н СЕСТРЬ
 Nik. Н НЕ ВЪЗНЕНАВНТЬ ѠЦА СВОЕГО Н МТЕРЕ Н **ЖЕНЫ** Н УЕДЬ Н БРАТНЕ Н СЕСТРЬ
 Vrut. Н НЕ ВЪЗНЕНАВНДНТЬ оца своего н матере н **ЖЕНУ** н уедь н братне н сестарь
 Hval. н не вазненавдыть оца своего н матере н **ЖЕНН** н уедь н братье н сестарь
 Mlet. н не възненавдыть Ѡца своего н мтере н **ЖЕНН** н уедь н братне н сестрь
 Čajn. н не възненавнть Ѡца своего н матере н **ЖЕНЫ** н уедь н братне н сестрь

Lk. 14:26

¹⁶⁶ Sintagme s genitivom, komparativne konstrukcije s genitivom, zatim dativ s prijedlozima te posesivni dativ ispitivala je V. Jerković u studiji o Čajn. evanđelju. Rezultati tih analiza pokazali su vjerno slijeđenje kanonske sintakse. Stanje u Kop. gotovo je identično sa stanjem u Čajn., odnosno s kanonskim evanđeljima. Usp. o tome više u V. Jerković (1975: 179–180).

VIII. 3. 2. Dativ apsolutni

Konstrukcija dativa apsolutnog, koji u slavenskom prijevodu evanđelja dolazi na mjestu grčkoga genitiva apsolutnog i participske konstrukcije u dativu, te predstavlja sintaktički grecizam (Skupski 1993: 58), u bosanskim evanđeljima nije bila predmetom detaljnije analize, premda je očuvanje ove kanonske konstrukcije važna osobina bosanske skupine crkvenoslavenskih tekstova. Na temelju ispitivanja teksta Čajn. evanđelja – koje se čak ne može smatrati reprezentativnim budući da je kodeks pisalo nekoliko pisara, a neki od predložaka zasigurno ne pripadaju bosanskoj školi – ustanovljeno je da se ova konstrukcija dobro čuva na mjestima na kojima je imaju i kanonska evanđelja (Jerković 1975: 182).¹⁶⁷ Na osnovu toga bi trebalo pretpostaviti njeno očuvanje i u kompletnoj bosanskoj grupi, pa i u Kop. evanđelju, što potvrđuje i naša analiza:

Mt. еше же емѸ глѸциѸ се облакъ свѣтлъ въснѣ ^{17:5}, нсходещѸ емѸ ѿ ернхона ^{20:29}, н не обрѣтѸше **многнмъ лъжнвнмъ сдѣтелемъ прнстѸпльшнмъ** ^{26:60}, **сѣдещѸ же емѸ на сѸднцн** ^{27:19}; Mk. **н въшѣшѸ емѸ въ домъ** ^{9:28}, **н абне еше емѸ глѸциѸ прнде нюда** ^{14:43}; Lk. **въсходещнмъ нмъ въ ерслмъ** ^{2:42}, **бн же нележещѸ емѸ народѸ** ^{5:1}, **бн же ндѸщнмъ нмъ по пѸтн** ^{9:57}; Iv. море же вѣтрѸ велню дншѸщѸ въсташе ^{6:18}, **се же рекѸш емѸ** ^{18:22}.

Čuvanje dativa apsolutnog u Kop. evanđelju bilježi se ponekad i tamo gdje je u drugim bosanskim evanđeljima, poput Div., Sof., Nik., Hval., Mlet., Čajn. i Dov. ova konstrukcija razriješena, dok stanje u Kop. ima podršku u kanonskim Mar. i Zogr. (мнохоходѸщюу) evanđelju, za razliku od Ass. koje ima – хождааше нсѣ.

- Kop. **н бн̄ мноходещѸ нсѸ** въ сѸботн скозѣ сѣаннѣ н наѸеше Ѹеннцн его пѸть творнтн вѣстрѣзающе класне
- Div. **н бѣ̄ мнохооднтн емоу** въ соуботы · скозѣ сѣѸннѣ · н наѸеше · оуеннцн его поуть творнтн · вѣстрѣгающе класы
- Sof. **н бѣ̄ мнохооднтн емоу** въ соуботоу скрозѣ сѣ̄нне н наѸеше Ѹеннцн его поуть творнтн вѣстрѣгѸюще класне ѣстн
- Nik. **н бѣ̄ мнохооднтн емѸ** въ соуботн скрозѣ снѣннѣ н наѸеше Ѹеннцн его поуть творнтн вѣстрѣгающе класн
- Hval. н бѣ̄ **емоу мнохоодыты** въ соуботоу скрозѣ снѣннѣ н наѸеше оуеньцѣт его поуть творѣты вѣстрѣгающе класѣе
- Mlet. **н бѣ̄ мнохооднтн емѸ** въ сѸботн скрозн снѣнѣ н наѸеше Ѹеннцн его пѸть творнтн вѣстрѣгающе класн ѣстн

¹⁶⁷ V. Jerković ovaj zaključak zasniva na usporedbi Čajn. s Mar. evanđeljem.

Čajn. н бысть **МНМОХОДНТН ЕМЪ** въ сѣботѣ скрозѣ сѣанна н науеше љуеннцн его пѣть творнтн вѣстрѣгающе класне

Дов. **Н БЫ МНМОХОДНТН ЕМЪ** въ соуботѣ скрѣзн снѣннѣ н науеше љуеннцн его поуть творнтн вѣстрѣгающе класне

Мк. 2:23

VIII. 3. 3. *Besprijedložni lokativ*

Upotreba *besprijedložnog* lokativa smatra se arhaičnom pojavom još u kantskim evanđeljima, pa opstanak ovog oblika u crkvenim tekstovima iz 14. i 15. st. dodatno potvrđuje konzervativnost bosanske pisarske tradicije te se može smatrati i njenom važnom odlikom.¹⁶⁸ Konstrukcije s *besprijedložnim* lokativom u Kop. evanđelju mogu imati značenje mjesta i vremena:

Mt. еднномѣ ѿ жнтель **СТРАНН** тон^{15:15}; **МОЛНТЕ** же се да не бѣдетѣ бѣжѣство ваше **ЗНМН** нн ѣ сѣботѣ^{24:20}; Мк. кога^А **ГЪ** домѣ прндетѣ **ВЕУЕРЬ** лн нлн **ПОЛОНОЦН** нлн ѣ пѣтельглашенне нлн **ЮТРО**^{13:35}; Lk. ндетѣ к немѣ **ПОЛОНОЦН**^{11:5}, а **ЮТРН** ѣ пецѣ вѣмѣтаемѣ^{12:28}.

Kao i u Čajn. evanđelju (Jerković 1975: 183), ali i u drugim predstavnicima bosanske skupine, lokativ bez *prijedloga* javlja se uz *glagole prikosnuti, pristaviti, prěsěděti*:

Mt. прнкоснѣ се вѣскрнлн рнзн его^{9:20}, тога^А коснѣ се оуню нма^{9:29}, прнкоснѣ се оуню нма^{20:34}, н прнставнтѣ мнѣ^{26:53}; Мк. прнкоснѣ се рнзѣ его^{5:27}, прнкоснѣ се мнѣ^{5:31}, прнсндетѣ мнн^{8:2}; Lk. коснѣвн се мнѣ^{8:45}, прнкоснѣ се мнѣ^{8:46}, не прнкасаете се брѣментѣхѣ^{11:46}.

Međutim, uz *glagol diviti se* u Kop. evanđelju dolazi *prijedlog*, kao u Div., Hval., Vrut. i Pripk., dok se *besprijedložni lokativ* javlja u Nik. i Čajn. evanđelju:

Lk. н днвнше се о ѿвѣтѣ его^{20:26} (Div. н днвльше се о ѿвѣтѣ его, Hval. н всѣ дѣвнше се о ѿвѣтѣ его, Vrut. н дѣвлаше се о ѿвѣтн его, Pripk. днвльше се о ѿвѣтѣ, Nik. н днвльше се ѿвѣтн его, Čajn. н днвнше се ѿвѣтѣ его).

¹⁶⁸ *Besprijedložni lokativ* rijetka je pojava i u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika. Vidi o tome kod Reinharta (u: *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* 2014: 334). Međutim, zanimljivo je to da se *besprijedložni lokativ* javlja u Brevijaru Vida Omišljanina: *da ne grěsěh' shodite se* (111b) i *iže imatъ čestъ vskr'senii prvъčem'* (280b) (Mihaljević 1997: 123), za čiji je tekst utvrđeno da ima veze sa bosanskom pisanom tradicijom.

VIII. 4. Supin i supinska rekcija

Čuvanje supina u Kop. evanđelju iznimno je rijetko. S obzirom na to da je tendencija zamjene supina infinitivom prisutna još u kanonskim evanđeljima, sasvim je očekivana rijetka pojava ove kategorije u tekstu iz druge polovine 14. stoljeća. Uglavnom na istim mjestima u kojima supin čuvaju i drugi pisari bosanskih evanđelja, nalazimo ga i u Kop. evanđelju, dok je Čajn. evanđelje otišlo dalje apsolutnim gubljenjem ove kategorije:

Mt. аще прндеть нлнѣ н **спѣть** его дрѹзн же прнемь копне проводе емѹ ребра^{27:49} (Div., Nik., Hval. спсѣть, Pripk., Dov. спасеть, Sof., Vrut., Čajn. спстн); Mk. не дѣнте вндѣмь аще прндеть нлнѣ **сьнетъ** его^{15:36} (Div. сънетъ, Nik. снетъ, Vrut. спсѣть, Hval. сннметъ, Čajn. снетн); Lk. **нзнде сѣн сѣть** сѣмене своего^{8:5} (Div., Hval. сѣть, Nik. нсѣать, Vrut., Pripk. **снѣтн**, Čajn. **нсѣть**).

Međutim, supin je u Kop. evanđelju ipak najčešće zamijenjen infinitivom:

Mt. мѹнтн насъ^{8:29}, наетн дѣлателе^{20:1}; Mk. прншь еси погѹбнтн насъ^{1:24}, **нзнде сѣати**^{4:3}, да не възвратнтъ се възпетъ възетн рнзн свое^{13:16}; Lk. прндѹ же н мнѹне крѣстнтн се^{3:12}, нже прндѹ послѹша его н цѣлнтн се ѿ недѹгъ свонѹхъ^{6:17}, **въннде внтатн**^{19:7}.

Supinska dopuna uglavnom dolazi u genitivu, što je u skladu s njegovom iskonskom rekcijom, za razliku od akuzativa koji dolazi kao rezultat zamjene supina infinitivom. Kopitarovo i Divoševo evanđelje ponekad bolje od drugih bosanskih slijede kanonska, poput primjera u stihu Mt. 28:1, gdje je supin zamijenjen infinitivom, ali je dopuna ostala u genitivu, dok druga bosanska evanđelja imaju akuzativ:

Mt. **въшѣ** же црѣ внднтн **ѹзлежешнѹхъ**^{22:11} (Div. оузлежешнѹхъ, Sof., Nik., Vrut., Hval., Mlet. възлежешнѹхъ, Čajn. възлежеше), прнде марнѣ магѣлннн н дрѹгаѣ марнѣ внднтн **гроба**^{28:1} (Div. гроба ~ Sof., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. гробъ); Lk. н бн егѣ **въннде въ домъ етера кнеза фарнсѣнска въ сѹботѹ ѣстн хлѣва**^{14:1} (Div. хлѣва, Hval., Mlet. хлѣвъ, Vrut. хлнвн, Čajn. хлѣвн).

IX. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kopitarovo četveroevanđelje jedan je od tridesetak sačuvanih tekstova bosanske crkvenoslavenske pismenosti. Rukopis je danas pohranjen u fondu *Kopitarjeva zbirka slavenskih kodeksov* (NUK) pod signaturnom oznakom Cod. Kop. 24, a nastao je u drugoj polovini 14. st. u okrilju Crkve bosanske. Filološko ispitivanje ovoga danas relativno dobro očuvanoga kodeksa nametnulo se kao zadatak istraživanja čiji su rezultati trebali ponuditi najvažnija saznanja o kodeksu i procesu uređivanja njegova teksta na svim razinama realizacije, potom o mjestu ovoga rukopisa u odnosu na staroslavenske kanonske, ali i kodekse bosanske skupine.

Slavistička nauka ovaj kodeks upoznala je veoma davno; prve je podatke o rukopisu dao ruski slavist G. A. Voskresenski (1182: 41–43), potom V. Jagić (1899), ali će se tek J. Šidak u radu “Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja ‘Crkve bosanske’” (1955) posvetiti ovom važnom bosanskom evanđelju ponudivši dragocjena paleografska i grafijska zapažanja. Uglavnom na temelju Šidakovih zaključaka o ovom kodeksu pisala je H. Kuna (2008: 103–106), dok je u posljednje vrijeme jezik ovoga rukopisa bio predmetom analize J. Jurić-Kappel (2005; 2013).

Današnji izgled rukopisa ne odgovara u potpunosti prvobitnom stanju. Neke promjene koje su išle na štetu kodeksa učinio je zub vremena, dok su druge rezultat ljudskih ruku. Početak i kraj knjige nije stradao mnogo, barem ne kao što je to slučaj sa većinom bosanskih crkvenih rukopisa, ali se ne može sa sigurnošću utvrditi da li je to učinilo vrijeme, što se nerijetko dešava starim knjigama budući da su to dijelovi kodeksa koji su i najosjetljiviji, ili je to djelo ljudskih ruku. Osim toga, u kodeksu nije preživio kolofon, pa o naručiocu knjige, imenu pisara, kao i tačnom vremenu nastanka kodeksa nemamo sačuvanih podataka. To, naravno, onemogućava izvođenje zaključaka i o najstarijoj sudbini knjige. Nekoliko bilješki iz mlađeg razdoblja – **πετροϝ η παυλα** i **сѣ же петроϝ η павла , њ на Ѡсѣненіе цркве** (34a) – poslužile su kao osnova pretpostavci da se rukopis nalazio u Manastiru sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju na Limu, i to još prije kraja 15. stoljeća. Međutim, bilješka koja se našla na toj stranici predstavlja liturgijsku oznaku za parabolu o građenju crkve, a nju nalazimo i u nekim drugim rukopisima, npr. u kanonskom Marijanskom evanđelju, što, barem na

osnovu ove marginalije, u potpunosti relativizira Šidakovu pretpostavku o mjestu gdje se nalazio rukopis. Ni najmlađa sudbina rukopisa nije sasvim poznata, premda se pretpostavlja da je Bartolomeju Kopitaru ovaj rukopis poklonio Vuk S. Karadžić. Kao što je poznato, godinu nakon Kopitarove smrti, 1845. godine, rukopis je otkupila austrijska vlada i poklonila ga Biblioteci Ljubljanskog liceja koja se danas naziva Narodna i univerzitetska biblioteka (NUK).

Inače, tekst kodeksa sačuvan je gotovo u cijelosti, s tim da od prvobitnoga kodeksa nedostaju sljedeći listovi: početak koji je sadržavao popis glava Ev. po Mateju i predstavu evanđeliste, dva lista Matejeva evanđelja (3:6–4:20), druga stranica popisa glava Ev. po Marku i predstava evanđeliste (65/1 i 65/2), list Ivanova evanđelja (8:14–8:31) i list kolofona. Za listove na kojima su došle iluminacije, sa kojima su stradali i popisi glava, može se pretpostaviti razlog zbog kojeg nisu sačuvani jer su takve pojave zasvjedočene i u drugim kodeksima Crkve bosanske; naime, novim vlasnicima najvjerojatnije nisu odgovarale pojedine likovne predstave, dok je kolofon, koji je svjedočio o prvom vlasniku, također bio nepotreban. Ipak, mnogi ukrasi sačuvani su u rukopisu te se za Kop. evanđelje može reći da pripada grupi relativno bogato iluminiranih rukopisa. Istina, likovna vrijednost ovoga kodeksa ipak nešto zaostaje u odnosu na Nik. evanđelje, Hval. i Mlet. zbornik. Neki ukrasi podražavaju veoma stare uzore iz 12. st., a takav zaključak zasniva se na sličnostima pojedinih inicijala s onima iz Mir. evanđelistara, ali izrazita sličnost nekih iluminacija povezuje ukras Kop. rukopisa sa Vrut. evanđeljem te Giljf. apostolom 14.

Od kodikoloških podataka važni su sljedeći: format Kop. evanđelja je prepoznatljiva mala osmina čije su dimenzije 19 x 12,5 cm. Kodeks danas čine 242 lista od kojih je deset praznih. Pergamentnih listova je 226 i oni pripadaju prvobitnom kodeksu, dok je ostatak, na kojem se nalazi mjese-coslov, pisan na papiru. Pergamena je dobro očuvana, a vjerojatno je bila bez značajnih oštećenja i u vrijeme pisanja kodeksa jer nema velikih lakuna. Manje lakune evidentiraju se uglavnom na početku i na kraju kodeksa, te s obzirom na to da zahvataju ponekad i slova, sa velikom sigurnošću se može utvrditi da su rezultat kasnijih oštećenja.

Od svih sačuvanih bosanskih crkvenih tekstova Kop. evanđelje pretrpjelo je najviše reparacija. Kompletan kodeks u potpunosti je prilagođen liturgijskom obredu srpske pravoslavne crkve, što je podrazumijevalo, osim spomenutih trganja iluminiranih listova koji su novim vlasnicima bili neupotrebljivi, struganje Amonijevih glava i Euzebijevih kanona. To je urađeno tako vješto da se na najvećem broju stranica uopće ne vide tragovi ove stare

podjele teksta, na nekima se vide samo obrisi, dok se samo na rijetkim mjestima sačuvala ova podjela (v. 70a, 71b, 72b i 129b). Struganje Euzebijevih kanona nalazimo i u Nik. evanđelju, ali samo na početku rukopisa.

Tip ćiriličnoga pisma kojim je pisan tekst Kop. četveroevanđelja je prepoznatljivi bosanski kvadratični poluustav, čija je temeljna odlika stanovito zadržavanje konzervativne morfologije slova. Svečanost ovoga tipa crkvene ćirilice ogleda se u relativnom očuvanju pravokutnog slovnog modela, zapravo pravilnih proporcija slova, zatim upotrebi tankih i debelih linija. Međutim, ostaci tinte sa tek prepisanih listova, kao i brojne greške različite prirode, svjedoče o tome da je pisar vrlo ubrzano prepisivao tekst, pa se na osnovu toga stječe utisak da nije pretjerano pedantan i brižljiv. Vizuelna usporedba s drugim reprezentativnim bosanskim crkvenim kodeksima nameće zaključak da njegovo pismo ipak ne doseže ljepotu Hval. i Nik. rukopisa.

Karakteristika slovnog inventara ovoga pisara, koji je varijanta crkvenog poluustavog pisma, jest prelazak pojedinih slova u zamišljeni četverolinijski prostor: u donji prostor manje ili više prelaze slova Δ, 3, ρ, ογ, φ, χ, ψ, υ i ζ, dok u gornji prostor prelaze ʒ i ponekad neznatno ʒ̄.

Od paleografskih specifičnosti posebno se izdvajaju forme slova koje pisara Kop. evanđelja povezuju sa starijom tradicijom bosanske pismenosti. Tako npr., slovo đerv pisano je u morfološkoj varijanti bez prečke **Đ**, a takvu formu nalazimo u Man. i Div. evanđelju **Đ̄**. Slovo za vrijednost /u/ javlja se u tri realizacije. Stara ligatura, sazdana od slova o i iziće, u Kop. rukopisu javlja se u dva oblika – nespojeni i spojeni. Nespojena je ligatura s nadmetnutim dijelom u obliku ptičice **ȯ**, ali se javlja i spojena u vidu jednopotezne **ou**. Uz takve uopćene varijante, kod pisara Kop. evanđelja rjeđe se javlja i spoj ογ, koji je dobio oblik horizontalne ligature. Ova ligatura je najvjerojatnije bosansko-humska inovacija prirodnog vodoravnog pomjerenja slova: od dodirivanja do potpunog preklapanja. Međutim, ne stječe se dojam da je pisar vješt ovoj ligaturi, što upućuje na mogućnost da pisar imitira stanje u predlošku. Desni krak slova, koji prelazi u donji dio četverolinijskog sistema, može biti duži **oγ̄**, sa zadebljanom kukicom na vrhu, ili kraći **ou̇**, sa zavijenom kukicom. Reliktom starijeg stanja, vjerovatno pod utjecajem predloška, može se posmatrati i rijetka upotreba slova jery **Б̄** pisanog u morfološkoj varijanti sa spojnicom.

Ipak, pored navedenih slovnih oblika koje manje-više nalazimo i kod drugih pisara crkvenih tekstova, u Kop. evanđelju najzanimljivije su dvije inačice slova Δ izvedene izvijanjem poteza ulijevo **Δ̄** (164b-17r) i **Δ̂** (168b-17r), što ukazuje na svojevrsnu minuskulizaciju, pa i stilizaciju slovne forme.

Utjecaju starijeg predloška najvjerojatnije treba pripisati i prisustvo digrama *oy* u drugom dijelu kodeksa, u Lukinu i Ivanovu evanđelju: Lk. 13:7 *πρηχοδ̂y*, 19:22 *σ̂λ̂κδοy*, *κ̂νοy*, 22:21 *ροyκα*, 23:12 *вражд̂y*; Iv. 4:36 *μ̂yζδοy*, 5:6 *ρα̂ẑm̂b̂b̂v̂*, 6:43 *μεжд̂y*, 9:30 *ω̂ κ̂y*, ali o snazi utjecaja predloška vjerojatno govore i primjeri slova *jery* i *jus*, koja svakako ne pokrivaju stare vrijednosti. Premda slovo *jery* kod nekih bosanskih pisara ravnopravno ulazi u slovni inventar, npr. u Nik. evanđelju i kod Hvala, pisar Kop. ne piše ga često. Svega četrdesetak primjera u cijelom tekstu razlog je zbog kojega ga prvi istraživači ovoga kodeksa nisu čak ni uočili: Mt. 7:21 *всаκb̂*, 9:36 *в̂д̂д̂b̂b̂*; Mk. 3:33 *в̂с̂b̂*, 12:29 *запов̂д̂b̂*; Lk. *пр̂б̂ẑn̂b̂* (106b), 10:30 *ε̂р̂b̂x̂δ̂*; Iv. 5:2 *н̂м̂л̂ц̂b̂*, 17:11 *м̂yр̂b̂*.

Iz oblasti fonologije uočava se visok stepen prodora dijalekatskih inovacija u strukturu teksta, što se najbolje prepoznaje u masovnoj ikavizaciji koja ukazuje na organski idiom pisara. Sudeći po rijetkim primjerima u kojima je sekvenca *-nr-* bilježena kao *-ѣr-* (Mt. 9:50 *м̂ѣр̂b̂*; Iv. 1:10 *м̂ѣр̂н̂*, 14:22 *м̂ѣр̂δ̂*, 17:11 *м̂ѣр̂н̂*), izgleda da diftongizacija visokog vokala ne zahvaća tekst Kop. rukopisa, što je izraženija pojava kod nekih drugih bosanskih pisara, pa se samim tim čini da u pisarevom organskom idiomu nije došlo do ovoga pomjeranja. Iz toga se nameće zaključak da bi Kop. evanđelje doista moglo biti pisano na zapadnijem terenu, svakako ikavskom, ili, preciznije rečeno – da je pisar sa ikavskoga prostora koji nije zahvaćen spomenutom promjenom. Takvo viđenje savršeno objašnjava i izrazito visok procenat ikavizama zabilježenih u kompletnom kodeksu.

Frekvencijska analiza refleksa jata pokazala je kako se čitav niz visoko frekventne leksike karakteristične za sakralni novozavjetni tekst piše češće u ikavskoj formi. S obzirom na to da mnoge od ovih osnova – *grěh-*, *hlěb-*, *slěp-*, *gněv-*, *děv-*, *liceměr-* – ulaze u najuže polje biblijske leksike neophodne za iskazivanje poruke koju taj tekst odašilje, apsolutna pobjeda ikavizma u ovim leksemama najbolje se objašnjava činjenicom da je ona pisaru prestižnija, a to znači da je izrazito ikaviziranje teksta svojevrsna stilizacija pisane riječi. O pobjedi ikavizma nad oblicima u kojima se čuva grafem jata dobro govori podatak da je samo u osnovama *grěh-*, *hlěb-*, *slěp-*, koje se javljaju 241, odnos 155:87 u korist ikavizma.

Drugu skupinu čine oblici riječi koji se također javljaju u ikavskoj formi, ali su češće zabilježeni u verziji s jatom. Npr., u vrlo frekventnim korijenima poput *věr-*, *běs-*, *těl-*, *čěl-* apsolutnu premoć nose oblici sa tradicionalnim bilježenjem jata, ali se ipak nerijetko bilježe i u ikavskim likovima. Nasuprot njima, u korijenima poput *měst-*, *vrěm-*, *svědě-*, *črěv-*, *lět-*, *pěnez-* ikavizmi su iznimno rijetki, iako su riječi koje sadrže te korijene relativ-

no frekventne. Ekavski refleks rezerviran je za knjiške oblike s osnovom *-vęšta-* u oblicima glagola *ввещати, завещати, вешати, развещати*, dok se oblik Lk. 5:17 *седеце* tumači predloškom ili drukčijim korijenom (< *seđ-*).

Kada je riječ o poluglasima, analiza teksta potvrđuje stanje koje pokazuju i drugi istodobni bosanski kodeksi; cijeli tekst je jednojerov, jaku poziciju karakterizira sporadična vokalizacija, u Kop. možda i izraženija nego u drugim kodeksima, dok se u slaboj poziciji evidentiraju primjeri gubljenja. Vokalizacija jakoga poluglasa u */a/* reflektira osobinu pisareva idioma, odnosno stanje štokavskih govora 14. st., a zahvaća različite kategorije riječi. U prijedlozima je pojava veoma rijetka, u prijedlogu *vb* sa samo dva primjera zapadnog refleksa grupe *va*: Mt. 2:18 *ва рами*, Lk. 22:43 *ва рани*.

Nazali *ǝ* i *ǣ* su denazalizirani u */o/* i */e/*, a uz spomenuti grafijski ostatak slova jus, naročito se ističe primjer u kojem se ispoljila promjena *ǣ > /a/*: Lk. 18:29 *ѡда*. Ova pojava, izuzev u korijenu *ǣti*, veoma je rijetka u drugim bosanskim evanđeljima, usp. kod Hvala *ѡсть* (Aleluë 118:59), pa je prisustvo refleksa */a/*, svojstvenog čakavskom narječju, moguće tumačiti ili kao relikv arhaičnog sloja zapadne štokavštine, ili, pak, kao svjedočanstvo iz stare podloge bliske makedonskoj ili ruskoj redakciji, s obzirom na to da ovaj refleks na istom mjestu čuva i rusko Mstislavovo evanđelje.

I nekadašnji visoki vokal srednjeg reda, bilježen digramom *ы*, u bosanskim je govorima dobio vrijednost */i/*, pa je u ikavski obojenim tekstovima poput Kop. evanđelja stvorena mogućnost pokrivanja vrijednosti iskonskog */i/* ovim slovom. Ipak, u Kop. rukopisu čuva se i digram *jery*, ali o njegovoj poremećenoj upotrebi govori primjer u kojem je pisan u inicijalnoj poziciji – Mk. 3:33 *ѡсь* – gdje po pravilima stsl. norme nije mogao stajati. Od četrdesetak u tekstu evidentiranih primjera samo je na nekoliko mjesta pisanje slova *jery* podudarno s njegovom etimološki validnom pozicijom, dok je u većini primjera došlo na mjestu vokalske vrijednosti */i/*: Mt. 9:36 *ѡдѡвь*, 11:14 *прнѡты се*, 15:22 *дѡщѡ*, 18:8 *лѡ*, 25:40 *брѡтыѡ*, 27:41 *арѡхѡерѡне*; Mk. 5:21 *ѡ корѡбѡ*, 13:9 *ѡѡдѡмѡ*, 14:34 *смрѡты*; Lk. 2:48 *ствѡры*, 10:30 *ѡрыѡ*.

Slogotvornost sonanata *r* i *l* u kompletnom kodeksu gotovo uvijek je obilježena poluglasom, a refleks slogotvornog *l > /lu/* u obliku Mt. 16:6 *слѡньѡ*, koji je davno uočen u Kop. evanđelju na istom mjestu na kojem ovaj refleks čuvaju Mir. i Vuk. evanđelje, najvjerovatnije je došao iz predloška. Naime, promjena *l̥ > /lu/* ne mora upućivati na prizrensko-južnomoravski areal jer je u fizionomiji zapadnoštokavskih (i čakavskih) govora ovakav refleks mogao biti rezultat diftongizacije *l̥*, o čemu svjedoče primjeri kombinacija *lu* i *ul* na mjestu slogotvornog *l* u drugim bosanskim evanđeljima: Ev. N° 697 *ul* Mt. 23:24 *погѡльѡаѡце*, Sof. *lu* Mt. 23:24 *поглоѡаѡце*.

Bilježenje finalnog *l* u Kop. rukopisu zaslužuje posebnu pažnju zbog toga što izostanak alternacije *l > /o/* – ako je suditi na osnovu drugih bosanskih tekstova u kojim je ova promjena zasvjedočena tek krajem 14. stoljeća – navodi na zaključak da bi se vrijeme pisanja Kop. evanđelja moglo pomjeriti prema sredini 14. stoljeća. Promjena *l > /o/* na kraju riječi i sloga zapravo se nikad ne evidentira u Kop. evanđelju.

Od suglasničkih alternacija bilježi se refleks praslavenske grupe **dj > /j/*, što svjedoči o zapadnoštokavskom idiomu pisara: Mt. 3:5 *нсѡѡше*, 7:1 *осѡѡте*, 9:35 *проѡѡше*, 17:25 *ѡ тѡнхъ*; Mk. 1:32 *зѡѡше*, 16:16 *осѡень*; Lk. 2:37 *ѡѡше*, 16:25 *такое*; Iv. 3:6 *роеное*, 20:15 *врѡграѡннѡ*.

Među suglasničkim alternacijama evidentiraju se jednačenja suglasnika te disimilacije. Tako su se našli primjeri u kojima je, npr., jednačenje po zvučnosti izvršeno, poput oblika *опѡстонмѡ* i *глатѡчн*, ali se poluglas još uvijek čuva, što ilustrira ukrštavanje fonološkog i etimološkog načina bilježenja: Mt. 12:42 *юшка* (< *южка*), 23:4 *тешка* (< *тежка*); Lk. 3:5 *глатѡчн* (< *гладѡкы*), 21:20 *опѡстонмѡ* (< *обѡстонмѡ*), 24:42 *ѡ пѡель* (< *бѡель*).

Posebno je zanimljiva promjena *n > l* u korijenu imenice *znamenije*. Disimilacija ovoga tipa vjerovatno je bila raširenija u prošlosti jer o njoj svjedoče i takvi oblici na epitafima i u poveljama, zatim u Pripk. evanđelju, a ova promjena zastupljena je i kod pisara Kop. evanđelja: Mt. *кѡ о просецнхъ зламеннѡ* (25b), 16:1 *зламенне*, 26:48 *зламенне*.

U okviru morfoloških ispitivanja teksta Kop. četveroevanđelja u prvom planu pažnja je usmjerena na praćenje prodora dijalekatskih inovacija, odnosno na paradigmatско interferiranje dvaju gramatičkih sistema – staroslavenskog i zapadnoštokavskog, koji je u osnovi organskog idioma pisara. Stepен inovacija koje prodiru u staroslavensku strukturu ovisi o više faktora; ponajprije o obrazovanosti pisara i njegovom odnosu prema tekstu, što se vidi u slijeđenju knjiške norme ili u njenom napuštanju u korist oblika iz morfološke strukture pisarevog idioma, ali i o predlošku s kojeg prepisuje kodeks. Međutim, pored dijalekatskih inovacija koje svjedoče o morfološkom sistemu štokavskih govora druge polovine 14. st., u bosanskim evanđeljima, uostalom kao i u crkvenim tekstovima drugih slavenskih redakcija, nalazimo i reflekse prožimanja morfoloških paradigmi koji izviru iz kanonskih tekstova.

Oblici imenica muškoga roda koje su se mijenjale po nekadašnjoj *ō*-deklinaciji još u kanonskim tekstovima preobražavaju padežnu paradigmu, a rezultat tih izmjena je i izjednačavanje pojedinih padežnih oblika. Semantička kategorija živosti dovela je do genitivno-akuzativnog sinkretizma, a ostaci starijeg stanja čuvaju se u Kop. evanđelju i uglavnom se

vezuju za imenice *otrokb* i *mladěnbьcb*. Iako se za imenicu *otrokb* bilježi i A koji je primio genitivni nastavak – Mt. 8:13 обрѣте **отрока** своего, 9:42 нсѣѣлн **отрока** н вѣдасть оцѣ его – referent se ove imenice, kao i imenice *mladěnbьcb*, još uvijek ne smatra osobom te češće čuva iskonski oblik akuzativa.

Sa kategorijom živosti povezan je i dativni nastavak *-ovi/-evi* koji u glavnu promjenu dolazi iz starih ū-osnova. Ovaj padežni oblik, koji se još naziva *dativus personalis*, također je relikv morfološkog stanja iz kanonskih tekstova, a u Kop. evanđelju obuhvaća samo imenice koje označavaju živo: Mt. 8:4 нєрнѣвн, 14:12 нсѣвн, 17:4 моснєвн, 17:24 петровн, 22:17 кєсарєвн, 22:44 гѣвн, 26:57 арѣхнєрѣовн, 26:73 петровн; Mk. 9:5 монснєвн, 5:36 арѣнсѣлаговѣ, 5:37 петровн; Lk. 2:23 гѣвн; Iv. 18:15 арѣхнєрѣовн, 18:17 петровн.

Utjecaj ū-osnova na glavnu promjenu imenica m. r. pokazuje i nekoliko primjera G mn. u kojem je osnova proširena sufiksom *-ov/-ev-*. I ova pojava također ima izvorište u kanonskim tekstovima, ali je podržava i organski idom pisara: Mt. грѣховѣ 26:28; Mk. 1:4 грнѣховѣ, 2:6 кннѣжннєковѣ, 5:26 враѣєвѣ; Lk. 3:3 грѣховѣ, 24:47 грѣховѣ.

Nastavak nekadašnjih ū-osnova u G mn. uglavnom je ograničen na imenice *mužb* i *dinarb*. Pojava je posvjedočena i u kanonskim tekstovima, a nalazimo je i kod drugih predstavnika bosanske grupe: Mt. 14:21 ^{мѣжн}, 15:38 мѣжн; Mk. 6:44 мѣжн; Lk. 9:14 мѣжн, 7:41 дннарн; Iv. 4:18 мѣжн. Također, iz starih ū-, ū- i konsonantskih osnova dolazi i nastavak *-mi* u I mn. glavne promjene, a i ove oblike nalazimo kod drugih bosanskih pisara – u Div., Vrut., Hval. i Čajn. rukopisu: Mk. 13:9 црѣмн; Lk. 11:31 сѣ мѣжмн.

Od inovacija iz narodnog jezika evidentira se u tekstu Očenaša prodor novog nastavka *-e* u A mn.: Mt. 6:12 н останѣ намѣ **дльге** наше, a inovirani oblik imenice *dlbgь* u ovome stihu bilježi se i u nekim drugim bosanskim evanđeljima, poput Vrut., Mlet. i Pripk. rukopisa.

Imenice ū-osnove i ū-osnove također mijеšaju nastavke sa glavnom muškom deklinacijom, a i te pojave najčešće vuku korijene iz kanonskih tekstova. I ovdje je kategorija živosti učinila svoje, a rezultati tog utjecaja najbolje se vide u oblicima imenice *synb*, koja je ujedno i najfrekventnija imenica ove vrste. Miješanje G i A jd. u koje prodire nastavak *-a* iz glavne promjene česta je pojava, premda se čuvaju i iskonski oblici akuzativa: Lk. 2:7 родн **снѣ** своего прѣвѣнѣца ~ Mt. 1:25 роднтѣ **снѣ** свон прѣвѣнѣцѣ.

I imenice *domь* i *vrьhbь*, kao i imenica ū-deklinacije *gospodbь*, poprimalju nastavke glavne muške promjene: D jd. Lk. 10:5 домѣ i I jd. Mt. 24:45 домомѣ; G jd. Lk. 2:7 до врѣха; G jd. 25:21 гѣ i D jd. Mk. 16:20 гѣ.

Kod imenica srednjega roda, pored promjena u kojima je riječ o fonološkim procesima – npr. sažimanja nastavka *-iji* u *-i* u L jd.: Mt. 1:22 по прнселєнн, 22:33 о љуєнн; Mk. 4:18 љ трънн, 6:4 вь рожє̑нн; Lk. 2:44 вь рождєнн, 21:19 вь тръпннн – također se evidentiraju ujednačavanja prema glavnoj deklinaciji. Kod konsonantskih osnova, koje inače dobro slijede staroslavensku normu, ponekad se uočava ujednačavanje prema glavnoj deklinaciji: Mt. 5:34 не кльннте се ѿнѡдѡ нн **нѡомь** ~ Mt. 23:22 н кльнєн се **нѡєсемь**; Mt. 11:25 оує гн̄ **нѡѡ** н землн ~ Lk. 10:21 ѡує гн̄ **нѡсн** н зм̄лн. U G mn. zabilježen je i nastavak *-i*, koji je došao iz *ī*-deklinacije: Mk. 13:27 ѡ конць землє до конь **нѡсн**.

Najznačajnija inovacija u paradigmi glavne promjene imenica ženskoga roda odnosi se na prodiranje genitivnog nastavka *-e* iz palatalne promjene u *ā*-deklinaciju. U Kop. evanđelju zabilježeno je nekoliko takvih genitiva, a upečatljivo je podudaranje novoga genitivnog oblika imenice *pravbda* na istom mjestu kao u Div. evanđelju, što najvjerojatnije govori o snazi predložka koji je blizak Div. rukopisu: Mt. 5:6 правѡдє, 5:10 правѡдє (Div. правдє), 5:20 правѡдє, 13:30 жєтвє, жєтвє; Mk. 2:27 сѡботє.

U I jd. nastavak *-omь* iz glavne muške deklinacije inače se rijetko bilježi u crkvenim tekstovima. U Kop. evanđelju evidentiran je samo jednom, i to u istoj riječi u kojoj je došao u Sof. i Pripk. evanđelju, ali u drugom stihu: Kop. Mk. 9:29 тъкмо **молнтвомь** ~ Sof. i Pripk. Mt. 17:21 тъкмо постомь н **м̄нтвомь**.

U zamjениčkim oblicima prodor inovacija u oblike ličnih zamjenica bilježi se rijetko. Zamjenica 1. l. isključivo se javlja u liku *azь*, a odstupanja od staroslavenske norme u kosim padežima uglavnom su glasovne prirode.

Kod zamjenice *i(že)*, *ja(že)*, *je(e)*, kada ima anaforičko značenje, odnosno kada je u službi lične zamjenice 3. l., očita je tendencija zamjene akuzativog oblika н младим ero: Mt. 14:5, 17:16; Mk. 1:12, 5:24; Lk. 2:7, 8:32; Iv. 4:40 itd.

I druge nelične zamjenice u pojedinim padežima čuvaju staroslaven-ske oblike, iako ima i odstupanja. Pokazna zamjenica *tb*, *ta*, *to* u N jd. m. r., pored primjera s očuvanim poluglasom, ima i oblike sa vokaliziranim poluglasom, pa je forma izjednačena sa N jd. ž. r.: Iv. 5:37 н пославн ѡцѡ **та** сѡѡтєльствѡєть о мнѡ, 5:46 о мнѡ бо **та** пнсє, 21:22 аще хоцѡ да н **та** прнбнвєть. U A mn. zamjenice m. r. oblik *te* također je zastupljen, a glavnina primjera dolazi u konstrukciji *vb te dьni*: Mt. 3:1 **вь те же д̄нн**, 24:19 вь те д̄нн; Mk. 1:9 вь д̄нн те; Lk. 1:39 вь те д̄нн; Iv. 3:1 **вь те же д̄нн**.

Kod zamjenice *kyjь*, *kaja*, koje dolazi do prodiranja *o* u osnovu, ali i kontrakcije. U N i A jd. m. r. javlja se *koji* – Mt. 24:42 вь конь ѡсѡ гѡ, te rijeko

i sažeti oblik *ki*: Lk. 12:39 **въ кн** ѹдсь, 14:31 **нлн кн** цр̄ь, 22:24 **бнсть же н пра въ ннхъ кн** мннтъ се.

Sažeti oblici javljaju se i u G i D jd. – *kogo, komu* – čime su se izjednačili s oblicima zamjenice *kto*. Jedini nesažeti oblik zabilježen je u G jd.: Lk. 9:55 **н рѣ не вѣста се коего** дх̄а еста вн. I u ž. r. prodire *o*, dok se u N jd., pored nesažete, javlja i sažeta forma: Mt. 22:36 **коѣ** заповѣдъ больша етъ ~ 12:28 **ка** естъ заповѣдъ прѣвѣшн вс̄ѣхъ.

Iz skupine zamjenica koje su imale posebnu deklinaciju, poput upitnih zamjenica *kto* i *čto*, važi također pravilo da dobro prate staroslavensku morfologiju. Jedini izuzetak je novi nominativni oblik zamjenice *čto* u liku *što*, zabilježen dvadesetak puta – usp. цо Mt. 8:26; Mk. 1:27, 10:36; Lk. 2:48, 18:41; Iv. 7:19 – jednom i u verziji koja svjedoči o izgovoru: Mk. 8:23 цто.

Paradigma pokazne zamjenice *sb, si, se* pokazuje kolebanja. U N jd. m. r., pored staroslavenskog oblika *sb*, javlja se i forma sa vokaliziranim poluglasom: Iv. 1:33 **са** естъ крѣстѣ дх̄омъ стн̄мь, ali se bilježi i nominativno-akuzativni oblik *si*: Mt. 8:27 **кто сн** естъ, 11:19 **гаѣте сн** ѹлв̄къ, 12:32 **нн ѹ сн** вѣкъ, 21:10 **кто сн** естъ; Mk. 6:47 **а сн** едннъ на землн; Lk. 17:18 **тъкмо нноплеменнкъ сн**.

U promjeni pridjeva iznimno su rijetke dijalekatske inovacije, ali se u G i A jd. m. r. pridjeva određenog vida javlja u nekoliko primjera i najznačajnija inovacija u ovoj paradigmi – prodiranje nastavka *-oga*: Mt. 5:35 **велнкога**; Iv. 6:68 **вѣунога**, 18:39 **нюдѣскога**, 19:21 **нюдѣскога**.

Za sistem glagolskih oblika u bosanskim evanđeljima dosadašnja proučavanja istakla su izrazitu konzervativnost, koja se potvrđuje u očuvanju nekih glagolskih kategorija poput asigmatkog aorista, ali i u očuvanju starijih gramatičkih nastavaka. Takvo stanje potvrđeno je i u Kop. evanđelju.

Tako npr., u oblike prezenta iznimno rijetko prodiru novi nastavci. U 1. l. jd. tematski glagoli uvijek imaju nastavak *-u*, bez primjera prodiranja atematskog nastavka *-m*. Ni u 2. l. jd. nema primjera novog nastavka *-š*, ali je otpadanje završnog *-tь* u 3. l. jd. i mn. zabilježeno nekoliko puta, a u oblicima gl. *jesamь* zasvjedočen je u stihu Lk. 12:38 i novi enklitički oblik u 3. l. mn.: Mt. 9:15 **прндѹ**, 9:17 **погнбнѹ**, 18:21 **сърншн**; Mk. 4:41 **послѹшаю**, 9:31 **вскрѣсне**, 10:31 **бѹдѹ**, 13:28 **прозебне**; Lk. 6:31 **творе**, 12:38 **сѹ**, 20:30 **пое**, 22:27 **бѹде**; Iv. 1:47 **може**, 3:3 **може**, **може**, 9:16 **хранн**. Najznačajnija inovacija u oblicima prezenta je prodiranje govornog *-mo* u 1. l. mn., iako se bilježi u svega nekoliko primjera: Mt. 6:12 **оставламо**; Mk. 5:9 **есмо**; Lk. 11:4 **оставлаемо**; Iv. 8:41 **ннсмо**, 9:28 **есмо**, često na istim mjestima u kojima novi prezent imaju i druga bosanska evanđelja, a to je tekst Očenaša.

U pogledu upotrebe aorista, u bosanskim evanđeljima davno je ustanovljeno da se ova grupa tekstova odlikuje naročitom arhaičnošću. Asigmatski aorist, koji je zapravo i u kanonskim evanđeljima arhaizam, kategorija je koja se smatra izrazitom odlikom bosanske crkvenoslavenske pismenosti, tako da se i u Kop. evanđelju čuva popriličan broj primjera ovoga starog aorista.

Međutim, i novi sigmatski aorist, koji je slavenska inovacija, u Kop. evanđelju veoma je frekventan. Jedan broj likova novog aorista ima podršku u kanonskim evanđeljima, posebno u Zogr. evanđelju. Naime, grupa primjera u kojima Kop. prati Zogr. često je suprotstavljena Mar. i Ass. u kojima dolaze asigmatski aoristi. Međutim, očita tendencija zamjene asigmatskog i starijeg sigmatskog novim sigmatskim aoristom u tekstu Kop. uočava se i u primjerima u kojima i kanonska i bosanska evanđelja češće čuvaju starije aoriste, dok Kop. ima novi, pa je pojava novog aorista najvjerovatnije rezultat utjecaja kontrolnoga predloška iz mlađe redakcije:

1. l. jd.: Mt. прѠДОХЪ ^{10:34} (Mar., Zogr. прѠДѢ , Div., Nik., Hval. i Čajn. прѠДѢ);
1. l. mn.: Mt. нДОХОМЪ ^{19:27} (Mar. нДОМЪ , Ass. нДОМ , Zogr. нДОХОМЪ , Div., Nik. нДОМЪ , Vrut. i Hval. нДЕМЪ); 3. l. mn.: Mt. сМЕТОШЕ СЕ ^{14:26} (Mar., Ass. сЪМАША СА , Zogr. сЪМАТОША СА , Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. сМЕТОШЕ СЕ); Mk. нДОШЕ ^{2:15} (Mar., Ass., Sav. нДѢ , Zogr. ѠДОША , Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. нДОУ).

U oblicima imperfekta također se dobro čuvaju stsl. nastavci, ali je zanimljiv odnos nesažetih i sažetih oblika. Primjeri bez sažimanja vokala nisu tako česti u Kop. evanđelju, dok nasuprot njima stoje oblici u kojima je sažimanje *-ěa-/-aa-* u *-ě-/-a-* pred nastavkom potpuno zavlдало. Inače, sažeti oblici imperfekta zastupljeni su i kod drugih bosanskih pisara, i crkvenih i svjetovnih tekstova, pa se ovakav imperfekt smatra općom zapadnoštokavskom crtom: Mt. 13:5 нМНШЕ , 27:34 НЕ ХОТНШЕ ; Mk. 2:13 нДѢШЕ , 9:32 рѠЗЪМНХЪ ; Lk. 4:41 дѠДѢШЕ , 18:35 сЪДѢШЕ ; Iv. 4:30 грЕДНХЪ , 7:44 ХОТНХЪ .

Oblici perfekta, koji također nisu česti u evanđeoskom tekstu, u Kop. evanđelju uglavnom se podudaraju sa stanjem u drugim bosanskim evanđeljima i najčešće svjedoče o zajedničkom prapredlošku, a utjecaj mlađe podloge moguće je pretpostaviti ponekad na osnovu primjera u kojem je u Kop. došao perfekt, dok kanonska i bosanska evanđelja čuvaju aorist: Mt. 21:23 $\text{н КТО ТН ЕСТЬ ДѠЛЬ ОБЛАСТЬ СНЮ}$ (Mar. i Zogr.^b дѠСТЬ , Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet. дѠСТЬ).

U Kop. četveroevanđelju u oblicima imperativa uočljiva je tendencija uopćavanja nastavka *-ite* u 2. mn., premda su evidentna kolebanja, ponekad u istom stihu: Iv. 7:24 $\text{НЕ СЪДѠНТЕ НА ЛНЦА НЪ ПРАВЕДЪНЪ СЪДЪ СЪДѢТЕ}$, a ро-

sebnu pažnju zaslužuju oblici u kojima je došao zapadnoštokavski refleks /j/ < *dj: Mt. 7:1 **нє осѣхнѣ**, 19:2 **продан**; Mk. 10:21 **продан**, 10:37 **дан**; Lk. 11:3 **дан**, 16:2 **въздѣн**, iako je ovdje riječ o pojavi fonološke prirode.

Slijedeće arhaične starocrkvenoslavenske paradigme uočava se i u oblicima participa. Prvi aktivni particip preterita ima stariji tip građenja. Međutim, u Kop. evanđelju uočava se i tendencija zamjene starijih tipova participa mlađim, što je vjerovatno refleks koji je porijeklom iz kontrolnoga predloška. To se najbolje vidi u primjerima u kojima se druga bosanska evanđelja nerijetko ponašaju kao cjelina, uglavnom čuvajući starije tipove, dok Kop. ima mlađe: Mt. 17:7 **прнстѣпнѣ** (Nik., Hval. i Čajn. **прнстоупль**, Vrut. **прѣстѣпаль**); Mk. 1:31 **прнстѣпннѣ** (Div., Nik., Hval., Mlet. i Čajn. **прнстоупль**). Najznačajnija inovacija u paradigmi pasivnog participa preterita bilježi se u G i D jd., gdje su došli nastavci *-oga* i *-omu* prema kanonskim *-ago* i *-u(je)tu*: Mt. 26:6 **прокаженога**, Mk. 14:3 **прокаженога**; Mt. 9:2 **ослабленомѣ**, Mk. 2:5 **ослабленомѣ**, Lk. 22:22 **рѣномѣ**.

Leksika Kop. četveroevanđelja, čije ispitivanje inače predstavlja jedan od najtežih zadataka budući da su međuredakcijske fluktuacije proizvele složenu leksičku građu raznih slojeva, praćena je kroz leksičke slojeve te varijante i dublete. Pri tome je tekstološka analiza Kop. evanđelja – zasnovana na usporedbi leksikona bosanske grupe u odnosu na kanonske tekstove i druge slavenske redakcije – pokazala da se u podlozi Kop. evanđelja nalaze dva temeljna sloja – stariji sloj, koji bosanska evanđelja povezuje sa kanonskim i ujedno svjedoči o starini i jedinstvu bosanske skupine tekstova, te mlađi sloj – koji Kop. evanđelje blago udaljava od bosanskog stabla i približava ga rukopisima mlađih redakcija slavenskog prijevoda evanđelja.

Starijoj podlozi najprije pripada slavenska leksika iz redakcije prvobitnoga prijevoda evanđelja sprovedene u Moravskoj, kojom je južnoslavenski model crkvenoslavenskoga jezika oplemenjen zapadnoslavenskim elementima. Tu spada cijeli popis leksema koje se smatraju moravizmima: *bratrъ*, *buky*, *вѣнѣти*, *година*, *градъсь*, *гробѣште*, *древлѣ*, *дрѣколъ*, *животъ*, *знаменати*, *iskazati*, *kokošъ*, *ladii*, *ladiica*, *mrъziti*, *myto*, *napastъ*, *neprijaznъ*, *nebesъskъ*, *otъrpustiti*, *otrokъ*, *pastyrъ*, *prositi*, *pěnežъ*, *propęti*, *rěsnota*, *spyti*, *studenъсь*, *sъnъmъ*, *šjui*, *umęti*, *človęčъskъ*, *jędro*...

Iako Kop. evanđelje zajedno sa drugim bosanskim dobro odražava stanje koje pokazuju kanonska evanđelja, unutar grupe jasno se uočavaju i refleksi prastarih račvanja. Tako npr., usporedba leksičkog dubleta *ladii*, *ladica* : *korablъ*, *korablъсь* pokazuje kako u Kop. – u odnosu na Nik., Vrut. i Hval. u kojima se relativno često javlja i *ladii*, *ladica* – apsolutno dominiraju likovi *korablъ*, *korablъсь*, dok se moravizam *ladii* javlja samo jednom. Na

starinu predložka koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja upućuje i očuvanje starijih varijanti *сѣнѣмѣ* i *сѣнѣмиште*, za razliku od mlađih preslavskih varijanti *сѣборѣ* i *сѣбориште* koje se u Kop. uopće ne evidentiraju.

Međutim, neke od moravizama poput lika *bratrѣ* uopće ne nalazimo u bosanskim tekstovima. Kopitarovo i sva druga bosanska evanđelja ponašaju se kao cjelina jer poznaju samo varijantu *bratѣ*. Na osnovu brojčane zastupljenosti sinonimskih parova *bratѣ* : *bratrѣ* – *bratija* : *bratrija* u kanonskim tekstovima pretpostavljena je najstarija dihotomija aprakos : tetra. Aprakosi, izuzev četiri primjera u Ass. evanđelistaru, ne poznaju formu *bratrѣ*, a pobjeda ove leksičke varijante u bosanskim rukopisima uklapa se i u frekvencijsku analizu I. Grickat, koja je potvrdila blisku srodnost bosanske grupe s Ass. evanđelistarom.

Najstarijem leksičkom sloju pripadaju i ohridizmi koji svjedoče o jakim vezama bosanskih evanđelja sa najstarijim makedonskim tekstovima, sa tzv. Ohridskom školom, a tu spadaju lekseme prvobitnog i drugog južnoslavenskog sloja koje se bilježe u Kop. evanđelju, ali i u kompletnoj bosanskoj grupi: *blagodѣtѣ*, *velii*, *vѣshytiti*, *drѣselѣ*, *drѣkolѣ*, *olѣi*, *radi*, *sѣvѣdѣtelъstvo*, *studenъcъ*, *сѣнѣмѣ*, *tѣkѣmo*, *hramina*, *šui*, *vѣlѣsti*, *gorъnica*, *grobѣ*, *gumъno*, *pitati*, *pišta*, *skoro*, *huliti*.

Međutim, iz mlađe podloge koja je poslužila pisaru Kop. četveroevanđelja kao kontrolni predložak ušao je spisak leksema koje se smatraju preslavskim, te ova skupina leksičkih izbora Kop. evanđelje, zajedno sa Čajn., Pripk. i Ev. iz Dov., ponekad blago udaljava od bosanske pramatice približavajući te rukopise drugim slavenskim redakcijama. Zapravo, preslavski književni centar, koji je formiran nakon progona Metodovih učenika iz Moravske u Bugarsku, označio je novo razdoblje u tradiciji crkvenoslavenskih redakcija. Revizija crkvenih tekstova koja je sprovedena u Preslavskoj školi rezultirala je novim leksičkim fondom zasvjedočenim u rukopisima šireg slavenskog područja.

Iako je o vezama bosanskih i bugarskih rukopisa, i starijih i mlađih, pisano i ranije, bosanska evanđelja u tom pravcu nisu detaljnije proučavana. Moguće razloge treba tražiti u činjenici da ova skupina tekstova, gledano u cjelini, nije bila zahvaćena značajnijim procesima ujednačavanja prema novoj redakciji, kakav je recimo sproveden u većini (jugo)istočnih redakcija. Zapravo, mogućnost utjecaja mlađih predložaka na pisare bosanskih evanđelja potisnuta je zaključkom da ova skupina izuzetno dobro tradira najstarije stanje. Međutim, zasada se za Čajn., Pripk., Kop. i Dov. evanđelje mogu sa relativnom sigurnošću pretpostaviti utjecaji predložaka nastalih na temelju preslavske redakcije. Premda pri definiranju preslavizama po-

stoje stanoviti problemi, pojava nove leksičke varijante koja ima uporište u nizu slavenskih rukopisa koji su očito prošli reviziju ukazuje na takvu mogućnost interpretacije dubleta i u Kop. evanđelju. Npr., riječi *pravo* i *petakъ* zasigurno su dio organskog idioma pisara, ali je njihovo prisustvo u evanđeoskom tekstu na mjestima na kojima drugi bosanski rukopisi prate izbore iz kanonskih – *pravo* umjesto hebrejizma *amenъ* i *petakъ* umjesto grecizma *paraskevъdi* – rezultat utjecaja mlađe podloge. Popis preslavskih leksičkih dubleta zasvjedočenih u Kop. evanđelju, koji ponekad imaju podršku i u drugim bosanskim evanđeljima, jest sljedeći: *drěvoděla*, *petakъ*, *pravo*, *strana*, *prěbiděti*, *mnogašti*, *zlatica*, *razъgněvati*, *strana*, *stranъnikъ*, *ratъ*, *trište*. Međutim, ostaje otvoreno pitanje porijekla mlađeg predloška koji je poslužio pisaru Kop. evanđelja u sporadičnom inoviranju leksike. U odnosu na hrvatskoglagoljske tekstove, koji također čuvaju fond leksike karakteristične za preslavski književni centar, primjeri iz Kop. evanđelja više govore o utjecaju predloška iz neke druge redakcije, s obzirom na to da se pojedini preslavizmi, poput *zlatica*, *razgrabiti* i *trište*, uopće ne pojavljuju u hrvatskoglagoljskom korpusu. Zasada se na temelju podudaranja većine navedenih preslavskih leksičkih izbora sa bugarskim Trnovskim, ruskim Galičkim, Mstislavovim, Jurjevskim i Frolovim te srpskim evanđeljima Vukanovim, Mokropoljskim, Raškohilandarskim, Bogdanovim i Ev. Crkolez – nameće pretpostavka o bliskosti kontrolnoga predloška tradiciji koja je kao rezultat preslavske recenzije zasvjedočena u najširem korpusu rukopisa slavenskog prijevoda evanđelja. Međutim, prodor leksičkih inovacija jurjevsko-mstislavovog tipa Kop. evanđelje može povezivati i sa predloškom iz srpske škole, čija je leksika također inovirana prema rukopisima druge redakcije Voskresenskog (T2).

Kad je riječ o neslavenskoj leksici, u slavenskom evanđeoskom tekstu najzastupljeniji su grecizmi. Kopitarovo evanđelje, uglavnom kao i većina bosanskih, čuva arhaični sloj grecizama koji su zasigurno pripadali prvobitnom sloju prijevoda evanđelja. Tu najprije spadaju oni grecizmi za koje u kanonskim evanđeljima ne nalazimo slavenske ekvivalente: *alavastrъ* (grč. ἀλάβαστρος), *arhitriklinъ* (grč. ἀρχιτρικλινος), *dragъma* (grč. δραχμὰς), *kinъsъ* (grč. κῆνος), *konъdratъ* (grč. κόδρατος), *korъvanъ* (grč. κορβᾶνας), *lenъtii* (grč. λέντιον), *paraklitъ* (grč. παράκλητος) itd. Navedenim grčkim leksemama treba pridružiti i one koje također pripadaju prvobitnoj verziji prijevoda evanđelja, ali za koje još u kanonskim tekstovima nalazimo i slavenske sinonime. Kopitarovo zajedno s ostalim bosanskim evanđeljima ponekad prati stanje u kanonskim, ali se ostaci starog kolebanja sasvim jasno uočavaju u okviru cijele grupe. Usporedba tih sinonimskih parova po-

kazala je da Kop. u odnosu na Nik. i Hval. češće ima slavenski ekvivalent, iako se sloj najstarijih grecizama još uvijek čuva: *upokrito* (grč. ὑποκριτής), *blasfimiya* (grč. βλασφημία), *katapetazma* (grč. καταπέτασμα), *ravvi* (grč. ῥαββί), *mamona* (grč. μαμωνᾶς) itd.

Rijetki su primjeri u kojima se Kop. odvaja i od kanonskih i od bosanskih, a tim usamljenim slučajevima analogiju je ponekad moguće pronaći u rukopisima drugih slavenskih redakcija. Naprimjer, varijanta Mt. 21:8 ὦ πηνηκη prisutna je u Kop. evanđelju i nema paralelu u drugim bosanskim rukopisima, ali je nalazimo u Ban. evanđelju, makedonskoj tetri s kraja 13. ili početka 14. st. koja je periferni predstavnik preslavske redakcije.

U sklopu pitanja o odnosu bosanske grupe evanđelja prema kanonskim tekstovima detaljno je raspravljala I. Grickat u studiji o Div. evanđelju, a rezultati do kojih je došla ova studija našli su potvrdu i u našim ispitivanjima. Bosansku grupu doista dobro podržavaju kanonske tetre Mar. i Zogr. evanđelje, ali naročito arhaični Ass. evanđelistar, i to u nekim suštinskim varijantama koje su najvjerojatnije ugrađene u najstariju opoziciju kraći aprakos : tetra. Zapravo, refleksi starih leksičkih razilaženja koje pokazuju kanonski tekstovi – Ass. naspram Mar. i Zogr. – mogu se uočiti i unutar bosanske grupe, s tim da su kasnija ujednačavanja i revizije prema predlošcima kojima su raspolagali bosanski pisari izmiješali građu različitih slojeva. Ipak, očuvani leksički fond uvjerljivo potvrđuje nekadašnje jedinstvo grupe i pripadnost istom stablu.

Jedna skupina primjera koja svjedoči o najstarijoj podlozi, zasigurno veoma bliskoj Ass. evanđelistaru, ugrađena je u bosansku pramaticu. To su na prvom mjestu one leksičke varijante i dubleti, zatim gramatički oblici te interpolacije u kojima se bosanska evanđelja ponašaju kao cjelina; oponašajući izbore koje čuva Ass. evanđelistar bosanski tekstovi istovremeno su suprotstavljeni izborima koje pokazuju Mar. i Zogr. evanđelje. Udaljavanje pojedinih evanđelja iz cjeline, što je rezultat veoma starih račvanja koja potvrđuju i kanonski tekstovi, ipak ne narušava opću sliku jedinstva bosanske grupe.

Snažno oslanjanje na predložak blizak Ass. evanđelistaru vidi se i u jednom broju primjera u kojima je Kop. podudarno samo s Ass., dok većina bosanskih evanđelja slijedi varijante iz Mar. i Zogr. Upravo skupina primjera – Mt. 10:1 εϑλ, 13:41 ὦ κοῦνϑυ ζεῖμλε, 14:20 κοσμηνη, 18:12 ὕετρα ὕλοβ ἔκα; Mk. 6:29 τηλο; Lk. 8:44 συзда; Lk. 12:39 ποδῤρητη; Iv. 2:17 ηησανο – osim što ukazuje na vrlo star predložak, potvrđuje slijeđenje varijanti kraćeg aprakosa, budući da većina bosanskih imaju varijante iz tetri.

Kada je riječ o utjecaju kontrolnoga predloška mlađe redakcije na pisara Kop. evanđelja, već je ranije uočeno kako se u pojedinim leksičkim varijantama i dubletima Kop. odvaja iz kompletne bosanske grupe, a predložak koji ne pripada bosanskoj školi ovaj kodeks povezuje sa nizom makedonskih, bugarskih, srpskih te ruskih aprakosa i tetri.

Jedan fond inovirane leksike ukazuje na bliskost kontrolnoga predloška Kop. rukopisa sa ruskim Frol. evanđeljem, koje se zasniva na bugarskom protografu i po svojoj strukturi blisko je novoj liturgijskoj tetri. Pored preslavizama koje nalazimo u oba rukopisa, svjedočanstva veze njihovih davnih predložaka, i to uglavnom u dijelu Matejeva evanđelja, vide se u nekim preživjelim podudaranjima – od fonoloških specifičnosti (Mt. 16:3 ΔΡΑΧΛΟΥΕΤΪ), preko leksičkih dubleta i varijanti (Mt. 17:27 ВЪСХОДЕЩЮ ПРЪВЮ), do zajedničkih grešaka (Mt. 16:3 ΛΗ ΗΣΚΨΑΤΗ) – u kojima Kop. ima podršku ovoga rukopisa, dok drugi bosanski predstavnici bolje slijede stanje u kanonskim evanđeljima. Ponekad leksičkim izborima Kop. rukopisa, pored Frol., podršku pruža i starije bugarsko Trn. evanđelje (Mt. 18:9 ДЪБРЪ, 27:28 ОДНЖЪ), ili, pak, ruski Dobril. aprakos i srpski Giljf. 1. (РАЗЪМОМЪ), a izbor u Mt. 18:6 ВЪ ГЛУБННН имају и tekstovi hrvatskoglagoljskih misala.

Neke tekstovno-leksičke posebnosti Kop. evanđelja mogle bi vući korijen iz punog evanđelistara bliskog Mir., a ostaci nekadašnjeg oslanjanja Frol. i bugarskog Trn. evanđelja na predložak blizak Mir. dobro se vide i u nekim dubletima i konstrukcijama koje su zajedničke tim rukopisima, i u tome ih slijedi Kop., dok druga bosanska i srpska evanđelja slijede kanonska: Mt. 14:6 РОЖЪСТВЪ СВОЕМЪ ТВОРАШЕ НРОДЪ – Kop. najslbližnje Mir., Frol. i Trn. Н РОДЪСТВОУ ЖЕ ТВОРНМОУ НРОДОВОУ, dok bosanska Nik., Vrut., Hval., Mlet., Čajn., Pripk. i srpska Vuk., Crk., Hil., Rh., Mokr. bolje prate Mar. ДНН ЖЕ БЫВЪШОУ РОЗЪСТВА НРОДОВА.

S druge strane, ponekad Kop. prati Mir. i Trn., dok i bosanska i srpska bolje slijede kanonska evanđelja. Tako npr., u stihu Mt. 13:55 НОВАНЬ Kop. kao Mir. ноѠ̄ i Trn. Ѡ(а)нѠ̄, dok Div., Nik., Vrut., Hval., Čajn. i Pripk. imaju kao Mar. i Zogr. носнѠ̄. Međutim, da je predložak na koji se oslanja Kop. otišao još dalje, sudeći po skupini primjera u kojima se udaljio i od Mir. i od bosanske pramaticе, pokazuju leksičke inovacije kojima podršku pružaju bugarsko Trn., ruska Gal., Jur. i Mstisl., ali i srpska evanđelja Vuk., Crk., Hil. i Mokr. Zapravo, srpska evanđelja oslanjaju se na preslavsku redakciju u kojoj su grecizmi zamijenjeni slavenskim sinonimima, a neki od tih leksičkih izbora, jurjevsko-mstislavljevog tipa, pripadaju drugoj redakciji Vo-

skresenskog (T2): Mt. 22:19 златнцѣ ; Mk. 6:3 дрѣводѣлннѣ ; Iv. 16:23 **право** право, 19:14 петакь .

Ali o snazi predložka koji pokazuje davna razilaženja i u srpskoj grupi svjedoči dobro stih Iv. evanđelja: 18:28 **ВЕДОШЕ** же нсѧ отъ канѣпѣ **въ преторѣ** **бѣ** же за ютра н тн не внндѣ **въ сѣднице** да не оскврѣнетъ се нъ да ѣдетъ паскѣ. Dok bosanska evanđelja Nik., Hval. i Mlet. u oba slučaja imaju jednu varijantu въ прѣтворѣ , pisar. Kop. ima dvije, stariju i mlađu, a raspoređene su tako da ilustriraju i udaljavanja među srpskim evanđeljima. U prvoj varijanti въ преторѣ Kop. slijedi Mir., Vuk.² въ преторѣ i Hil. въ прѣторѣ , dok u drugoj въ сѣднице ima podršku samo u Vuk. i Rh. въ соуднице , za razliku od Mir. i Hil. koja i na tom mjestu imaju въ преторѣ odnosno въ прѣторѣ . S druge strane, srpska evanđelja Crk., Mokr. i Bogd. u obje varijante imaju въ сѣднлннцоу kao Frol. i Ban. evanđelje. Da je riječ o predložku koji je nekada bio blizak predložku Vuk. evanđelja – na koje se ponekad oslanja i Rh., za razliku od Mir. въ преторѣ i srpskih Crk., Mokr., Bogd. въ соуднлннцоу koja slijede matricu Frol. i Ban. – potvrđuje se ponovo u stihu Iv. 18:33.

Inovirani leksički izbori u Kop. rukopisu ponekad možda ukazuju na blisku vezu njegovog teksta sa predložkom Hrvojeva misala. Naročito na ovu vezu upućuje pojava gl. lika *govoru* na istom mjestu u evanđeoskom tekstu u kojem drugi uspoređivani rukopisi, i bosanski i hrvatskoglagoljski, čuvaju kanonski izbor *glagolju*: Iv. 16:23 говорѣ Kop. kao Hrv. *govoru*, dok bosanski i hrvatskoglagoljski Vat.₄, Nov., Roč. gl(ago)lju imaju kao kanonska Mar., Zogr. i Sav. глѣж . Premda je novi gl. lik mogao doći iz organskog idioma, činjenica da se izuzev ovoga mjesta više nigdje ne pojavljuje u bosanskim evanđeljima možda više govori u prilog pretpostavci da dolazi iz predložka.

Inače, Kop. i Hrv. povezuju i neke druge inovacije poput čestih sigmat-skih aorista, ali ovo podudaranje u mlađim glagolskim oblicima ne bi trebalo navesti na zaključak da je Kop. rukopis bliži Hrv. tekstu u odnosu na druge hrvatskoglagoljske misale. Širom usporedbom njihovih tekstova jasno se uočava da je Kop. evanđelje, uostalom kao i drugi predstavnici bosanske skupine, najbliže nastarijem hrvatskoglagoljskom misalu – Vatikanskom Borg. illirico 4, čija matica inače dobro čuva fond staroslavenskih riječi. To dokazuju brojni primjeri u kojima je Hrv. leksički podmlađen, dok Vat.₄ zajedno sa bosanskim čuva konzervativnije izbore prateći stanje u kanonskim rukopisima. Razilaženja se uočavaju ne samo u izboru leksičkih dubleta i varijanti nego i u cijelim konstrukcijama: Mt. 5:47 цѣлѣете дрѣгн ваше Kop., Div., Hval. i Vat.₄ цѣлуете drugi vaše kao Mar., Zogr., Ass.

i Sav. $\text{цѣлоуете другѣгы вашѣ}$, dok Hrv., Nov., Roč. imaju – pozdravite braćiju v(a)šu.

Međutim, uopćeno gledajući, za bosansku grupu evanđelja i hrvatskoglagoljske tekstove može se reći da u znatnoj mjeri dijele leksiku iz arhaičnih, očito davnih zajedničkih predložaka. Pored moravizama i ohridizama, to potvrđuje i očuvanje grecizama koji se pripisuju prvobitnom prijevodu: Mt. 6:24 мамонѣ – Hrv. mamoni, Vat.₄, Nov., Roč. mamoně; Mt. 26:7 алавастарѣ – Hrv., Nov., Roč. alvestru, Vat.₄ alvastru; Lk. 15:8 драгамѣ – Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. dragamě; Iv. 16:7 параклнтѣ – Hrv., Vat.₄, Nov., Roč. paraklitě itd.

Kada se sve navedeno uzme u obzir, temeljno pitanje analize leksike Kop. četveroevanđelja trebalo je ponuditi rezultate odnosa Kop. rukopisa prema ostalim bosanskim evanđeljima. Prema popisu leksičkih izbora zajedničkih bosanskom stablu koji je sačinila I. Grickat u okviru studije o Div. evanđelju, sasvim je očito podudaranje Kop. evanđelja sa leksičkim varijantama i dubletima drugih bosanskih evanđelja. Ipak, sporadično tekstovno-lexičko udaljavanje iz grupe najprije govori o utjecaju mlađeg, kontrolnoga predloška, a u nekim primjerima leksičkog inoviranja Kop. je saglasno sa Mlet. i Čajn. evanđeljem, što samo govori o bliskosti zajedničke podloge iz mlađe redakcije.

Poređenje s drugim bosanskim evanđeljima proizvelo je još jedan važan zaključak o jednoj vrsti razilaženja unutar bosanske grupe. Naime, brojni su primjeri u kojima se Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. ponašaju kao cjelina, dok se Hval uobličava drukčije. Stoga mi se ne čini održivim promišljanje I. Grickat o tome da se Hval rijetko uobličava individualno. Na osnovu detaljne usporedbe velikog broja varijanata i dubleta čini mi se prihvatljivije tumačenje koje pretpostavlja možda baš individualno udaljavanje Hvala iz skupine. O tome uvjerljivo govore brojne leksičke varijante i dubleti, interpolacije, ali i gramatički likovi zajednički spomenutim rukopisima nasuprot izborima kod Hvala: Mt. 11:16 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. imaju дѣтнцѣмѣ – Hval. отроуѣцѣмѣ ; Mt. 19:24 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. вельблоу(ж)доу – Hval. камнлоу ; Mk. 7:36 Div., Sof., Nik., Kop., Vrut., Mlet., Čajn. i Pripk. проповѣдахоу – Hval. днвлахоу се ; Lk. 20:19 Div., Nik., Kop., Vrut., Mlet. i Čajn. люди – Hval. народа itd. Razlozi ovakvog udaljavanja Hvala često su rezultat utjecaja paralelnih mjesta.

Dalje, izrazita bliskost Div., Nik. i Kop. evanđelja nesumnjivo govori o davnom zajedničkom predlošku ovih rukopisa, s tim da Kop. sa Div. pokazuje još čvršću vezu. Pored nekih drugih podudarnosti koje mogu ukazi-

vati na predložak – čuvanje slova jus na istom mjestu te greške koje I. Grickat pripisuje grčkom jezičkom osjećanju, usp. u oba rukopisa: Mk. 9:25 не ѸННТН; Mt. 11:2 **ѸЗНАЦН** – o očitoy bliskosti predložaka Kop. i Div. uvjerljivo govore leksičke varijante u kojima se, kako to kaže I. Grickat, Div. izdvaja od svih ostalih bosanskih, ali je baš u tim slučajevima Kop. saglasno sa Div.: Mk. 12:11 Div. i Kop. еСТЬ ДНВНА ~ ostali bosanski еСТЬ ДНВАНЬ; Lk. 11:24 Div. i Kop. БЕЗВОА(Ѣ) МѢСТА ~ ostali bosanski БЕЗДЬНАѢ; Lk. 14:12 Div. i Kop. ВЪЗРАЩЕННЕ ~ ostali bosanski ВЪЗДАННЕ.

Iz oblasti sintakse praćeno je nekoliko specifićnih pojava; u pogledu reda rijeći ustanovljeno je da mjesta ortotonićkih rijeći ipak najćeće imaju analogiju u nekom od kanonskih evanđelja, ali i mjesta klitićkih rijeći takoeer imaju podršku u starijem stanju, vrlo ćesto u Zogr. evanđelju.

Konstrukcije genitiva negacije i dativa apsolutnog ćuvaju se veoma dobro na mjestima na kojima ih imaju i kanonska evanđelja, s tim da se ćuvanje dativa apsolutnog u Kop. evanđelju ponekad bilježi i tamo gdje je u drugim bosanskim evanđeljima poput Div., Nik., Hval. i Ćajn. ova konstrukcija razriješena – Mk. 2:23 **Н БН̄ МНМОХОДЕЦѸ НСѸ** ВЪ СѸБОТН СКОЗЪ ѢАННѢ Н НАЧЕШЕ ѸЕННЦН ЕГО ПѢТЬ ТВОРНТН ВЪСТРЪЗАЮЩЕ КЛАСНЕ.

Besprijedložni lokativ, koji se smatra arhaićnom pojavom još u kanonskim evanđeljima, takoeer se bilježi u Kop. evanđelju, a mođe imati znaćenje mjesta i vremena: Mt. 15:15 еДННОМѸ Ѡ ЖНТЕЛЬ **СТРАНН** ТОН; Lk. 11:5 НАДЕТЬ К НЕМѸ **ПОЛОНОЦН**, s tim da se najćeće javlja se uz glagole *prikosnuti*, *pristaviti*, *prěšeděti*.

Iako je tendencija zamjene supina infinitivom sasvim oćita, zasvjedoćeni su i primjeri oćuvanja ove kategorije: Mt. 27:49 спѢть; Mk. 15:36 сьНЕТЬ; Lk. 8:5 сьЕТЬ.

Na temelju svega rećenog, za pismo i jezik Kop. ćetveroevanđelja mođe se reći da dobro slijedi model crkvenoslavenskoga jezika koji je u srednjovjekovnoj bosanskoj drzavi njegovan u drugoj polovini 14. i poćetkom 15. stoljeća. Ipak, uz oćito oćuvanje konzervativnog sloja leksike i slijedjenje tekstualne tradicije prve redakcije, što je temeljna osobina kompletne bosanske grupe, u rukopisu je u blagoj mjeri ispoljen utjecaj druge redakcije slavenskog prijevoda evanđelja (T2). Sporadićna pojava preslavizama ukazuje na mogućnost da njihov prodor u tekst dolazi iz kontrolnog, odnosno sporednog predloška kojim se poslužio pisar ovoga bosanskog kodeksa.

X. SAŽETAK

Kopitarovo četveroevanđelje, pohranjeno u Narodnoj i univerzitetnoj biblioteci u Ljubljani pod signaturom Cod. 24, jedan je od tridesetak sačuvanih tekstova bosanske crkvenoslavenske pismenosti. Kodeks je nastao u drugoj polovini 14. stoljeća u okrilju pripadnika Crkve bosanske, ali se ubrzo nakon propasti Bosanskoga kraljevstva našao u pravoslavnom manastiru u kojem je prvobitni izgled kodeksa izmijenjen repariranjem i prilagođavanjem liturgijskom obredu srpske pravoslavne crkve.

Filološka analiza ovoga danas relativno dobro očuvanoga kodeksa nametnula se kao zadatak istraživanja čiji su rezultati trebali ponuditi najvažnija saznanja o kodeksu i procesu uređivanja njegova teksta na svim razinama realizacije, potom o mjestu ovoga rukopisa u odnosu na crkvenoslavenske kanonske, ali i kodekse bosanske skupine.

Cijeli kodeks, koji je po svim osobinama – kodikološkim, grafetičkim i jezičkim – tipičan predstavnik bosanske skupine, pisao je jedan pisar, manje ili više brižljivo, bosanskom crkvenom ćirilicom. Tipom ove verzije ćiriličnog pisma, koja uz lapidarnu i kancelarijsku predstavlja varijantu zapadne ćirilice, pisana je glavnina srednjovjekovnih bosanskih religijskih tekstova.

Ortografske karakteristike rukopisa Kopitarova evanđelja pokazuju se u slijeđenju bosanske pravopisne tradicije, koja prati najstarije staroslavenske matrice, ponajprije glagoljične, što se potvrđuje u rješenjima ambivalentne vrijednosti pojedinih slova. Pored svoje iskonske vrijednosti, slovo *ѣ* ima vrijednost */ja/*, *ѥ* služi za vrijednost */je/* u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji, slova *Ѡ* i *ѡ* pokrivaju vrijednosti */l/* i */n/*, dok slovo *Ѣ* za pisara Kopitarova rukopisa ima isključivo vrijednost */d/*. Blago udaljavanje od bosanske pravopisne tradicije može se pretpostaviti u nešto češćoj upotrebi ligature *ѣѥ*.

Jezik Kopitarova četveroevanđelja obilježava prodor dijalekatskih inovacija iz zapadnoštokavske podloge. Pored ikavizma kao prepoznatljive crte ove pismenosti, koji je u Kopitarovu rukopisu masivno zastupljen i ukazuje na ikavski organski idiom pisara, u kodeksu se evidentiraju i druge zapadne crte: refleks */j/ < *dj* te sasvim rijetko refleks grupe *va < vb*. Pored toga, u potpunom kodeksu bilježe se i druge jezičke osobine koje svjedoče o stanju štokavskih govora druge polovine 14. stoljeća, poput vokalizaci-

je poluglasa u /a/, refleksa /u/ < *vb* itd. Budući da u kodeksu nema primjera prelaska finalnog *l* > /o/, što se sreće u drugim bosanskim evanđeljima pisanim krajem 14. i početkom 15. stoljeća, to navodi na zaključak da bi se vrijeme pisanja Kop. rukopisa moglo pomjeriti prema sredini 14. stoljeća.

Na morfološkom planu jezičke analize tekst Kopitarova evanđelja, kao i drugi istodobni bosanski crkvenoslavenski rukopisi, pokazuje stanovitu konzervativnost, koja se najbolje očituje u očuvanju arhaičnih glagolskih kategorija poput asigmatskog aorista, ali i starijih gramatičkih nastavaka, premda se uočava tendencija zamjene starijih aorista novim sigmatskim, što može biti posljedica utjecaja predložka, te sporadičan prodor inovacija iz gramatičke strukture štokavskih govora.

Tekstološka analiza Kopitarova rukopisa, zasnovana na usporedbi leksikona bosanske grupe, kanonskih tekstova i evanđelja drugih slavenskih redakcija, pokazala je da se pisar, pored glavnog predložka koji pripada tradiciji prve redakcije slavenskog prijevoda evanđelja (T1), poslužio i kontrolnim predloškom čija je leksika inovirana prema drugoj redakciji prijevoda (T2). Ipak, mali procenat preslavizama u kodeksu govori o sporadičnom, a ne sistemskom inoviranju teksta. Očuvanje konzervativnog leksičkog sloja ukazuje na veoma blisku vezu Kopitarova evanđelja s drugim predstavnicima bosanske grupe, naročito s Divoševim evanđeljem, dok inovirana leksika približava ovaj rukopis onim predstavnicima grupe u kojima je završeno inoviranje leksike, poput Mletačkog i Čajničkog rukopisa.

Na osnovu svega se može reći da je Kopitarovo četveroevanđelje predstavnik one skupine bosanskih crkvenoslavenskih tekstova u kojima su se, uz snažno oslanjanje na tradiciju prvobitnoga prijevoda, blago ispoljile i tradicije drugih slavenskih redakcija.

X. SUMMARY

Stored in the National and University Library in Ljubljana under the signature mark Cod. 24, Kopitar's gospel is one of about thirty preserved texts of the Bosnian Church Slavonic literacy. The codex was written in the second half of the 14th century under the auspices of members of the Bosnian Church, but soon after the fall of the Bosnian Kingdom it was preserved in an Orthodox monastery, where its original appearance was changed by reparations and adjustments to suit the Serbian Orthodox Church liturgy.

The philological analysis of this relatively well-preserved codex imposed itself as a research task whose results should provide the most important knowledge about the codex itself and the process of editing its text at all levels of realization, as well as the position of the manuscript in relation to the Church Slavic canonical and the Bosnian group of codices.

The entire codex, which is by all features – codicological, graphetic and linguistic – a typical representative of the Bosnian tradition, was more or less carefully written in the Bosnian Cyrillic by one scribe. The majority of medieval Bosnian religious texts were written in the same type of this version of the Cyrillic alphabet, which, along with lapidary and office script, represents a version of the Western Cyrillic script.

Orthographic features of Kopitar's gospel are shown in adhering to the Bosnian spelling tradition, which follows the oldest Old Church Slavic matrix, primarily the Glagolitic script, which is confirmed in the solutions of ambivalent values of individual letters. In addition to their true values, the letter *ѣ* has the value */ja/*; the letter *є* serves as the value */je/* in the initial and post-vowel position; letters *ѡ* and *Ѣ* entail the values */í/* and */ń/*; while the letter *јerv* only had the value */ď/* for the scribe of Kopitar's gospel. A slight distance from the Bosnian spelling tradition can be assumed in a more frequent use of ligature *ѣ*.

The language of Kopitar's gospel marks the breakthrough of dialectal innovations from the Western Shtokavian base. Besides Ikavian as a distinguishable feature of this literacy which is in Kopitar's manuscript massively present and most likely indicates the Ikavian organic idiom of the scribe, other western features are also registered in the codex: the reflex */j/ < *dj*, and, rarely, the reflection of the group *va < vb*. Furthermore, in

the entire codex, other linguistic features are recorded, which testify about the condition of the Shtokavian speech during the second half of the 14th century, such as the vocalization of the semivowel *u* /*a*/, the reflex /*u*/ < *vb*, etc. Since there are no examples in the codex of changing the final *l* > /*o*/ which is found in other Bosnian gospels written at the end of the 14th and the beginning of the 15th century, this leads to the conclusion that the time of writing of Kopitar's manuscript could be moved towards the middle of the 14th century.

At the morphological level of linguistic analysis, the text of Kopitar's gospel, as well as other contemporary Bosnian Church Slavonic manuscripts, shows a certain conservatism, which is best reflected in the preservation of archaic verb categories such as asigmatic aorist, but also older grammatical suffixes, which may be due to the influence of the template and the sporadic penetration of innovations from the grammatical structure of Shtokavian speeches.

The textual analysis of Kopitar's manuscript, based on a comparison of the lexicon of the Bosnian group, canonical texts and the Gospels of other Slavic redactions, showed that the scribe, in addition to the main template belonging to the tradition of the first redaction of the Slavic translation of the Gospels (T1), used a control template whose lexicon was innovated according to the second redaction of the translation (T2). However, the small percentage of Preslavisms in the codex speaks of sporadic but not systematic innovation of the text. The preservation of the conservative lexical layer indicates a very close connection of Kopitar's gospel with other representatives of the Bosnian group, especially with Divoš's gospel, while the innovated lexicon brings this manuscript closer to those representatives of the group in which lexical innovation is witnessed, such as the Venetian gospel and the Čajniče gospel.

In accordance with the aforementioned observations, it can be stated that Kopitar's gospel is a representative of the Bosnian Church Slavonic texts in which strongly rely on the tradition of the original translation, but also slightly manifest the traditions of other Slavic redactions as well.

Х. РЕЗЮМЕ

Четвероевангелие Копитара, хранящееся в Университетской библиотеке в Любляне под сигнатурой Cod. 24 является одним из около тридцати сохранившихся текстов боснийской церковнославянской грамотности. Кодекс был создан во второй половине 14-го века под покровительством членов Боснийской церкви, но вскоре после распада Боснийского королевства он оказался в православном монастыре, в котором первоначальный облик кодекса был изменён путём реставрации и приспособлением к литургическому обряду Сербской православной церкви.

Филологический анализ этого относительно хорошо сохранившегося кодекса является постановкой исследовательской задачи, в результате которой должны быть получены важнейшие знания о кодексе и процессе редактирования его текста на всех уровнях реализации, а потом о месте этой рукописи по отношению к церковнославянским каноническим кодексам, но и кодексам боснийской группы.

Весь кодекс, который по всем своим характеристикам – кодикологическим, графетическим и лингвистическим – является типичным представителем боснийской группы, был написан одним писцом, более-менее тщательно, боснийской церковной кириллицей. Типом этой версии кириллического алфавита, которая наряду с лапидарной и канцелярской, представляет собой вариант западной кириллицы, было написано большинство средневековых боснийских религиозных текстов.

Орфографические характеристики рукописи Евангелия Копитара проявляются в соблюдении боснийских орфографических традиций, которые следят за древнейшими старославянскими матрицами, прежде всего за глаголическими, что подтверждается в решениях амбивалентной ценности отдельных букв. Помимо своей первоначальной ценности, буква ѣ имеет ценность /ja/, е равна ценности /je/ в начальной и поствокальной позициях, буквы л и н заменяют ценности /l/ и /n/, в то время как буква джerv (ǰerv) для писца рукописи Копитара имеет исключительную ценность /d/. Небольшое отклоне-

ние от боснийской орфографической традиции проявляется, предположительно, в несколько более частом использовании лигатуры љ.

В языке Четвероевангелия Копитара отмечается проникновение диалектных инноваций, принадлежащих к западноштокавской основе. Помимо икавизма, который является узнаваемой чертой, которая широко представлена в рукописи Копитара и указывает на икавскую органическую идиому писца, в кодексе зарегистрированы и другие западные черты: рефлекс /j/ < *dj и довольно редко рефлекс группы *va* < *vb*. Кроме того, во всём кодексе отмечены и другие языковые особенности, свидетельствующие о состоянии штокавских говоров второй половины 14-го века, как вокализация полугласного в /a/, рефлекса /u/ < *vb* и т.д. Поскольку в кодексе нет примеров перехода финального *l* > /o/, что встречается в других боснийских евангелиях, написанных в конце 14 и начале 15 веков, это приводит к выводу, что время написания рукописи Копитара можно передвинуть к середине 14 века.

На морфологическом уровне языкового анализа текст Евангелия Копитара, а также и другие боснийские церковнославянские рукописи, созданные одновременно, демонстрирует определённый консерватизм, который лучше всего отражается в сохранении архаических глагольных категорий, таких как асимметрический аорист, но также и более старых грамматических окончаний, хотя отмечается тенденция к замене более старых аористов новыми сигматическими, что может быть следствием влияния модели и спорадическим проникновением инноваций грамматической структуры штокавских говоров.

Текстовый анализ рукописи Копитара, основанный на сравнении лексикона боснийской группы, канонических текстов и евангелий других славянских редакций, показал, что писец, помимо основной модели, относящейся к традиции первой редакции славянского перевода евангелия (T1), сыграл роль контрольной модели, чья лексика обновлена на основании второй редакции перевода (T2). Однако небольшой процент преславизмов в кодексе говорит о спорадических, а не систематических инновациях в тексте. Сохранение консервативного лексического слоя указывает на весьма тесную связь Евангелия Копитара с другими представителями боснийской группы, особенно с Евангелием Дивоша, в то время как обновленная лексика приближает эту рукопись к тем представителям группы, в которых наблюдается инновирование лексики, таким как Чайничская и Венецианская рукописи.

Исходя из всего сказанного, можно сделать вывод, что Четвероевангелие Копитара является представителем той группы боснийских церковнославянских текстов, в которых, помимо сильной опоры на традицию первоначального перевода, были также слегка проявлены традиции других славянских редакций.

XI. BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Arh. *Arhangelsko evanđelje* – 1092. god., kratki aprakos, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, f. 178, 1666, Moskva, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Ass. *Assemanijevo evanđelje* – 11. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski, Biblioteka Apostolica Vaticana, Cod. Slav. 3, Vatikan, Italija; izdanje: Kurz (1995).
- Ban. *Baničko evanđelje* – kraj 13. st., tetra, bugarski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka “Sv. Kiril i Metodij”, NBKM 847, Sofija, Bugarska; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Bogd. *Bogdanovo evanđelje* – 13/14. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, III c 20, Zagreb, Hrvatska; varijante prema: Rodić – Jovanović (1986).
- Crk. *Evanđelje Crkolez* – sredina 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Manastir Dečani, Crk. No. 1, Dečani, Kosovo; varijante prema: Rodić – Jovanović (1986).
- Čajn. *Čajničko evanđelje* – 14/15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Muzej Crkve Uspenja Bogorodice i Crkve Vaznesenja Hristovog, Čajniče, Bosna i Hercegovina; izdanje: Ramić-Kunić (2017).
- Čud. *Čudovski Novi zavjet* – 1354/1355. god., ruski crkvenoslavenski; varijante prema: Voskresenski (1894) i Alekseev (1998) i (2005).
- Dan. *Daničićevo (Nicoljsko b) evanđelje* – 14/15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski; varijante prema: Daničić (1864).
- Div. *Divoševo evanđelje* – druga četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Crkva sv. Nikole, Podvrh kod Bijelog Polja, Crna Gora; izdanje: Nakaš (2018).
- Dobrl. *Dobričlovo evanđelje* – 1164. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, f. 256, N 103, Moskva, Rusija; varijante prema: Voskresenski (1894) i Alekseev (1998) i (2005).

- Dobrm. *Dobromirovo evanđelje* – 12. st., tetra, makedonski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Q.π.I.55, Sankt-Peterburg, Rusija; izdanje: Velčeva (1975).
- Dobrš. *Dobrejšovo evanđelje* – prva polovina 13. st., tetra, makedonski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", NBKM 17, Sofija, Bugarska; izdanje: Conev (1906).
- Dov. *Evanđelje iz Dovolje* – 15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Giljf. 7, Sankt-Peterburg, Rusija; dostupno na: <http://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?&ab=0ED04922-7704-4321-89A8-02ED1CDFB6B9>.
- Ev. 697 *Evanđelje N° 697* – kraj 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Arhiv Filijale Instituta za historiju Ruske akademije nauka (Zapadnoevropska sekcija), No 697, Sankt-Peterburg, Rusija.
- Frol. *Frolovo evanđelje* – 14. st., tetra, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, F.π.I.14, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Gal. *Galičko evanđelje* – 1144. god., tetra, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 404, Moskva, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Giljf. 1 *Giljferding 1* – 1284. god., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Giljf. 1, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Giljf. 14 *Giljferdingov apostol* – 14. st., apostol, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Giljf. 14, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Kuna (1986).
- Grig.-Giljf. *Grigorovič-Giljferdingovo evanđelje* – kraj 13. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka i Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Giljf. No 61 i Fond 87 N° 11, I, Sankt-Peterburg i Moskva, Rusija; varijante prema: Kuna (1986).
- Hil. *Evanđelje Hilandar* – treća četvrtina 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Manastir Hilandar, Slav. 8, Atos, Grčka; varijante prema: Rodić – Jovanović (1986).
- Hrv. *Hrvojev misal* – 1404. god., hrvatski crkvenoslavenski, Topkapi saraj, Istanbul, Turska; izdanje: Grabar – Nazor – Pantelić (1973).
- Hval. *Hvalov zbornik* – 1404. god., tetra, apostol, psaltir, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski, Biblioteca dell' Università Manoscritti, No 3575B, Bolonja, Italija; izdanje: Kuna (1986).
- Jur. *Jurjevsko evanđelje* – 1119–1128. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 1003, Moskva,

- Rusija; varijante prema: Voskresenski (1894) i Alekseev (1998) i (2005).
- Karp. *Karpinsko evanđelje* – 13. st., puni aprakos, makedonski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Hlud. 28, Moskva, Rusija; izdanje: Despodova (1995).
- Koh. *Evanđelje Kohno* – druga polovina 13. st., kratki aprakos, bugarski crkvenoslavenski, Odesskaja gosudarstvenaja naučnaja biblioteka, 1/3, Odesa, Ukrajina; izdanja: Kossek (1986) i Vakarelijska (2008).
- Konst. *Konstantinopoljsko evanđelje* – 1383. god., tetra, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 742, Moskva, Rusija; varijante prema: Voskresenski (1894).
- Man. *Manojlovo evanđelje* – početak 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti, Stara zbirka, sign. 343, Beograd, Srbija; izdanje: Speranski (1906).
- Mar. *Marijansko evanđelje* – 11. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, Grig. 6 (M. 1689), Moskva, Rusija; izdanje: Jagić (1883).
- Mir. *Miroslavljevo evanđelje* – 12. st., puni aprakos, zetsko-humski crkvenoslavenski, Narodni muzej, sign. 1538, Beograd, Srbija; izdanje: Rodić – Jovanović (1986).
- Mlet. *Mletački zbornik* – 14/15. st., tetra, apostol, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski, Biblioteca nazionale Marciana, Cod. Or. 227 (=168), Venecija, Italija; izdanje: Pelusi (1991).
- Mokr. *Mokropoljsko evanđelje* – sredina 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Manastir Krka, No. 2, Mokro Polje, Hrvatska; varijante prema: Rodić – Jovanović (1986).
- Mstisl. *Mstislavovo evanđelje* – 1117. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Sin. 1203, Moskva, Rusija; izdanje: Žukovska (1983).
- Nik. *Nikoljsko evanđelje* – posljednja četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Chester Beatty Library, sign. W 147, Dablin, Irska; izdanje: Daničić (1864).
- Nov. *Misal kneza Novaka* – 1368. god., hrvatski crkvenoslavenski, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 8, Beč, Austrija; varijante prema: Grabar – Nazor – Pantelić (1973).
- Orb. *Orbelsko evanđelje* – 13/14. st., kratki aprakos, makedonski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Q.π.I.43, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (2005).

- Ostr. *Ostromirovo evanđelje* – 1056–1057. god., kratki aprakos, ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, F.π.I.5, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Pog. *Pogodina 21* – druga polovina 14. st., tetra, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Pog. 21, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Pripk. *Pripkovićevo evanđelje* – 14/15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Giljf. 6, Sankt-Peterburg, Rusija; dostupno na: <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#160?ab=77478FC9-0DD7-4F5A-BAA4-57A5331CE2A8>.
- Rad. *Radosavljev zbornik* – 15. st., apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski, Biblioteka Apostolica Vaticana, Borg. illir. 12, Vatikan, Italija; izdanje: Nazor (2008).
- Rh. *Raškohilandarsko evanđelje* – 13. st., tetra, srpski crkvenoslavenski, Manastir Hilandar, Slav. 22, Atos, Grčka; varijante prema: Rodić – Jovanović (1986).
- Roč. *Ročki misal* – oko 1420. god., hrvatski crkvenoslavenski, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. slav. 4, Beč, Austrija; varijante prema: Grabar – Nazor – Pantelić (1973).
- Sav. *Savina knjiga* – 11/12. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 381, 14, Moskva, Rusija; izdanje: Ščepkin (1903).
- Sof. *Sofijsko evanđelje* – 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Nacionalna biblioteka “Sv. Kiril i Metodij”, NBKM 23 i 468, Sofija, Bugarska; izdanje: Kardaš (2018).
- Tip. *Tipografsko evanđelje* – 12. st., tetra, ruski crkvenoslavenski, Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, f. 381, 1; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Tol. *Tolkovoe ev. Teofilakta Ohridskog* – 16. st., ruski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, prema rukopisu Pogodina 174, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Tret. *Evanđelje Tret'jakovske galerije* – 12/13. st., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski, Tret'jakovskaja galereja, K 5348, Moskva, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).
- Trn. *Trnovsko evanđelje* – 13. st., tetra, bugarski crkvenoslavenski; varijante prema: Valjavec (1889).
- Uv. *Uvar. 379* – početak 14. st., aprakos, ruski crkvenoslavenski, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, Uvar. 379, Moskva, Rusija; varijante prema: Alekseev (1998) i (2005).

- Vat. *Vatikansko evanđelje* – 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Bibiloteca Apostolica Vaticana, Vat. slav. 4, Vatikan, Italija; varijante prema: Nakaš (2018).
- Vat.₄ *Vatikanski Borg. illirico 4* – početak 14. st., misal, hrvatski crkvenoslavenski, Biblioteca Apostolica Vaticana, Borg. illirico 4, Vatikan, Italija; varijante prema: Grabar – Nazor – Pantelić (1973).
- Vrut. *Vrutočko evanđelje* – kraj 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski, Nacionalna i univerzitetska biblioteka “Sv. Kliment Ohridski”, Skoplje, Makedonija; izdanje: Nakaš (2015).
- Vuk. *Vukanovo evanđelje* – 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, F.π.I.82, Sankt-Peterburg, Rusija; varijante prema: Vrana (1967) i Rodić – Jovanović (1986).
- Zogr. *Zografsko evanđelje* – 11/12. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, Glag. 1, Sankt-Peterburg, Rusija; izdanje: Jagić (1879).

Literatura

- Alekseev, A. A. et al. (1998) *Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii*, Rossijskoe biblejskoe obščestvo, Sankt-Peterburg.
- Alekseev, A. A. (1999) *Tekstologija slavjanskoj biblii*, Sankt-Peterburg, dostupno na: <http://ksana-k.narod.ru/Book/alekseev/02/index.html>.
- Alekseev, A. A. (2001) “Serbskaja tradicija slavjanskogo evangelija”, u: *Slovensko srednjovekovno nasleđe*, Čigoja štampa, Beograd, 35–43.
- Alekseev, A. A. et al. (2005) *Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii*, Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet, Sankt-Peterburg.
- Belić, A. (1936) “Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika”, u: *Svetosavski zbornik*, 1, Beograd, 211–276.
- Belić, A. (1956) *Istorija srpskog jezika*, Matica srpska, Beograd.
- Bogdanović, D. (1980) *Istorija stare srpske književnosti*, SKZ, Beograd.
- Brown, M. P. (2004) *Understanding Illuminated Manuscripts: A Guide to Technical Terms*, The Paul Getty Museum – The British Library, Los Angeles – London.
- Brozović, D. (1960) “O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata”, u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, III, Matica srpska, Novi Sad, 68–89.
- Brozović, D. (1961–1962) “O jednom problemu naše historijske dijalektologije: stara ikavsko-ijekavska granica”, u: *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 4/5, Novi Sad, 51–57.
- Brozović, D. (1963) “O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata”, *Filologija*, No. 4, Zagreb, 45–55.
- Brozović, D. (1966) “O problemu ijevavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta”, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 2, Zagreb, 5–30.
- Brozović, D. (1970) “O Makarskom primorju kao jednom od središta jezično-historijske i dijalekatske konvergencije”, u: *Makarski zbornik*, I, Makarska, 381–405.
- Brozović, D. (1973) “O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine”, u: *Simpozij “Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”*, *Radovi III*, Muzej grada Zenice, Zenica, 81–88.
- Brozović, D. (1985) “Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnog razvoja”, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 7, Zagreb, 59–71.
- Bubalo, Đ. (2016) “Pismenost u srednjovekovnoj Srpskoj zemlji”, u: *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*, SANU, Beograd, 21–34.
- Cejtlin, R. M. (1977) *Leksika staroslavjanskogo jazyka*, Izdatel'stvo “Nauka”, Moskva.
- Conev, B. (1906) *Dobrjšovo četveroevangele. Srĕdnobŕlgarski pametnikŕ otŕ XIII vĕkŕ*, Bŕlgarski starini, knj. I, Sofija.

- Cvetković, B. (2014) “Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku: prilog semantici srednjovjekovne iluminacije”, *Ars Adriatica*, No. 4, Zadar, 155–172.
- Ćirković, S. (1982) “Glose Srećkovićeovog jevanđelja i učenje bosanske crkve”, u: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istražuvanja*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje, 207–222.
- Damjanović, S. (1994) “Jazik otačaski”, *Bogoslovska smotra*, 64, Zagreb, 376–381.
- Damjanović, S. (2002) *Slovo iskona: Staroslavenska/Starohrvatska čitanka*, 3. izdanje, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, S. (2008) *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, S. (2012) “Hrvatskostaroslavenski”, *Zagrebačka slavistička škola*, Zagreb, dostupno na: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1818&naslov=hrvatskostaroslavenski>.
- Daničić, Đ. (1864) *Nikoljsko jevanđelje*, Državna štamparija, Beograd.
- Despodova, V. (1977) “Leksikata na Dobromirovo evangelie”, *Makedonistika*, 1, Skopje, 5–96.
- Despodova, V. et al. (1995) *Karpinsko evangelie*, Makedonski srednjovjekovni rakopisi, 4, Prilep – Skopje.
- Dolobko, M. G. (1914) “O jazykě někotoryhъ bosnijskihъ gramotъ XIV v.”, *Izvěstija Otdělenija ruskago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, XIX/4, Sanktpeterburg, 1–29.
- Dragojlović, D. (1997) *Istorija srpske književnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj državi*, Matica srpska, Novi Sad.
- Đorđić, P. (1971) *Istorija srpske ćirilice. Paleografsko-filološki prilozi*, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd.
- Ferenček, I. (2012) “Iluminacije Drugog vrbničkog misala”, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, dostupno na: <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/ILUMINACIJE%20II.%20VRBNIČKOG%20MISALA%20-%20faks.pdf>.
- Gabrić-Bagarić, D. (2005) “Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća”, u: *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 113–128.
- Gadžijeva, S. et al. (2014) *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb.
- Galić, J. (2014) “Jednostavni glagolski oblici u Hrvojevu misalu”, *Slovo*, No. 64, Zagreb, 79–151.
- Galić, J. (2015) “Složeni glagolski oblici u četveroevanđelju Hvalova zbornika”, *Croatia et Slavica Iadertina*, Vol. 11/1, No. 11, Zadar, 19–36.
- Gošić, N. (1981) “Bosansko rukopisno evanđelje Sofijske narodne biblioteke ‘Kiril i Metodij’”, *Radovi ANUBiH*, 70/21, Sarajevo, 231–242.
- Gošić, N. (1985) “Da li je Grigorovič-Giljferdingovo evanđelje aprakos”, u: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/1, Međunarodni slavistički centar, Beograd.

- Grabar, B. et al. (1973) *Hrvatskologoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Transkripcija i komentar*, Mladinska knjiga – Staroslavenski institut “Svetozar Ritig” – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, Zagreb – Ljubljana – Graz.
- Graciotti, S. (1995) “I frammenti bosniaci di Monteprandone. Edizione e interpretazione”, *Ricerche slaviche*, XLII, Roma, 125–181.
- Grickat, I. (1961–1962) “Divoševo evanđelje. Filološka analiza”, *Južnoslavenski filolog*, knj. XXV, Beograd, 227–295.
- Grickat, I. (2004) *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Grković-Mejdžor, J. (2011) “O formiranju srpske redakcije staroslovenskog jezika”, u: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija*, Episkopija budimljansko-nikšička – Institut za istoriju umetnosti Filološkog fakulteta u Beogradu, Berane – Beograd, 41–51.
- Grković-Mejdžor, J. (2012) “Srednjovekovno jezičko nasleđe Bosne i Hercegovine”, u: *Jezik i pismo u Republici srpskoj*, ANURS, Banja Luka, 17–35.
- Grujić, R. M. (1937) “Jedno jevanđelje bosanskoga tipa XIV–XV veka u južnoj Srbiji”, u: *Zbornik lingvističkih i filoloških rasprava u čast A. Beliću o 40-godišnjici njegova naučnog rada*, Mlada Srbija, Beograd, 263–277.
- Grupa autora (2009) *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, Zagreb.
- Hamm, J. (1960) “Apokalipsa bosanskih krstjana”, *Slovo*, No. 9–10, Zagreb, 43–104.
- Hamm, J. (1963) “Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika”, *Slovo*, No. 13, Zagreb, 43–67.
- Hamm, J. (1974) *Staroslavenska gramatika*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Hannick, Chr. (1972) “Das Neue Testament in Altkirchenslavischer Sprache”, u: *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionare*, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 403–435.
- Harisijadis, M. (1977) “Nepoznati spomenici naše pisane reči”, *Politika*, 31. III, Beograd, 9.
- Harisijadis, M. (1988) “Iluminacija rukopisa bosanskog porekla u srednjem veku”, *Glas SANU*, CCCLIV/6, Beograd, 91–135.
- Horálek, K. (1954) *Evangeliáře a čtveroangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*, Česká akademie věd a umění, Praha.
- Horvat, M. (1998) “Futur prvi kao složeni glagolski oblik u Zografskom četveoevanđelju”, *Filologija*, No. 29, Zagreb, 61–76.
- Hristova, I. (2004) “Preslavizmite v apostolskite četiva v hrvatskite glagoličeski misali i breviarii”, *Preslavska knižovna škola*, Akademično izdatelstvo “Marin Drinov”, 7, Sofija, 42–56.
- Ilijinski, G. A. (1904) “Rukopisi Kopitara vъ Ljubljanskoj licejskoj bibliotekě”, *Izvěstija Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk*, IX/1, Sankt-peterburg, 247–272.
- Ivić, P. (1956) *Dijalektologija sh. jezika. Uvod i štokavsko narječje*, Matica srpska, Novi Sad.

- Jagić, V. (1877) "Opisi i izvodi iz nekoliko južnoslovenskih rukopisa", *Starine*, 9, JAZU, Zagreb, 91–171.
- Jagić, V. (1879) *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitani*, Apud Weidmannos, Berolini.
- Jagić, V. (1883) *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae codex Marianus glagoliticus*, Apud Weidmannos, Berolini.
- Jagić, V. (1893) "Grškovićeov odlomak glagolskog apostola", *Starine*, 26, JAZU, Zagreb, 33–161.
- Jagić, V. (1899) "Ein fünfter bibliographischer Beitrag", *Slavica der Laibacher Lycealbibliothek*, Anzeiger der Philosophische-historische Classe vom 18. October, No. XX, Wien, 10–11.
- Jerković, V. (1975) *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju*, Matica srpska, Novi Sad.
- Jerković, V. (1980) "Srednjovekovne ortografske škole kod Srba", u: *Jugoslavenski seminar za strane slaviste*, Filološki fakultet u Beogradu – Međunarodni slavistički centar, Beograd, 19–28.
- Jovanović, G. (1978) "O 'naknadnoj' leksičkoj grecizaciji u srpskim jevanđeljima XIV veka", u: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 8, Beograd, 315–323.
- Jovanović, G. (1980) "Najstarija srpska četvorjevanđelja u svetlu nekih leksičkih osobnosti", *Južnoslovenski filolog*, XXXVI, Beograd, 89–100.
- Jovanović, G. (1980a) "Nekoliko reči o proučavanju leksike starosrpskih jevanđelja", *Arheografski prilozi*, br. 2, Beograd, 183–188.
- Jovanović, G. (1987) "Jevanđeljska leksika u južnoslovenskoj ćirilskoj tradiciji", *Južnoslovenski filolog*, XLIII, Beograd, 83–90.
- Jovanović-Stipčević, B. (2005) *Beogradski parimejnik. Početak XIII veka. Tekst sa kritičkim aparatom*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd.
- Jurić-Kappel, J. (2002) "Bosanske apokalipse u svome (južno)slavenskom kontekstu", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 48, Wien, 75–94.
- Jurić-Kappel, J. (2005) "Kopitarovo četveroevanđelje", u: *Drugi Hercigonjin zbornik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 169–180.
- Jurić-Kappel, J. (2008) "O dijalekatskim temeljima srednjovekovne bosanske (vjerske) pismenosti", *Slovo*, No. 56–57, Zagreb, 209–218.
- Jurić-Kappel, J. (2012) "Sistem žanrova u srednjovekovnoj vjerskoj književnosti – Nekoliko načelnih zapažanja", u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Slavistički komitet, Sarajevo, 87–98.
- Jurić-Kappel, J. (2013) *Bosna u ogledalu starije pismenosti. Filološko-lingvističke studije*, Liaunigg.
- Kardaš, M. (2014) *Konkordancijski rječnik ćiriličnih natpisa srednjovekovne Bosne*, Institut za jezik, knj. 19, Sarajevo.
- Kardaš, M. (2015) *Jezik i grafija srednjovekovne bosanske epigrafike*, Institut za jezik, knj. 19, Sarajevo.

- Kardaš, M. (2016) "Paleografske i jezičke odlike novog petrogradskog bosanskog evanđelja u odnosu na Giljferdingov apostol No 14", u: *Drugi simpozij o bosanskom jeziku, zbornik radova*, Institut za jezik, Sarajevo, 51–62.
- Kardaš, M. (2018) *Bosansko četveroevanđelje: Sofijski odlomci*, Forum Bosnae, 80, Sarajevo.
- Kardaš, M. (2018a) "Novi listovi Vrutočkog bosanskog četveroevanđelja", *Godišnjak ANUBiH*, 47, Sarajevo, 193–197.
- Koch, Chr. (1999) "Tetra oder Aprakos?, Zur Textgattung der ältesten slavischen Evangelienübersetzung", *Die Welt der Slaven*, 44, München, 27–62.
- Koch, Chr. (2004) "Anmerkungen zu den Glossen des bosnischen Tetraevangeliums der Sammlung Srećković", *Slovo*, No. 52–53, Zagreb, 55–116.
- Koneski, B. (1957) "Ohridska književna škola", *Slovo*, No. 6–7–8, Zagreb, 177–194.
- Kossek, N. V. (1986) *Evangelie Kohnno. Bolgarskij pamjatnik XIII v.*, Izdatel'stvo Bolgarskoj akademii nauk, Sofija.
- Kreševljaković, H. (1912) *Kratak pregled hrvatske knjige u Herceg-Bosni od najstarijih vremena do danas*, Vlastita naklada, Sarajevo.
- Kuljbakin, S. M. (1925) *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*, Posebna izdanja, LII, Srpska kraljevska akademija, Sremski Karlovci.
- Kuljbakin, S. M. (2008) *Slavjanskaja paleografija*, Institut za srpski jezik, Beograd.
- Kuna, H. (1965) "Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata", *Slovo*, No. 15–16, Zagreb, 183–199.
- Kuna, H. (1970) "Fragmenti parimejnika bosanske provenijencije", *Slovo*, No. 20, Zagreb, 97–102.
- Kuna, H. (1973) "Bosanski rukopisni kodeksi u svijetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika", u: *Radovi sa simpozija Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Izdanja Muzeja Zenice, 89–102.
- Kuna, H. (1974) *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Svjetlost, Sarajevo.
- Kuna, H. (1976) "Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevanđelju iz Srećkovićeve zaostavštine", *Slovo*, No. 25–26, Zagreb, 213–230.
- Kuna, H. (1977) "Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji", u: *Nahtigalov zbornik*, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 153–167.
- Kuna, H. (1977a) "*Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und Herzegowina* (Dragutin Prohaska, Zagreb, 1911)", (Prikaz i ocjena s osobitim osvrtom na srednjovjekovnu bosansku književnost), u: *Književnost Bosne i Hercegovine u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, ANUBiH, Sarajevo, 9–27.
- Kuna, H. (1978) "Bosanska srednjovjekovna književnost i njen jezik prema srpskoslavenskoj i hrvatskoj glagoljskoj književnosti", u: *Naučni sastanak u Vukove dane*, 8, MSC, Beograd – Priština – Tršić, 73–82.
- Kuna, H. (1986) "O jeziku i pismu Hvalovog zbornika", u: *Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar*, Svjetlost, Sarajevo.

- Kuna, H. et al. (1986) *Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar*, Svjetlost, Sarajevo.
- Kuna, H. (1988) “Mjesto i značaj Pantelejmonovog apostola među rukopisima srednjovjekovne bosanske književnosti”, *Godišnjak Instituta za književnost*, XVII, Sarajevo, 9–18.
- Kuna, H. (2008) *Bosanska srednjovjekovna književnost*, Forum Bosnae, 45, Sarajevo.
- Kurz, J. (1955) *Evangelijař Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský*, dil II, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.
- Lavrov, P. A. (1914) “Paleografičeskoe obozrěnie kirillovskago písma”, *Enciklopedija slavjanskoj filologii*, Izdanie Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk, Petrograd.
- Lisac, J. (2009) *Hrvatska dijalektologija 2, Čakavsko narječje*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Lisac, J. (2009a) “Hrvatska narječja u srednjem vijeku”, u: *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, Zagreb, 261–281.
- Lovrenović, D. (2002) “Povijest i duh vremena: Tri etnonacionalna pogleda u bosansko srednjovjekovlje”, *Forum Bosnae*, 18, Sarajevo, 60–84.
- Lovrenović, D. (2006) “O historiografiji iz Prokrustove postelje (Kako se i zašto kali(o) bogumilski mit)”, *Status*, 10, Mostar, 256–286.
- Lovrenović, D. (2015) “U početku bijaše bosanska”, *Bosna franciscana*, No. 42, Sarajevo, 35–72.
- Lukežić, I. (1996) “Prilog raspravi o genezi hrvatskih narječja”, *Fluminensia*, No. 1–2, Zagreb, 223–236.
- L'vov, A. S. (1966) *Očerki po leksike pamjatnikov staroslavjanskoj pis'mennosti*, Izdatel'stvo “Nauka”, Moskva.
- MacRobert, C. M. (2012) “How well did Hval know the Psalter?”, u: *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Slavistički komitet, Sarajevo, 109–117.
- Makarijoska, L. (2017) “Klimentovskata tradicija vo makedonskata srednovjekovna pismenost (po povod 1100-godišnjinata od upokojuvanjeto na sv. Kliment Ohridski)”, *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 13/2, No. 13, Zadar, 321–342.
- Maksimović, J. (1976) “Slikarstvo minijatura u srednjovjekovnoj Bosni”, u: *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XVII, Beograd, 175–188.
- Maksimović, J. (1986) “Iluminacija Hvalovog zbornika”, u: *Zbornik Hvala krstjanina. Transkripcija i komentar*, Svjetlost, Sarajevo.
- Mazrak, E. (2013) “The Poem of Praise for King Robert of Anjou and Hval's Miscellany – links and influences”, *Codices Manuscripti & Impressi: Zeitschrift für Buchgeschichte*, 87, Purkersdorf, 11–24.
- Mihaljević, M. (1997) “Jezična slojevitost Brevijara Vida Omišljanina iz 1396. godine”, *Filologija*, No. 29, Zagreb, 119–138.

- Mihaljević, M. (2009) "Hrvatski crkvenoslavenski jezik", u: *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica, Zagreb.
- Mihaljević, M., Šimić, M. (2013) "Preslavizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima", u: *A tko to ide? Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*, Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 11–23.
- Mikulić, P. (2004) *Iz likovnosti bosanskoga srednjovjekovlja*, Naklada Zoro, Sarajevo – Zagreb.
- Moszyński, L. (1976) "Kanony Euzebiusza w głągolskim rękopisie kodeksu Zografskiego", *Slovo*, No. 25–26, Zagreb, 77–119.
- Mošin, V. (1965) "Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici", *Slovo*, No. 15–16, Zagreb, 150–182.
- Mošin, V. (1971) *Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke, I*, Narodna biblioteka SR Srbije i Srpska književna zadruga, Beograd.
- Mošin, V. (1971a) *Ćirilski rukopisi Povijesnog muzeja Hrvatske i Kopitareve zbirke. Paleografski album, II*, Narodna biblioteka SR Srbije i Srpska književna zadruga, Beograd.
- Nakaš, L. (2010) *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, knj. 4, Sarajevo.
- Nakaš, L. (2011) *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, knj. X, sv. I, Sarajevo.
- Nakaš, L. (2012) "Dvadeset glosa bosanskog Vrutočkog evanđelja", *Forum Bosnae*, 57, Sarajevo, 153–187.
- Nakaš, L. (2012a) *Bosanski psaltir iz zbornika Hvala krstjanina*, *Forum Bosnae*, 60, Sarajevo.
- Nakaš, L., MacRobert, C. M. (2013) "Nova saznanja o Vrutočkom evanđelju", *Ricerche slavistiche*, 11 (57), Roma, 5–20.
- Nakaš, L. (2015) *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*, *Forum Bosnae*, 67–68, Sarajevo.
- Nakaš, L. (2015a) "Fragmenti iz Montepredona", *Ricerche slavistiche*, 13 (59), Roma, 385–406.
- Nakaš, L. (2017) "Traces of Andrew of Caesarea's commentary in the text of the Book of Revelation in Bosnian Medieval Tradition", *The Twelfth International Conference on Unity and Plurality in Europe from July 30th to August 1st 2017*, Mostar.
- Nakaš, L. (2018) *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta*, Institut za jezik, knj. XXXI, Sarajevo.
- Nakaš, L. (2018a) *Paratekstualnost u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti*, *Forum Bosnae*, 83–84, Sarajevo.
- Nazor, A. (2005) "Rukopisi Crkve bosanske", u: *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Institut za istoriju – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb, 539–562.
- Nazor, A. (2018) *Radosavljeva bosanska knjiga. Zbornik krstjanina Radosava iz XV stoljeća*, *Forum Bosnae*, 42, Sarajevo.

- Otašević, D. et al. (2016) *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*, SANU, Beograd.
- Pantelić, M. (1985) “O Kijevskim i Sinajskim listićima”, *Slovo*, No. 35, Zagreb, 5–56.
- Paskojević, K. (2015) “Paleografsko istraživanje ćirilčne diplomatske minuskule na tri-
ma dokumentima o otkupu Sokol grada”, *Anali Dubrovnik*, No. 53/1, Zagreb – Du-
brovnik, 31–77.
- Pavlović, M. (1921) “Belićevi odlomci bosanskog jevanđelja”, u: *Zbornik lingvističkih i fi-
loloških rasprava u čast A. Beliću o 40-godišnjici njegova naučnog rada*, Mlada Srbija,
Beograd, 239–248.
- Pelusi, S. (1991) *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum, Cod. Or. 277 (= 168)*, Edi-
toriale Programma, Padova.
- Pešikan, M., Jovanović, G. (1974–1975) “Tekstološki sastav i osnovne odlike teksta naj-
starijih srpskih četverojevanđelja”, *Južnoslovenski filolog*, XXXI, Beograd, 23–53.
- Pešikan, A. (1989) “Još jedan (četvrti) prepis druge verzije starosrpskih tetra i odnos ove
verzije prema Čajničkom jevanđelju”, *Južnoslovenski filolog*, XLV, Beograd, 199–208.
- Petrović, I. (1988) “Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovje-
kovne kulture”, *Slovo*, No. 38, Zagreb, 5–54.
- Prohaska, D. (1911) *Das kroatisch-serbische Schrifttun in Bosnien und der Herzegowina*,
Mirko Breyer, Zagreb.
- Pronk-Tiethoff, S. (2010) “Semantička polja germanskih posuđenica u praslavenskome”,
Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 36/2, Zagreb, 317–327.
- Pronk-Tiethoff, S. (2012) *The Germanic loanwords in Proto-Slavic. Origin and accentua-
tion*, Leiden University, dostupno na: [https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/
handle/1887/20185/Pronk-Tiethoff%20-%20The%20Germanic%20loanwords%20
in%20Proto-Slavic%20%28promotieversie%29.pdf?sequence=20](https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/20185/Pronk-Tiethoff%20-%20The%20Germanic%20loanwords%20in%20Proto-Slavic%20%28promotieversie%29.pdf?sequence=20)
- Rački, F. (1869) “Prilozi za povjest bosanskih Patarena”, *Starine*, 1, JAZU, Zagreb, 98–140.
- Rački, F. (1882) “Dva nova priloga za poviest bosanskih Patarena”, *Starine*, 14, JAZU,
Zagreb, 1–29.
- Radojčić, S. (1950) *Stare srpske minijature*, Naučna knjiga, Beograd.
- Ramić-Kunić, E. (2017) *Čajničko četverojevanđelje: bosanski rukopis s početka 15. stoljeća*,
Institut za jezik, knj. 26, Sarajevo.
- Ramić-Kunić, E. (2017a) “Leksičke osobine Evanđelja iz Dovolje”, *Književni jezik*, 28,
Institut za jezik, Sarajevo, 29–59.
- Ramić-Kunić, E. (2019) *Leksičke varijante Čajničkog evanđelja iz 15. stoljeća u kontekstu
proučavanja bosanske redakcijske pismenosti*, Doktorska disertacija u rukopisu, Fi-
lozofski fakultet, Sarajevo.
- Raos, J. (1987) “Grigorovič-Giljferdingovi odlomci”, *Književni jezik*, 16/3–4, Sarajevo,
215–223.
- Raos, J. (2014) “Ligature u Pripkovićevom evanđelju”, *Filologija*, 63, Zagreb, 173–192.
- Ribarova, Z. (1996) “Vajsova proučavanja prijevoda Malih proroka iz Brevijara Vida
Omišljanina”, *Slovo*, No. 44–45–46, Zagreb, 27–34.

- Rodić, N., Jovanović, G. (1986) *Miroslavljevo jevandjelje*, kritičko izdanje, SANU, Beograd.
- Savić, V. (2013) "Štokavska vokalizacija u 'Hilandarskom tipiku'", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, Beograd, 83–88.
- Savić, V. (2014) "Zapadnoserbiskij vstavnoj list v Mokropol'skom tetraevangelii", *Slavjanskij al'bmanah*, Institut slavanovedenija RAN, Izdatel'stvo "Indrik", Moskva, 439–453.
- Savić, V. (2014a) "Redakcijske odlike prve stranice Kijevskih listića", u: *Sveti Ćirilo i Metodije (863–2013)*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 277–308.
- Savić, V. (2016) "Srpska redakcija crkvenoslovenskog jezika: od sv. Klimenta, episkopa slovenskog, do sv. Save, arhiepiskopa srpskog", *Slověne*, Vol. 5, Moskva, 231–339.
- Savić, V. (2018) "Rukopis Patrijaršijske biblioteke broj 313 i rukopisi iz istoga kruga", u: *Srpsko pisano nasljeđe i istorija srednjovjekovne Bosne i Huma*, Filološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci – Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu – Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka – Istočno Sarajevo, 93–132.
- Skupski, B. (1993) "Proišoždenie datel'nogo samostojatel'nogo v pervonačal'nom slavjanskom perevode evangelija", *Slovo*, 41–42–43, Zagreb, 49–59.
- Slavova, T. (1989) "Preslavska redakcija Kirilo-Methodievija starobŭlgarski evangelski prevod", *Kirilo-Methodievski studii*, Kn. 6, Kirilo-Methodievskijat naučen centŭr kŭm BAN, Sofija, 15–129.
- Sobolevski, A. I. (1902) *Slavjano-Rysskaja paleografija*, Tipografija A. P. Lopuhina, S.-Peterburg.
- Solovjev, A. (1948) "Vjersko učenje bosanske crkve", 270, JAZU, Zagreb, 5–46.
- Speranski, M. N. (1902) "Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's", *Archiv für slavische Philologie*, 24, Berlin, 172–182.
- Speranski, M. N. (1906) "Mostarskoe (Manojlovo) bosnijskoe evangelie", u: *Tipografija Varšavskago Učevnago Okrug*a, Varšava.
- Stasov, V. (1887) *Slavjanskij i vostočnij ornamentŭ po rykopisjamŭ drevnjago i novago vremeni*, Kartografičeskoe zavedenie A. A. Il'ina, Sanktpeterburg.
- Stefoska-Vasiljev, Lj. (1977) "Novi podatak o Vatikanskom srpskom evandelistaru XII veka", u: *Zbornik Vladimira Mošina*, Savez bibliotečkih radnika Srbije, Beograd, 141–143.
- Svodnyj katalog (2002) *Svodnyj katalog slavjano-russkih rukopisnyh knjig, hranjaščihsja v Rosii, stranah SNG i Baltii*, XIV vek, Rossijskaja akademija nauk, Institut slavanovedenija, Arheografičeskaja komissija, Izdatel'stvo "Indrik", Moskva.
- Šanjek, F. (ur.) (2005) *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Institut za istoriju u Sarajevu – Hrvatski institut za povijest, Sarajevo – Zagreb.
- Ščepkin, V. (1903) "Savvina kniga", *Pamětniki staroslavjanskago jazyka*, Izdanie Otdělenija russkago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk, Sanktpeterburg.

- Šidak, J. (1955) "Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja 'Crkve bosanske'", *Slovo*, No. 4–5, Zagreb, 47–63.
- Šidak, J. (1967) "Bosanski rukopisi u Gosudarstvenoj publicnoj biblioteci u Lenjingradu", *Slovo*, No. 17, Zagreb, 113–124.
- Šimić, M. (2000) "Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima", *Slovo*, No. 50, Zagreb, 5–117.
- Šimić, M. (2004) "Moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima", u: *Glagoljica i hrvatski glagolizam*, Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk, 577–586.
- Šimić, M. (2010) "Ohridizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima", u: *Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija*, Universitet "Sv. Kiril i Metodij", Skopje, 251–274.
- Špadijer, I. (2016) "Stara srpska književnost i srednjovekovno rukopisno nasleđe", u: *Svet srpske rukopisne knjige (XII–XVII vek)*, SANU, Beograd, 131–151.
- Štefanić, V. (1957) "Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije", *Slovo*, No. 6–8, Zagreb, 54–133.
- Štefanić, V. (1959) "Glagoljski zapis u Čajničkom evanđelju i Radosavljevu rukopisu", u: *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 2, Zagreb, 5–15.
- Štefanić, V. (1970) "Grškovićev odlomak apostola, XII st.", "Mihanovićevo odlomak apostola, XII st.", u: *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, 2, Zagreb, 37–39, 39–40.
- Thallóczy, L., Jagić, V. (1905) "Slavische Fragmente aus der Bibliothek S. Giacomo della Marca in Montepandone", *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 85–91.
- Ugrinova-Skalovska, R. (1976) "O nekim osobinama makedonske varijante crkvenoslavenskog jezika", *Slovo*, No. 25–26, Zagreb, 175–184.
- Uspenski, B. A. (1994) *Kratkij očerk ruskogo literaturnogo jazyka (XI–XIX vv.)*, Gnozis, Moskva.
- Vakarelijska, C. M. (2008) *The Curzon Gospel*, Vol. I: Annotated Edition; Vol. II: Linguistic and Textual Introduction, Oxford University Press, Oxford.
- Vego, M. (1962–1970) *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I–IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- Velčeva, B. (1975) *Dobromirovo evangelie. Bŭlgarski pametnik ot načaloto na XII vek*, Bŭlgarska akademija na naukite, Sofija.
- Vereščagin, E. M. (1972) *Iz istorii vozniknovenija pervogo literaturnogo jazyka slavjan. Varbirovanie sredstv vyraženiya v perevodčeskoj tehnike Kirilla i Mefodija*, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, Moskva.
- Voskresenski, G. A. (1882) "Slavjanskija rukopisi, hranjaščijasja vŭ zagraničnyhŭ bibliotekahŭ: berlinskoj, pražskoj, vŭnskoj, ljubljanskoj, zagrebskoj i dvuhŭ bělgradskihŭ", *Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, Sanktpeterburg*, 42–43.

- Voskresenski, G. A. (1894) *Evangelie otъ Marka po osnovnymъ spiskamъ četyrehъ redakcij rukopisnago slavjanskago evangelьskago teksta*, Tipografija A. I. Snegirevoj, Moskva.
- Voskresenski, G. A. (1896) *Harakterističeskija čerty četyrehъ redakcij slavjanskago perevoda Evangelija otъ Marka*, Universitetskaja tipografija, Moskva.
- Vrana, J. (1961) *L'Evangélique de Miroslav*, Mouton & Co, 'S-Gravenhage.
- Vrana, J. (1967) *Vukanovo evanđelje*, SANU, knj. 18, Beograd.
- Vrana, J. (1993) "Evolucija leksičkih varijanata u staroslavenskom prijevodu evanđelja od kraja 10. stoljeća do početka 14. stoljeća", *Slovo*, No. 41–42–43, Zagreb, 5–48.
- Vrana, V. (1941) "Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni", u: *Poviest Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do godine 1463*, Napredak, Sarajevo, 794–822.
- Žagar, M. (2007) *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Žagar, M. (2007a) "Glagoljčka sastavnica hrvatske kulture", *Zagrebačka slavistička škola*, Zagreb, dostupno na: <http://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1849&naslov=glagoljicka-sastavnica-hrvatske-kulture>.
- Žagar, M. (2008) "Grafetičke posebnosti tekstova istočne grane hrvatskoga glagoljaštva", *Slovo*, No. 56–57, Zagreb, 695–708.
- Žagar, M., Paskojević, K. (2014) "Ćirilичke isprave dubrovačke kancelarije XV. stoljeća između minuskule i kurziva", *Filologija*, No. 62, Zagreb, 221–247.
- Žagar, M. (2016) "Paleografska analiza Prozorske povelje iz 1366. godine (Prilog problematiziranju tipologije ćiriličkog pisanja u srednjovjekovnoj Bosni)", u: *Bosanski ban Tvrtko "Pod Prozorom u Rami"*, Općina Prozor–Rama i Synopsis d.o.o. Zagreb, 33–60.
- Žukovska, L. P. et al. (1983) *Aprakos Mstislava Velikogo*, Akademija nauk SSSR, Institut ruskogog jazyka, Izdatel'stvo "Nauka", Moskva.

XII. IMENSKI INDEKS

A

Alekseev, A. A. 40, 59, 145, 148, 153,
169, 172, 175, 185, 191, 235, 236, 237,
238, 240
Amonije Aleksandrijski 66

B

Belić, A. 21, 26, 43, 51, 104, 240
Bogdanović, D. 33, 240
Bojić, Dražeslav (dijak) 53, 56, 83, 86,
89, 90, 92, 93, 131
Brown, M. P. 75, 240
Brozović, D. 29, 31, 39, 42, 43, 44, 45,
240
Bubalo, Đ. 45, 240
Butko (dijak) 191

C

Cejtlin, R. M. 153, 172, 240
Conev, B. 236, 240
Cvetković, B. 72, 73, 78, 241

Ć

Ćirilo 180
Ćirković, S. 50, 241

D

Damjanović, S. 16, 32, 37, 241
Daničić, Đ. 17, 23, 235, 237, 241
Desoje (dijak) 34
Despodova, V. 158, 237, 241
Dimitrije (dijak) 47
Dolobko, M. 18, 29, 241
Dragojlović, D. 33, 34, 53, 241

Đ

Đorđić, P. 24, 25, 28, 87, 91, 95, 241

E

Euzebije Cezarejski 66

F

Ferenček, I. 73, 241
Forbes, S. 180
Fučić, B. 80

G

Gabrić-Bagarić, D. 45, 241
Gadžijeva, S. 134, 150, 154, 180, 241
Galić, J. 149, 191, 241
Golob, N. 74
Gošić, N. 19, 241
Grabar, B. 59, 236, 237, 238, 239, 242
Graciotti, S. 50, 242
Grickat, I. 22, 23, 40, 47, 50, 67, 89, 96,
106, 109, 113, 130, 133, 135, 144, 156,
180, 181, 193, 194, 196, 203, 221, 223,
226, 227, 242
Grković-Mejdžor, J. 34, 39, 40, 242
Grujić, R. M. 21, 242

H

Hamm, J. 23, 24, 47, 51, 104, 242
Hannick, Chr. 23, 242
Harisijadis, M. 49, 72, 242
Horálek, K. 174, 180, 242
Horvat, M. 149, 242
Hristova, I. 15, 161, 163, 242
Hval (dijak) 24, 30, 49, 54, 58, 72, 74,
84, 92, 108, 123, 125, 128, 129, 130,

134, 136, 143, 149, 150, 157, 161, 176,
194, 195, 213, 214, 226

I

Iljinski, G. A. 52, 242

Ivan Krstitelj 26

Ivić, P. 43, 44, 242

J

Jagić, V. 17, 18, 22, 23, 46, 50, 52, 55, 56,
61, 153, 162, 209, 237, 239, 243

Jerković, V. 32, 33, 70, 104, 105, 106,
113, 116, 129, 133, 144, 149, 205, 206,
207, 243

Jovanović, G. 15, 58, 177, 235, 236, 237,
238, 239, 243, 247, 248

Jovanović-Stipčević, B. 48, 243

Jurić-Kappel, J. 14, 35, 36, 42, 43, 45, 48,
50, 54, 55, 56, 57, 104, 108, 109, 113,
114, 116, 117, 130, 158, 163, 209, 243

K

Karadžić, V. S. 29, 62, 210

Kardaš, M. 49, 58, 59, 90, 92, 97, 101,
113, 238, 243, 244

Koch, Chr. 36, 244

Koneski, B. 158, 244

Kopitar, B. 62, 210

Kossek, N. V. 237, 244

Kotromanić, Stjepan II 18, 30, 39, 44,
86, 114

Kotromanić, Tvrtko 83, 85, 93, 131

Kotromanići 113

Kreševljaković, H. 20, 244

Kuljbakin, S. M. 21, 244

Kuna, H. 14, 18, 19, 20, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 43, 47,
48, 50, 53, 58, 83, 86, 100, 104, 105,
108, 113, 114, 116, 123, 129, 130, 133,
134, 158, 209, 236, 244, 245

Kupusac (dijak) 39, 114

Kurz, J. 235, 245

L

Ľvov, A. S. 154, 156, 157, 158, 180, 245

Lavrov, P. A. 17, 20, 21, 245

Lisac, J. 18, 29, 43, 245

Lovrenović, D. 35, 42, 245

Lukežić, I. 29, 245

M

MacRobert, C. M. 24, 49, 161, 245

Makarijoska, L. 127, 245

Maksimović, J. 72, 73, 245

Manojlo Grk 96

Matej Ninoslav 23, 168

Mazrak, E. 50, 72, 73, 245

Melank, M. 58

Metod 42, 160, 180, 221

Mihaljević, M. 14, 15, 16, 37, 38, 42, 45,
46, 80, 169, 170, 207, 245, 246

Miklas, H. 47

Miklošić, F. 29

Mikulić, P. 74, 246

Milošević, Viganj 92

Moszyńsk, L. 66, 246

Mošin, V. 51, 53, 56, 62, 63, 70, 74, 75,
83, 85, 246

N

Nakaš, L. 21, 24, 36, 44, 45, 49, 50, 51,
58, 59, 66, 68, 113, 114, 115, 116, 117,
124, 129, 136, 147, 161, 163, 168, 235,
239, 246

Nazor, A. 34, 35, 50, 54, 59, 236, 237,
238, 239, 246

Nemanjić, Rastko 23

O

Otašević, D. 247

P

Pantelić, M. 47, 59, 236, 237, 238, 239, 247

- Paskojević, K. 85, 247, 250
 Pavlović, M. 21, 247
 Pelusi, S. 237, 247
 Pešikan, A. 33, 247
 Pešikan, M. 15, 247
 Petar (krstjanin) 34
 Petrović, I. 14, 247
 Pribisav (dijak) 114
 Priboje (dijak) 114
 Pripković, Tvrtko (dijak) 70, 88, 101, 124, 128, 129, 131
 Prohaska, D. 20, 247
 Pronk-Tiethoff, S. 179, 247
- R**
- Rački, F. 35, 247
 Radinovići 33
 Radjen (dijak) 114
 Radojčić, S. 73, 74, 76, 247
 Ramić-Kunić, E. 36, 58, 155, 161, 164, 168, 169, 185, 235, 247
 Raos, J. 19, 91, 100, 101, 247
 Reinhart, J. 207
 Ribarova, Z. 162, 247
 Robert Anžuvina 72
 Rodić, N. 58, 177, 235, 236, 237, 238, 239, 248
- S**
- Sanković, Radič 131
 Savić, V. 21, 41, 47, 70, 105, 168, 248
 Skupski, B. 206, 248
 Slavova, T. 161, 164, 165, 248
 Sobolevski, A. I. 18, 248
 Solovjev, A. 35, 248
 Speranski, M. 17, 18, 19, 20, 36, 161, 237, 248
 Stasov, V. 52, 73, 248
 Stefoska-Vasiljev, Lj. 34, 248
 sv. Petar 61
 sv. Sava 23, 61
- sv. Simeon 61
- Š**
- Šafárik, P. J. 17
 Šanjek, F. 35, 248
 Ščepkin, V. 238, 248
 Šidak, J. 52, 53, 56, 60, 61, 62, 73, 74, 108, 209, 210, 249
 Šimić, M. 15, 158, 162, 169, 191, 246, 249
 Špadijer, I. 42, 249
 Štefanić, V. 22, 48, 116, 249
- T**
- Tandarić, J. 32
 Thallóczy, L. 50, 249
 Traljić, S. M. 61
- U**
- Ugrinova-Skalovska, R. 125, 249
 Uspenski, B. A. 46, 249
- V**
- Vajs, J. 162
 Vakareliyska, C. M. 237, 249
 Valjavec, M. K. 238
 Vego, M. 44, 249
 Velčeva, B. 236, 249
 Vereščagin, E. M. 249
 Vid Omišljanin 14, 35, 80, 162, 163, 170, 207
 Vojsalić, Juraj 131
 Voskresenski, G. A. 15, 51, 52, 59, 165, 171, 176, 188, 209, 222, 224, 235, 237, 249, 250
 Vrana, J. 127, 144, 145, 239, 250
 Vrana, V. 21, 22, 250
 Vukoslavić, Vlatko 89
- Ž**
- Žagar, M. 38, 47, 83, 85, 86, 87, 89, 95, 102, 103, 250
 Žukovska, L. P. 125, 237, 250

XIII. PREDMETNI INDEKS

A

ã-deklinacija/ã-osnova 55, 137, 217
akcent 18, 27, 52
Amonijeve glave 21, 23, 66, 75, 100, 210
aorist 27, 31, 32, 51, 55, 133, 144, 145, 146,
147, 148, 150, 191, 218, 219, 225, 229
arhaizam 42, 144, 158, 176, 219
asimilacija 128, 131

B

besprijedložni lokativ 199, 205, 207, 227
bjeloruska redakcija 16
Bosanska biskupija (Ecclesia bosnensis) 13, 42
bosanska
redakcija 19, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32,
34, 37, 38, 39, 45, 48, 50, 104, 110, 112,
133, 158
škola 18, 19, 20, 22, 32, 50, 52, 93, 206,
224
broj 142
brzopis 61
bugarska redakcija 16, 175

C

Crkva bosanska 13, 16, 20, 23, 25, 27,
30, 34, 35, 42, 46, 48, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 58, 61, 62, 73, 104, 113, 158,
209, 210, 228

Č

čakavski
govori/teren 27, 29, 31, 42, 43, 45, 214
supstrat 24

čakavsko narječje 29, 35, 42, 51, 125,
214

čakavska crta/odlika/izoglosa 30, 39,
54, 130

čakavci 18, 29

čakavština 43

Ć

ćirilometodski 13, 14, 15, 17, 37, 40, 41,
42, 46, 153, 158
prijevod 161, 165

D

dativ apsolutni 32, 57, 199, 205, 206,
227

dativus personalis 134, 216

defonemizacija jata 114, 115, 116

denazalizacija 16, 46, 124

diftong 31, 115

diftonški refleks 44, 115

diftongizacija 31, 106, 116, 117, 127,
213, 214

diglosija 45, 46

disimilacija 131, 215, 131

druga redakcija prijevoda v. redakcije
prijevoda

dvojina 57, 144, 199, 201, 202, 203, 204

E

ekavski refleks (ekavizam) 115, 119,
120, 214

enklitika (enklitički) 143, 200, 218

Euzebijeva poslanica Ciprijanu 63

Euzebijevi kanoni 23, 63, 66, 83, 211

F

finalno -l 114, 128, 147, 215, 229
 futur 148, 149

G

germanizam 179
 grecizam 153, 155, 158, 163, 166, 167,
 172, 173, 174, 176, 177, 188, 193, 206,
 222, 223, 224, 226
 grecizacija 174

H

hiperdiftongizacija 45
 hrvatska
 redakcija 22, 24, 27, 29, 32, 41, 42, 170,
 207
 škola 22

I

ī-deklinacija/ī-osnova 134, 135, 136,
 137, 138, 216, 217
 ijekavski
 teren 26, 30, 31, 35, 39
 refleks (ijekavizam) 44, 114, 115
 idiom 115
 ijekavac 115, 116, 117
 ikavski
 refleks (ikavizam) 19, 22, 26, 29, 30, 34,
 35, 39, 43, 44, 45, 48, 53, 54, 55, 57, 61,
 62, 65, 109, 112, 113, 114, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 213, 226
 govor 43, 44, 114
 pisani manir 30, 35, 43, 44, 113, 114, 115,
 116
 ikavizacija 31, 52, 106, 113, 213
 ikavsko narječje 20
 iluminacija 26, 54, 72, 73, 74, 80, 81,
 210
 iluminator 74, 79, 80
 imperativ 130, 149, 219
 imperfekt 31, 32, 147, 148, 219
 infinitiv 143, 149, 208, 227

inicijal 67, 69, 73, 74, 75, 76, 77, 82,
 100, 105, 210
 interdijalekatski pisani izraz 113, 114
 interpunkcija 52, 56, 83, 98

J

jā-deklinacija 138
 jō-deklinacija 133, 136
 jotacija 130
 jotovanje 57, 112, 129, 130
 jurjevsko-mstislavljev tip
 aprakosa 177
 leksike 171, 222, 224

K

kategorija živosti 133, 134, 135, 215,
 216
 klitička riječ 200, 227
 kolofon 60, 63, 64, 83, 209, 210
 kondicional 150
 konsonatska deklinacija/osnova 31,
 135, 136, 137, 216, 217
 kontrolni predložak 58, 69, 122, 146,
 152, 168, 174, 185, 219, 220, 221, 222,
 224, 226, 227, 229
 Kulinova povelja 18, 19
 kvačica 18

L

lenis 18
 ligatura 18, 19, 23, 24, 26, 48, 53, 54, 56,
 66, 83, 90, 91, 92, 100, 101, 102, 105,
 106, 107, 124, 211, 212, 228
 linijski ustroj 83, 85, 88
 littera ferialis 75
 littera florissa 75, 76

M

majuskula 75, 83, 98, 99, 100, 101
 makedonizam 158
 makedonska redakcija 16, 214

minuskula 85, 92
 minuskulizacija 85, 86, 88, 211
 moravizam 154, 155, 156, 158, 161,
 193, 220, 221, 226

N

nadredni znak 27, 28
 nadredna dvotačka 90
 nadredno slovo 96, 100, 103, 132, 130
 n-deklinacija 135
 Novi zavjet 148
 novozavjetni 48, 49, 59, 117, 136, 213,
 235

O

ō-deklinacija/ō-osnova 55, 133, 134,
 136, 215
 Ohridska (književna) škola 14, 29, 37,
 38, 104, 154, 158, 221
 ohridizam 158, 193, 221, 226
 opširne glave 21, 63, 64, 66, 69, 83, 100,
 176
 ortotonička riječ 199, 227

P

particip 27, 31, 32, 147, 148, 150, 151,
 152, 204, 220
 perfekt 144, 145, 147, 148, 152, 219
 pluskvamperfekt 148
 poluustav (poluustavno pismo) 83, 85,
 86, 211
 Preslavska (književna) škola 15, 154,
 221, 222
 preslavizam 69, 160, 161, 162, 163, 164,
 166, 167, 168, 169, 185, 221, 222, 224,
 227, 229
 preslavska redakcija v. redakcije prijevoda
 prezent 31, 130, 143, 148, 149, 218
 pridjev 140, 141, 173, 218
 protobugarizam 178
 Prozorska listina 53, 56, 83, 89, 92, 131

prva redakcija prijevoda v. redakcije
 prijevoda
 prvobitni prijevod v. redakcije prijevoda

R

raška redakcija (škola) 32, 105
 r-deklinacija 138
 redakcije prijevoda
 prva redakcija prijevoda (T1) 15, 156,
 164, 167, 188, 227, 229
 prvobitni prijevod 32, 153, 154, 158,
 161, 173, 174, 180, 193, 220, 222,
 226, 229
 druga redakcija prijevoda (T2) 15, 155,
 156, 161, 163, 165, 171, 176, 185, 188,
 198, 222, 224, 227, 229
 preslavska redakcija 15, 158, 160, 161,
 162, 163, 171, 175, 188, 198, 221,
 222, 223, 224
 četvrta redakcija prijevoda (T4) 15, 156
 reparacija (repariranje) 53, 56, 60, 61,
 62, 63, 64, 65, 66, 69, 84, 210, 228
 reparatork 53, 58, 64, 65, 66, 69, 105, 109
 resavska škola 27, 32
 ruska redakcija 16, 18, 125, 214

S

scriptura continua 56, 83, 95
 in continuo 27, 95, 96, 97
 slavenski genitiv 57, 199, 205
 genitiv negacije 205, 227
 Slavia Orthodoxa 41
 Slavia Catholica 41
 slovni inventar 83, 87, 92, 93, 108, 213
 spiritus asper 18, 27
 srpska
 redakcija 17, 18, 20, 21, 26, 27, 29, 32, 33,
 38, 39, 41, 42, 49, 53, 66, 190
 škola 171, 222
 Stari zavjet 48, 49
 starozavjetni 48, 49
 supin 57, 143, 199, 208, 227
 supinska rekcija 57, 143, 199, 208

Sveto pismo 13, 50
svetosavska škola 26

Š

ščakavski
govor 43
supstrat 24
ščakavizam 39
štokavski
govori 29, 31, 57, 121, 133, 214, 215, 228,
229
dijalekatski kontinuum 38
supstrat/teren 24, 39, 46, 47
štokavsko narječje 29
štokavci 18, 29
štokavska izoglosa 43
štokavsko-ikavska dijalekatska osnova
23
štokavština 29, 31, 43, 51, 125, 214

T

tekstno polje 83, 84

U

ü-deklinacija/ü-osnova 134, 135, 136,
216

ukrajinska redakcija 16
ustav (ustavno pismo) 24, 85, 86

V

vinjeta 74, 76, 77, 78, 79
vokalizacija 19, 20, 29, 51, 55, 120, 121,
122, 214, 228

Z

zamjenica 97, 107, 138, 139, 140, 200,
201, 217, 218
zapadni govor/teren 17, 18, 26, 30, 44,
45, 112, 113, 133, 213
zapadnoštokavske crte/osobine/inova-
cije 25, 30, 31, 39, 57, 113, 133, 143,
147, 150, 219, 220
zapadnoštokavski govori/idiom 29, 31,
37, 38, 42, 43, 57, 127, 129, 214, 215
zapadnoštokavsko narječje 29, 30, 35,
42, 112
zapadnoštokavska podloga 35, 228
zetsko-humska redakcija (škola) 23,
28, 31, 51, 104
združenica 95, 96, 97, 123

O AUTORU

Mehmed Kardaš (1985, Visoko) završio je osnovnu školu i gimnaziju u Visokom. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu diplomirao je 2008, magistrirao 2013, a doktorsku disertaciju odbranio je 2018. god. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Pedagoško iskustvo stjecao je radeći kao profesor Bosanskog jezika i književnosti u Srednjoškolskom centru “Hazim Šabanović” u Visokom (2010–2012) i Gimnaziji “Visoko” (2012–2014). Godine 2014–2015. radio je na Institutu za jezik Univerziteta u Sarajevu u zvanju višeg stručnog saradnika, a od 2015. zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje u zvanju docenta predaje Historijsku gramatiku, Poredbenu gramatiku slavenskih jezika i Jezik srednjovjekovnih kancelarija.

Polje njegovog naučnog interesovanja je korpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova. U okviru projekata Međunarodnog foruma Bosna učestovovao je izdavanju *Bosanskog psaltira iz Zbornika Hvala krstjanina* (ur. L. Nakaš i C. M. MacRobert, 2012) te *Vrutočkog bosanskog četveroevanđelja* (ur. L. Nakaš, 2014), a u okviru Instituta za jezik učestvovao je u projektu izdavanja *Divoševog evanđelja. Studija i kritičko izdanje* (prir. L. Nakaš, 2018).

Član je Odjeljenja za leksikologiju i leksikografiju Akademije nauka i umjetnosti BiH, gdje je angažiran na projektima *Građa za rječnik crkvenoslavenskog jezika: pretraživa baza podataka srednjovjekovnih tekstova evanđelja* (voditeljica L. Nakaš) i *Bosanskohercegovački lingvistički atlas* (voditelj S. Halilović). Član je bosanskohercegovačke komisije Općeslavenskog lingvističkog atlasa (OLA) pri Međunarodnom komitetu slavista. U Nacionalnoj biblioteci BiH vodi projekt digitalizacije zbirke ćiriličnih isprava (16–18. st.).

Objavio je knjige *Jezik i grafija srednjovjekovne bosanske epigrafike* (Institut za jezik, 2015) i *Bosansko četveroevanđelje: Sofijski odlomci* (Forum Bosnae, 2018) te veći broj radova i prikaza.

MEHMED KARDAŠ
KOPITAROVO ČETVEROEVANĐELJE – MONOGRAFIJA

Slavistički komitet, Biblioteka *Bosnistika*, Monografije, knjiga 24

Za izdavača

Senahid Halilović

Prijevod rezimea

Amina Kardaš (engleski)

Amela Ljevo-Ovčina (ruski)

Dizajn korica

Tarik Jesenković

Prijelom

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž

300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

27-247:091(497.6)“13”
091:003.349]:27-247(497.6)

KARDAŠ, Mehmed

Kopitarovo četveroevanđelje : monografija / Mehmed Kardaš. - Sarajevo : Slavistički komitet ; Mostar : Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2020. - 258 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Bosnistika. Monografije ; knj. 24)

O autoru: str. 259. - Bibliografija: str. 240-250. - Summary ; Rezjume. - Registri.

ISBN 978-9958-648-27-4 (Slavistički komitet)

ISBN 978-9958-11-161-7 (Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke)

COBISS.BH-ID 41895686